This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

M-2373
04/03/15

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M2373 विषय दर्शनशास्त्र

नाव • गादाधरी - केवलान्वयि ग्रंथ

लेखक/लिपीकार —

पृष्ठ 134 काळ पूर्ण/~~अपूर्ण~~

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः॥ ॥तावदर्थविषयकयत्किंचिच्छाब्दबोधनिरूपितशाब्दज्ञाननिष्ठायाकारणतातत्तदवच्छेदकको
टिप्रविष्टयत्किंचिज्ज्ञानीयविषयितानिरूपकवर्णत्वंव्यापकसमुदायत्वंन्यायलक्षणमिति। अत्रावच्छेदकतावच्छे
दकसाधारणकारणतावच्छेदकताकाभावकोटिप्रविष्टत्वनिवेशः। यदिचावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेद
कतानमन्यतेतदापिविनिगमनाविरहेणतावदर्थविषयत्ताया अवच्छेदकत्वंदुरुपपादं। परंतुतादृशीयायाकारणता
तत्तदवच्छेदकविषयितानिरूपकवर्णवृत्तिसमुदायत्वंनिवेशेनैव एकदेशवृत्तिसमुदायत्वमादायातिप्रसंगवार
णेव्यर्थंव्यापकत्वनिवेशनं। अस्मान्यत्वंकल्पद्रुयएवेतिनोदासीनवर्णसमुदायेतिव्याप्तिरिस्फुणाध्यायमलपरिष्का
रः। अत्रेदंबोध्यं। तावदर्थविषयकयत्किंचिच्छाब्दबोधनिरूपितायायाकारणतातत्तदाश्रयीभूतयत्किंचिज्ज्ञानीय
विषयितानिरूपकवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वनिवेशेनैवोपपत्तौव्यर्थं अवच्छेदककूटप्रवेशनं। न्यायविषयकोदासी
नवर्णविषयकज्ञानमादायोदासीनसाधारणसमुदायत्ववारणंतवापितुल्यं। तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वा
निरूपकत्वस्यैवतदर्थंनिवेश्यत्वात्. नचस्वव्यापकतादृशसमुदायत्वव्यापकत्वरूपसमनैयत्यमेवनिवेश्यंनतुतादृ
शसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वंगौरवात्. तथाचावच्छेदकाप्रवेशेऽदासीनविषयकन्यायविषयकयत्किं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चिज्ज्ञानमादायोदासीनसाधारणसमुदायत्वेति प्रसंग इति वाच्यं । समनैयत्यप्रवेशोन्यायद्वयविषयकयत्किंचि
ज्ज्ञानमादाय तादृशसमुदायत्ववारणाय तादृशसमुदायनिष्ठन्यूनवृत्तितानिरूपकं यद्यत्तदन्यत्वानिवेशस्यावश्य
कत्वेनावछेदकवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् । अथो चितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपंचकसमुदायत्वं न्यायत्वमिति दीधिति
लभ्यते स्वाश्रयैकप्रतिज्ञोत्तरत्वशून्यहेत्वादिवृत्तिपर्याप्तसमुदायत्वं तत्तदन्यत्वं विशेषणदलनिष्कर्षः । ननु प्रति
ज्ञोत्तरहेतु[redacted] त्तरोदाहरणोत्तरोपनयोत्तरनिगमनत्वरूपानुपूर्व्यवछिन्नभेदप्रतियोगितावछेदकत्वं प्रसे
कन्यायपंचकांतर्गतप्रतिज्ञादिपंचकेऽतिव्याप्तिः । एवं च घटमानायेत्यादिवाक्यवृत्तिसमुदायत्ववारणाय प्रति
ज्ञादिपंचवृत्तित्वरूपविशेषणदलसार्थक्यं । अत्र च संदर्भविरोधः तादृशभेदप्रतियोगितावछेदकत्वनिवेशेपि
वर्ण न्यायघटककतिपयवृत्तिसमुदायत्ववारणाय प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्यवछेदकयत्किंचिद्धर्मपंचकव्यापकत्वरू
पविशेष्यदलसार्थक्यस्यावश्यकत्वात् । असंभवश्च येन तादृशभेदप्रतियोगितावछेदकवर्णत्वव्यापकत्वपर्यंतस्य निवेशासंभ
वात् । अत्र केचित्तु तादृशभेदप्रतियोगितावछेदकत्वस्यावछेदकतावछेदकसाधारण्यस्याप्रामाणिकत्वेन तादृशानुपूर्व्यवछेदका
रकनिश्चयत्वसमनैयत्यनैयत्ये कारणतावछेदकयत्किंचिज्ज्ञानीयविषयितानिरूपकवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वस्य निवेशासंभवेन १
एकदेशावृत्तिसमुदायत्ववारणे प्रतिज्ञादिपंचवृत्तित्ववैयर्थ्यसंभावनासंभवतीति नैवं चेत्यादिग्रंथसंदर्भविरोधः ॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिनेद १ ॥ अथप्रतिज्ञानपंचकानुयोगितावच्छेदकं यद्यत्तत्तद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताक[redacted]भेदप्रति
योगितावच्छेदकान्यसमुदायत्वनिवेशनेनोपपत्तौ विशेष्यदले प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगि
ताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदकत्व
निवेशनं गौरवग्रस्तं न च सत्यं तद्दलेपि प्रतिज्ञादिभेदपंचकानुयोगितावच्छेदकान्यत्वं निवे
छेदकान्यत्वं निवेश्यातिलाघवमेव कुतो न क्रियत इति वाच्यं। प्रतिज्ञादिनिष्ठतावच्छ्णी
न्यतमत्वावारणाय व्यासज्यवृत्तित्वनिवेशनेतिलाघववारणान च विशेषणदले प्रतिज्ञा
त्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदकत्वमेव वाच्यं तां न पदमपि त्यज्यतामिति
वाच्यं तथा सति प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकघटकभेदादिकमादाय प्रतिज्ञाहेतु
समुदायत्वेऽतिप्रसंगात्॥ भेदकूटनिवेशो चेगौरवात्। अस्माकं तु प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्ना
के नुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं सामान्यभेदनिवेशनेन लाघवादिति चेन्न। अस्यापि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लक्षणांतरत्वात् लाघवादरे च प्रतिज्ञालाघव्यतमधर्मवत्वस्य सम्यक्त्वसंभवात् । इति भट्टाचार्य
मतेपि प्रतिज्ञालाघवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशभेदप्रतियो
गितावच्छेदकावच्छिन्नाप्रतियोगितानिवेशनीया अतो न घटत्वादिरूपावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकभेदानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्वे सत्वप्रतिव्याप्तिवारणाय धर्मकूटनि
वेशनमिति ध्येयं । इति न्यायलक्षणं । अथ किं त्रिधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशुद्धसाध्यता व
ध च्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वौजनकत्वमिति अनुषंगपक्षे निगमनवारणाय शुद्धत्वस्यावश्यकत्वा
त् । अथ शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं यदि साध्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वं निगम
ने च वह्निनिष्ठप्रकारतातादृशज्ञानज्ञाप्यत्वावच्छिन्नेति तद्व्युदासः । तथा च धूमव्यापकवह्नि व
त्वात्मकव्यापकत्वस्योदाहरणजन्यबोधे भानेपि शुद्धत्वस्य संभवात् । समूहालंबनबोध एव ज २
न्यते न तु व्यापकतावोध्यो पि इति प्राचीनमतावलंबनं संदर्भविरुद्धं । यदि च निरवच्छिन्नसाध्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तावच्छेदकप्रकारताकत्वं।तादृशानुदाहरणजबोधेचवह्नित्वस्यस्वरूपतोभानाभावात्तादृशधारावा
नमतावच्छेदकत्वसम्यगित्युच्यते।तदानीगमनेवह्न्यंशएवज्ञानज्ञाप्यत्वस्यभानान्नतद्धारणमितिचेन्न
७ साध्यतावच्छेदकतापर्याप्तिर्यादृशीतादृशपर्याप्तिकप्रकारतावच्छेदकताकप्रकारताशुद्धसाध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नप्रकारतेत्यनेनविवक्षिता।अतएववह्निव्याप्यधूमवानित्युदाहरणेपिनातिव्याप्तिः।अथयत्किं
चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशप्रकारताकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशस्यावश्यकत्त
यासवह्निमान्निष्कदाहरणैकदेशएवतादृशजनकत्वमितिन्यायांतर्गतत्वेसतिविभयघटकभागद्व
याघटितत्वमेवन्यायावयवत्वमत्रविवक्षितंतत्रेयमनुपपत्तिः।तादृशबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपक
यत्किंचिद्बुद्धिविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वंनोदाहरणातीत्तीतिकथंतादृशोऽयवर्णानमितिचे रा
न्न।शब्दस्यजनकताभतेतल्लिरचनात्।परन्तुज्ञानस्यजनकताभतेजनकतावच्छेदकीभूतविषयता
श्रयवर्णसमुदायत्वविवक्षणेस्यप्रयोजनविरहात्।सम्भूहालंबनज्ञानमादायउदाहरणज्ञानेवारणा
यमपिपक्षतावच्छेदकानिवेशनसम्यगितिकृततादृशप्रयासेनेतिमुकुलमुपस्यामः।अथैवमवयवाघटकत्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दलस्यावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकयत्किंचिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यज्ञानवृत्तित्वावच्छिन्नभिन्नत्वस्यान्यूनातिरिक्त
विषयकज्ञानजनकतायां निवेशयनयावयवघटकेत्यस्य वैयर्थ्यं । न च धूमादालोकानुपूर्वतो वह्निमान्धूमादि
त्यादेः धूमज्ञानज्ञाप्यत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतापि न तत्त्वहेतुत्वरूपयत्किंचिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यज्ञानवृत्ति
त्वावच्छिन्नभिन्नेति धूमादिति हेतावतिव्याप्तिरेवेति वाच्यं हेतुसमानाकारकप्रतिज्ञादि घटकधूमादिति भागस्य
हेतुत्वानाक्रान्ततया न द्वर्णविषयकज्ञानस्य हेतुत्वव्यापकविषयिताकान्यनयानवृत्तिजनकताव्यावृत्तेः । अत्रेदं बो
ध्यं । दीधितिकृतामेनादृत्य निश्चायसत्त्वेऽन्यूनपदवैयर्थ्यापत्तेः हेतुमुपेक्ष्य प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽनतिरिक्त
विषयकत्वदलव्यावृत्तिदानस्य संदर्भविरुद्धत्वापत्तेः । एतेन सर्वमालोच्यैव मद्भट्टाचार्येण वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पा
नुसरणं कृतं ॥ इति अवयवसूत्रस्य समाप्तिः ॥ ॥ प्रकृतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितवि
षयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषय तानिरूपितविषयतांशे विशेषणविधयाऽनुमि
तिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यद्धेतुव्यापकत्वविशिष्टसाध्यविषयतात्वं साध्याभावव्यापकत्वविशिष्ट

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेत्वभावविषयतात्वंचलब्धत्वेनतादृशविषयताद्वयानुगमः कृतः प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्वसमानाधिकरणधू
मवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ प्रतिज्ञायामव्याप्तिः धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् प्रमेयत्वव्याप
कवाच्यत्वसमानाधिकरणधूमवान्पक्षः इति परामर्शीयपक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टपंचमविषयत्वांशे विशे
षणविधयानुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्वविषयितात्वं तद्वद्विषय
तावत्वात् तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधस्येति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः। तत्रापि पक्षतावच्छेदकनिष्ठावच्छे
दकत्वविषयताभानादयन्तदोषवारणाय पक्षविषयतानिरूपितावच्छेदकतान्यविषयताभावार्थं तन्निवेशो बोध्यः
मुख्यपदानुपादाने गौरवाभावः प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्ववत्त्वस्तत्त्वाभाववानु गौरवाभावादित्यादौ तादृशजनक
तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणप्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्वविषयतात्वरूप[redacted]धर्मवद्विषयताकबोधजनकत्व
यातत्रस्य प्रतिज्ञायामव्याप्तिरतस्तदुपादानं। इदं च एकव्यक्तिसाध्यकस्थले भेदघटितव्यापकत्वाभिप्रायेण।
[margin: तावच्छेद] अन्यथा अस्यं ताभावघटितव्यापकत्वानिवेशोऽव्याप्त्यसंयोगह[redacted]। साध्यतावच्छेदकांशे एवतादृशप्रकृतहेतुव्यापक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शस्य जनकत्वात्. एवं लिंगविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुतायां मुख्यपक्षतानेपथ्यनिस्तारइ
तिपक्षविशेष्यकपरामर्श एव हेतुरिति नव्यमतमेवालंबनीयं। अयं चानुगमप्रकारोऽवच्छेदकतावच्छेदकसा
धारणाकारणतावच्छेदकत्वमंगीकृत्यायं तु तादृशपंचमविषयताया अपि विनिगमनाविरहेणानुमितिजनक
तावच्छेदकतया तादृशानुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेन धर्मानुगमः कर्त्तव्य इति मतं तत्तुच्छं
तथा सति पक्षादिविषयतानिरूपितत्वसहितहेतुव्यापकसाध्यविषयतात्वस्यैव तादृशपर्याप्त्यधिकरणतया
उदाहरणे अतिव्याप्तेर्वज्रलेपत्वात्. अथाऽवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वास्वीकारे नायमनुग
मः साधीयानिति चेन्न। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिष्ठानुमितिजनकतावच्छेदकतायानि
रूपितत्वसंबंधावच्छिन्नाया अवच्छेदकता तदवच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेन धर्मानु
गमस्य करणीयत्वात्. हेतुव्यापकसाध्यविषयताविशिष्टाधिकरणविषयताविशिष्टाधेयत्वविषयताविशि
ष्टहेतुविषयताविशिष्टपक्षविषयताशालिज्ञानत्वेन जनकताया न्यासंगतिः। सर्वत्र वैशिष्ट्यं निरूपितत्वसंबं ४

धेनवोध्यं। संसर्गावच्छिन्नहेतुविषयताविशिष्टपक्षविषयताशालित्वेन हेतुविषयताविशिष्टसंसर्गविशिष्ट विषयता
पक्षविषयताशालित्वेन वा विनिगमनाविरहेणाजनकतया न साध्याभावव्यापकहेत्वभाववविषयतात्वस्यैला
भः। अथ पंचमसाधारण्यानुरोधेन हेतुव्यापकसाध्यविषयतात्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रवेशः ना
किंतु हेतुव्यापकत्वविषयतानिरूपितत्वसहितसाध्यविषयतात्वस्य। तथा च तादृशपंचमविषयतानि
रूपितत्वव्यक्तेरेवानुमितिजनकतावच्छेदकप्रविष्टतया तादृशव्यक्तेर्भिन्नतया तु दाहरणाजन्यबोधीय
विषयतायां तदसत्वेनातिव्याप्तिरस्त्वेवेति तादृशधर्मवद्विषयत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतावच्छेदकविषयता
शून्यत्वमेव विवक्षणीयं। तथा चोदाहरणाजन्यबोधेतादृशधर्मवद्विषयत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतावन्निर्धू
मव्यापकोनवेतिशंकायनिरूपितातदवच्छेदकविषयतावत्वादतिव्याप्तिनिरासः। न च तथासति तादृशं
पंचमविषयत्वावच्छिन्नत्वमेव प्रतिबंधकतायामुच्यतां। किं तादृशधर्मवद्विषयत्वावच्छिन्नत्वमिति वाच्यं।
तथासति गोत्वाभावः प्रमेयत्वव्यापकवाच्यवत् साध्याभाववान् गोत्वाभावादित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः
तत्र तादृशपंचमविषयता। निष्ठप्रतिबंधकतावच्छेदकता साध्याभावः प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्ववान्नवे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तित्वांशपनिरूपितप्रतिबंधकतापिभवतीति तादृशधर्मरूपेण तादृशविषयतानिष्ठप्रतिबंधकतावच्छेद
कत्वप्रवेश आवश्यक इति प्रतिबंधकताघटितपरिष्कारः स च न सर्वसम्मतः। तथाहि तादृशव्यापकत्व
विषयतानिरूपितत्वस्य भिन्नत्वेपि निरूपितत्वत्वस्यानुगतत्वया तेन रूपेण तस्य प्रवेशे दोषस्याभावात्
अन्यथा निरूपितत्वस्य भिन्नत्वे भ्रमप्रमासाधारणैकप्रतिबंधकतापि दुर्वचा स्यादिति हेतुविषय
तानिरूपितव्यापकत्वविषयतानिरूपितसाध्यविषयतात्वं अनुगतमेवेति न किंचिदनुपपन्नं॥
॥श्री॥ ॥अथ पक्षमुख्यविशेष्यतामारभ्य यावच्चतुर्थी विषयता तदंशे विशेषणविधया अनुमितिजनकतावच्छे
दकतापर्याप्त्यधिकरणं हेतुव्यापकसाध्यवद्विषयतात्वं यच्च साध्याभावव्यापकहेत्वभावविषयतात्वं तादृशध
र्ममादायापि धूमवान् धूमव्यापकवह्निमान् इत्युदाहरणजन्यबोधवारणासंभवः। एवं च किंचिद्व्यापकत्वविशि
ष्टनिरूपितत्वमपि विषयितायां न देयं एतादृशरीत्या साध्यादेरसंभवादिति चेन्न। एवं सति यत्र धूमस्तत्र वह्नि
रित्यादौ धूमव्यापकवह्निरित्युदाहरणजन्यबोधस्य तादृशचतुर्थविषयताशून्यत्वया अतिव्याप्तेः। अत्रेदमा राम
लोचनीयं। एतन्मते एकधर्मिविशेष्यतापन्नस्यापरविशेषणतापन्नस्य प्रकारतानवविशेष्यतासिका किंतु भिन्ने ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निकत्वमनुगमः। तथाहि अन्वयपरामर्शस्थले पक्षविशेष्यतामारभ्य हेतुव्यापकत्वविषयतानिरूपितसाध्यविषयता
नवमी व्यतिरेकपरामर्शस्थले पक्षविशेष्यतामारभ्याष्टमी साध्याभावव्यापकहेत्वभावविषयतेति पक्षसं
सर्गमादायापि न निस्तार इति चेदत्राहुः। व्यतिरेकपरामर्शस्थले पर्वतपक्षविशेष्यतानिरूपिता सांसर्गि
की विषयता तथा अत्र पर्वतपि सांसर्गिकी विषयता हेतौ प्रतियोगित्वविषयतानिरूपिता प्रतियोगित्वे हेत्वभावनिरू
पिताविषयता धर्मत्वाद् इति न नवमीत्वानुपपत्तिरिति॥ इति पंचमीविषयताविचारः॥ ॥श्री॥ प्रतिज्ञादिप्रतिपा
दनत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपंचकस्यान्यतमत्वेन निवेशे प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये ऽतिव्याप्तिः तादृशसमुदाय
जन्यबोधस्यापि तादृशान्यतमघटकत्वे निवेशात्। अथ केवलप्रतिज्ञाद्यर्थविषयकज्ञानव्यक्तीः तत्तद्व्यक्तित्वे
नोपादाय तादृशज्ञानपंचकान्यतमनिवेशान्नैष दोष इति चेन्न। विभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञान्यानां प्रत्यानां (?)
एकोपादाने ऽन्यानुपूर्वीकज्ञाने तदजनकतया ऽव्याप्तेः। प्रत्येकमेकैकोपादाने ऽन्यतमत्वशरीरे गौरवं। एवमेक
देशे ऽतिव्याप्तेश्चेदं सालोच्य तत्तदर्थविषयकत्वाद्युपर्याप्त्यवच्छेदकताकजन्यतानामन्यतमत्वेन निवेशः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथैवमपि तादृशादृशाबद्धत्वस्य पर्याप्तिनिवेशे ऽसंभवः। व्यभिचारवारणाय तादृशतादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नज्ञानाव्य
वहितोत्तरत्वस्य जन्यतावच्छेदकघटकत्वात्। न च किंचिद्ज्ञानोत्तरत्वसहितत्तत्तद्वर्णविषयकत्वाद्यवत्त्वपर्याप्ति
जन्यतावच्छेदकताकत्वं निवेशनीयमिति वाच्यं। तादृशतादृशवर्णविषयताया अपि जन्यतावच्छेदकघटकतया
तदप्रवेशे न पर्याप्तिसंभवादिति चेदत्र केचित्। यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नज्ञानस्य हेतुत्वं तादृशतादृशानुपूर्व्य
वच्छिन्नज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वसहितत्तत्तद्वर्णविषयकत्वाद्यवत्त्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकजन्यतान्यतमत्वेन निवेशः
न चैवं सति तादृशतादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नभेदेनान्यतमत्वशरीरे गौरवस्यावश्यकत्वे तत्तदानुपूर्व्यवच्छिन्नज्ञा
नाव्यवहितोत्तरोत्पन्नज्ञानव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादानमुचितमिति वाच्यं। तावता प्येकदेशे ऽतिव्याप्त्यादिसा
वास्तविकप्रतिज्ञा यानुपूर्व्यन्यतम याकि। येदानुपूर्वी ज्ञानोत्तरेस्यर्थः।
हुः। परे तु। यत्किंचि ज्ञानोत्तरत्वघटितधर्मसहितत्तत्तद्वर्णविषयकत्वाद्यवत्त्वपर्याप्त्यवच्छेद
कताकजन्यतानामन्यतमत्वेन निवेश इत्याहुः। परं तु मतद्वय एवाव्यवहितोत्तरत्वानिवेशस्यावश्यकत्वे विषय
विषयित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वप्रवेशो निष्प्रयोजनक इति कथं तादृशविषयिताघटितत्वाद्यवत्त्वपर्याप्तिनिवेशः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection.

संभवतीति विभावनीयं। अथ प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये प्रतिवाद्यविचारणाय स्वानवच्छेदकविषयिताविशिष्टजनक
ताशून्यत्वं ज्ञाने [illegible]मी निवेशितं। तथा च धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञायामव्याप्तिः तादृशप्रतिज्ञा
ज्ञानस्यापि धूमादित्वानुपूर्व्यवच्छिन्नज्ञानत्वावच्छिन्नजनकत्ववत्वात्. तादृशजनकत्वस्य निरूपकान्यतमजन्यता
निरूपितत्वात्. स्वानवच्छेदकीभूतपर्वतादिपदविषयतावत्वादिति चेन्न। तादृशान्यतमजन्यतानिरूपिताया जन
कतास्वानवच्छेदकविषयताविशिष्टतादृशजनकताशून्यज्ञानीयस्वा[illegible]वच्छेदकविषयितानिरूपकवर्णसमुदाय
त्वमर्थः। तथा च स्वपदं यज्ज्ञानजनकतामादाय यत्र लक्षणसमन्वयः कर्तव्यस्तत्परं। धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमानि दात एव
त्यादिप्रतिज्ञाज्ञानत्वावच्छिन्नाया जनकताया अनवच्छेदकविषयताविशिष्टतादृशजनकताशून्यत्वं तत्प्रतिज्ञाज्ञान
स्यासत्वे तल्लक्षणासमन्वयसंभवादेवानुपपत्त्यभावात्. न चैवं तादृशविषयताशून्यत्वमेवोच्यतां किं जनकतामवे
शेनेति वाच्यं। तथा सति तादृशान्यतमजन्यतानिरूपिताया जनकतायाः स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वनिवेशो नैवो
पपत्तौ। विषयितायां पुनस्तादृशान्यतमजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वपर्यन्तस्य विशेषणदलस्य वैयर्थ्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पत्तेः। अस्माकं तु एकदेशज्ञानस्यापि तादृशान्यतमजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकप्रमेयत्वसाधारणविषयि
ताविशिष्टतादृशजनकताशून्यतया एकदेशवारकत्वमस्त्येव विशेष्यदलसार्थक्यात्। अत एव तादृशपदमपि सार्थकं। अन्य
था एकदेशज्ञानस्यापि तादृशविषयताविशिष्टयथार्थपरोक्षज्ञानजनकतासत्त्वे विशेष्यदलस्य वैयर्थ्यापत्तेः। यत्तु तादृश
ध्या विषयताशून्यत्वनिवेशेन विषयितायाश्चाव्याप्यवृत्तित्वेनावर्तकमिति जनकत्वपर्यन्तं। विषयिताविशिष्टजनकत्वं च
नाव्याप्यवृत्तिरिति न दोष इति तन्मंदं। तथा सति प्रमेयत्वसाधारणतादृशविषयिताविशिष्टत्वं निवेश्य तच्छून्यत्वनिवे
शेनैवोपपत्तौ तादृशजनकतापर्यन्तवैयर्थ्यस्य वज्रलेपत्वापत्तेः। परे तु स्वत्वस्याननुगततया न प्रतिस्वमादाय अनुगतलक्ष
विषयिता णानिर्वाह इति स्वानवच्छेदकविशिष्टतादृशजनकताविशिष्टं यत्स्वं तदभावकूटस्यैव ज्ञाने निवेश्यत्वं स्थिरं। तत्र हेतु
ज्ञानत्वावच्छिन्नाजनकतानप्रवेश्या। किं तु तदन्यचतुष्टयीति धूमादालोकवानपर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञायां लक्षणस
मन्वयो नानुपपन्नः। एवं च जनकत्वखंडनमप्रसक्तमेवेत्याहुः तदपि नातिसंदर्भशुद्धं प्रतिभाति। इदृशादौ सैव प्रति
ज्ञाहेत्वादिसमुदायेऽतिव्याप्तिविरहे तत्तदर्थविषयकज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकतानिवेशस्य व्यर्थत्वापत्तेः। अस्माकं तु राम०
प्रतिज्ञाहेतुज्ञानत्वावच्छिन्नजनकत्वं स्वपदेनोपादाय लक्षणसमन्वयसंभावनावारणाय पर्याप्तिनिवेशनमावश्यकं। स्व ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्किंचित्

त्वाननुगमदोषस्फु[redacted] वदेतल्लक्षणोऽस्वरसमप्यएवेति। अत्र च तादृशायत्किंचिज्ज्ञानीयविषयतानिरूपक
वर्णत्वसममियतसमुदायत्वमेव निवेश्यं। नातः प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये तिव्याप्तितादवस्थ्यं। इत्थं चावच्छेदकत्वनिवेशानम
पिसार्थकं। अन्यथा हेतुप्रतिज्ञैकदेशज्ञानसाधारणत्वस्य तत्समुदायेतिप्रसंगः। प्रतिज्ञाद्वयादिकं चलत्वमेव। अलक्ष्यत्वे
चतादृशसमुदायत्वनिष्ठानुनवच्छिन्ना निरूपकत्वं निवेशनीयं। तावतैव प्रतिज्ञाहेत्वादौ दोषवारणसंभवेप्यर्थं स्वानवच्छे
दकेत्यादिविशेषणं। स्वाश्रयं चावच्छेदकपदमिति ध्येयं। यत्तु स्वस्वस्वधर्मितावच्छेदकत्ववारणाय प्रतिज्ञादिज्ञाने पक्षा
दिप्रकारतानिरूपित न विशेष्यताया अभ्युपगमे तादृशप्रकारतायास्स्वानवच्छेदकविषयितात्मिकायाः शून्यत्वविरहेण
प्रतिज्ञायामव्याप्तिः जनकता। वनिवेशे चावच्छिन्नत्वसंबंधेन तद्विशिष्टत्वाभावान्न दोष इति तन्न। अवच्छिन्नत्वसंबंधेन
तादृशविषयतावैशिष्ट्यनिवेशेप दिच्छेत्यादिग्रंथविरोधात्। उदासीनपदार्थविषयतायास्स्वानवच्छेदकत्वेपि तादृ

वच्छेदकत्व

स्य

शज्ञानकस्य तदवच्छिन्नतया व्याप्तेर्योगेन विषयितायां तादृशान्यतमजनकत्वं निवेशस्योन्मत्तप्रलापापत्तेः। प्री
॥ ॥ पक्षविशेष्यकलिंगविषयकशाब्दबोधजनकन्यायावयवत्वमर्थः। ह्रदो निर्धूमो निर्वह्नित्वादित्यादौ व्य
तिरेक्युदाहरणे वारणाय पक्षविशेष्यकेति। उपनयवारणाय लिंगाविषयके ति। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि

न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शेष्यकत्वपर्यंतविवक्षणे अननुषंगपक्षे निगमने नातिव्याप्तिरिति निगमने व्याप्तिर्न दर्शिता । वस्तुतो गो-
त्वं सास्नाभाववद्वृत्त्यभावादिसाध्यं यत्र सास्ना तत्र गोत्वमित्याद्युदाहरणे पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकत्वलि-
ङ्गविषयकत्वयोः सत्त्वेनातिव्याप्तिः । विश्वपक्षकस्थले [illegible] भयेन पक्षमात्रविशेष्यकत्वस्य निवेशासंभवादि- अप्रसिद्धि
ति । पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यताया निरूपकत्वं वक्तव्यमिति । अननुषंगपक्षेऽतिव्याप्तिर्न संभवत्ये-
वेति तदुपेक्षा । अत्रेदं बोध्यं । यत्र समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावस्य साध्यता कालिकसंबं-
धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावस्य हेतुता गोत्वस्य पक्षता तत्रैव यत्र गोत्वं तत्र गोत्वमित्युदाहरणेऽतिव्याप्तिः
तत्रस्य मुख्यविशेष्यताद्वयस्य पक्षतावच्छेदकीभूतगोत्वत्वानवच्छिन्नत्वासंभवात् । यत्तु मुख्यविशेष्यताद्वय-
शून्यत्वं तदर्थ इति तन्तुच्छं । तथा सति निगमनोपेक्षावीजाभावात् । अत्र केचिदिदं दलि पक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नयत्किंचिद्विशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वं वक्तव्यं । अतो न तादृशोदाहरणेऽतिव्याप्तिरिति । न च
यत्किंचित्त्वस्य विशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वाभावे नैव विश्वपक्षकस्थलेऽप्रसिद्धिवारणासंभवे रा.म.०
पक्षतावच्छेदकनिवेशानंनावश्यकमिति वाच्यं । अखंडाभाववद्घटकत्वेन सार्थक्यात् । एवमपि तदुदाहरणवारणा ८

निगम

यपक्षतावच्छेदकानिवेशस्यनायरूपकतानिगमनवारणायतन्निवेशे संदर्भविरोध इति यत्तुक्तं तदृत्यादिनानिगम
नोपेक्षाबीजमर्पणं संदर्भविरुद्धमेव। अथ पक्षाविशेषणत्वेन साध्याविशेषणत्वेन यल्लिंगविषयत्वं तदभावस्य वि
पक्षपोदाधिद्रव्यमित्यादावतिव्याप्तिर्दत्ता तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयतावहिर्भूतत्वनिवेशनेन दोषः। तद्वहि
र्भूतत्वं च पक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपकविषयताभिन्नत्वं तच्च न दधिविशे[redacted]तायामिति ना शेष्य
व्याप्तिरतोऽपनयविशेषातिव्याप्त्यभिधानमितिसाभासविशेषः। दधित्वप्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपकत्व
स्योक्करीत्यादधित्वायच्छिन्नविशेष्यतायामसत्वेनाव्याप्तिवारणयोगादिति चेन्न। प्रकारताविशेष्यतान्तरस्वीकारे
पि तत्र प्रकारतानिरूपितसंसर्गताव्यक्तेर्भेदास्वीकारात्। न चैवं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताद्वारा हेतुविष
यतायाऽपि तादृशसंसर्गतानिरूपितत्वेनोपनयसामान्यनिगमनसामान्ययोरतिव्याप्त्या संदर्भविरोध[redacted] इति
वाच्यं। तादृशसंसर्गतानिरूपितत्वस्य साक्षान्निरूपितत्वरूपस्य निवेशात्। गंधसमानकालीनरूपवतीत्यादौ गंधा
न देरपि पक्षतावच्छेदकघटकस्य पक्षतावच्छेदकत्वात्। तस्य पक्षतावच्छेदकत्वे पक्षतावच्छेदकपदेन तद्घटकस्यावि
वक्षितत्वाददोषः॥ अथ यथेमन्त्रगोत्वमित्यस्य विचारः॥ ॥श्रीराम ॥८॥८॥८॥८॥८॥८॥८॥८॥८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०दा०पक्ष श्रीगणेशाय नमः॥ शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितशुद्धसंयोगसंबंधावच्छिन्नशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताका
१ नुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वव्यापकप्रति
बंधकताकसंशयोपक्षता। अत्र तादृशनिश्चयत्वे स्वरूपसंबंधरूपप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वनिवेशे महानसीयवह्नित्वा
वच्छिन्नसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्न वह्निसामान्याभाववान्वा इत्यादिसंशयासंग्रहः। वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्य
ले महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरतो व्यापकत्वपर्यंतं। अन्यथा महानसीयवह्निसाध्यकानुमितौ महा
नसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबंधकताकनिवेशे नैव तदुपपत्तिः महानसीयवह्नित्वावच्छि
न्नप्रकारितायामपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारिताचेन वह्न्यभावबुद्धिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वादिति तत्र महानसीयवह्नि
मान्न वह्निसामान्याभाववान्वेति संशयस्यनासंग्रहः। एवं शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ वह्नित्वपर्याप्तावच्छेदक
कत्वं ताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबंधकतानिवेशे महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्येति न तत्र तस्य संग्रहः। साध्यता
वच्छेदके प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशेन सामंजस्यात्। एवं चाप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितत्वादेर्निवेशोपि विफल इति रा०म०
चेदत्र केचित्। वह्निव्याप्यसाध्यकानुमितौ वह्निव्याप्यधूमवान्नवेति [illegible] संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः। भिन्नविषयकानु ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मिति सामग्र्याः प्रत्यक्षप्रतिबंधकतया तत्प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ वन्हिव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः अपि प्रवेशो न स्वरू
पसंबंधरूपावच्छेदकत्वसत्वात् · व्यापकत्व…ोचबाधादिप्रतिबंधकसमानकालीनवन्हिव्याप्यनिश्चयेपि तादृशनिश्चय
त्वसत्वेन तत्र सामग्रीत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकत्वासत्वेन न तादृशसंशयातिप्रसंगः। न च तादृशसामग्रीप्रतिबध्यताभिन्नवि
षयताकप्रत्यक्षत्वादिनैवावच्छिन्ना। तथा च ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशादेव नातिप्रसंग इति वाच्यम् · लाघवेनानु
मित्स्यन्यज्ञानत्वेन तत्प्रतिबध्यतावच्छेदात् · यदि च प्रत्यक्षेच्छाकाले ज्ञानांतरवारणाय इच्छाविशेषस्योत्तेजकत्वमंगीकृत्य वि
तदान शिष्यप्रत्यक्षत्वादिनैव प्रतिबध्यता। ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य निवेशोप्युपपत्तेरिति [redacted]। परे तु वन्हिमान् महानसीयवन्हि
मानिति ज्ञानकालीनवन्हिमत्पर्वतनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकतया वन्हित्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठप्रतिबंधकता
वच्छेदकताकस्य पर्वतो महानसीयवन्हिमान्न वेति संशयस्य वन्हिसाध्यकस्थले पक्षतात्वापत्तिरतो व्यापकत्वं निवेशितं। य
दि च प्रतिबंधकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशादेव नैष दोषः। तावताप्यप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितत्वानाहार्यत्वनि
श्चयत्वानां अप्रवेशेन लाघवानपायादिति विभाव्यते। तदापि वन्हिसाध्यकस्थले वन्हिघटोभयप्रकारकसंशयस्य पक्षतात्वा
पत्तिः उभयाभावज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकताया उभयत्वानवच्छिन्नायाः अपि एकत्र द्वयमिति रीत्या वन्हिघटवानिति ज्ञानी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०

यवह्निप्रकारितायां सत्त्वेन वह्नित्वपर्याप्त्यावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठप्रतिबंधकतावच्छेदकताकत्वानाहार्यासंशयस्यापि य
प्रतिबंधकतायां साध्यत्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारित्वातिरिक्तप्रकारतया प्रकारतात्वेनानवच्छिन्नत्वमपि निवेशनीयं
मतो नैव दोष इति विभाव्यते न चैवं तत्कालीनस्योपि पर्याप्तिघटितत्वेन गौरवं लाघवमावश्यकमिति वाच्यं प्रतिबध्यताव
च्छेदकीभूतत्तत्स्थाने शरीरपदघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबंधकतानिरूपितप्रतिबध्यतायां साध्यवत्तानिश्चयप्र
तिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेश्यानंतरं नाहार्याप्रतिबध्यतायां साध्यनिश्चयप्रतिबंधकतानिरूपितत्व
निवेशे वह्निः पर्वतवृत्तिर्न वेति संशयाऽसंग्रहः पर्वतवृत्तित्वाभाववत्ताबोधीयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायां बाध
प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतपर्वतवृत्तित्वावगाहित्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतानिरूपितायां साध्यवत्तानिश्चय
प्रतिबंधकतानिरूपितत्वाभावात् नाहार्यासंशये साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वप्रवेशे च पर्वतत्वावच्छेदे
न वह्निसाध्यतास्थले पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावं महानसीयवह्निर्वा तादृशावच्छेदेन महान
सीयवह्न्यभावकोटिमवगाहिमानस्य वह्न्यभावज्ञानात् पर्वतः पर्वतो महानसीयवह्निमान्न वेति संशयस्याप
सत्तात्सापत्तिः अतः संशयत्वघटकप्रतिबध्यतायां साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमि

१०

वेशः। अन्यवह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्याभावाभावात्मकवह्निमान्वह्निसामान्याभाववान्वेत्यादिसंश
ह्निव्याप्या यस्य पक्षतात्वापत्तिः। तत्र व[illegible]भावाभाववह्नित्वावच्छिन्नविषयतायाः बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्। न च बाधप्रति
बध्यतावच्छेदक[illegible]तायद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वेन तद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं विव त्मक
क्षणीयं। उक्तस्थले वह्निव्याप्याभावाभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽपि तेनैव रूपेण न वह्निसामा
न्याभावज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वमतो न दोष इति वाच्यं। अभावव्याप्यवानित्यादौ अभावव्याप्याभावाभाववानभावसा चे
मान्याभाववानित्यादिसंशयस्यावारणात्। तत्राभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽभावाभावज्ञाने
प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वोभयसत्त्वात्। न च बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यद्रूपं
तद्रूपावच्छिन्नप्रकारितात्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं वाच्यं। उक्तस्थले चाभावत्वमात्रेन तथात्वेति न तत्रातिव्या
प्तिरिति वाच्यं। तथा सति महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्वह्निसामान्याभाववान्वेत्यादिसंशयस्यासंग्रहः
तत्र बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यन्महानसीयवह्नित्वं तदवच्छिन्नप्रकारितात्वेन व
चेदत्र ह्निसामान्याभावग्रहप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाभावादिति केचित्। वह्निव्याप्याभावात्मकवह्निमान्वह्नि भावा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सामान्याभाववानिति संशयस्य वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावकोटिकत्वसंभवात्. तदभावत्वावच्छिन्नाभावसंशयस्य तदभाव
त्वावच्छिन्नकोटिकस्यानंगीकारात् एवं च तत्संशयपक्षे तत्तन्मिश्रमेव न चैवं वह्निव्याप्यालोकवह्निमान्वा वह्निसामान्या
भाववान्वेति संशयस्य पक्षे तत्वापत्तिरिति वाच्यं व्याप्यवत्वग्राहकसामग्रीकाले वह्न्यभावसंशयानंगी
व कारात् व्याप्याभावप्रकारकव्याप्यस्य ग्रहसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वात् वह्निव्याप्यवह्निमान्वा पर्वतः
पर्वतो वह्निमान्न वेत्यादिसंशयस्य संभवेपि वह्न्यभावविषयितायाः व्याप्यवह्नित्वावच्छिन्नविशेष
विषयितानिरूपितत्वाभावादेवाद्वत्तीधकल्पेवारणासंभवात् ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबंधकता
निवेशनं तु न सम्यक् वह्नित्वावच्छिन्नविषयितात्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबंधकतावच्छेदकत्व
स्यापि सत्वात् केचित्तु बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकं यदवच्छेद्यं तदनवच्छिन्नस्वग्निष्ठविषय
तानिष्ठावच्छेदकतायाः प्रतिबंधकतानिवेशनीया वह्निव्याप्याभावात्मकवह्निविषयितानिष्ठप्रतिबंध भावा
कतावच्छेदकतायां वह्निव्याप्याभाववन्निश्चयप्रतिबध्यतानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नत्वात् दोषः एवं च
वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निसंशयवारणाय साध्यवत्वेन निश्चयेन विवक्षितत्वे सार्थक्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावेऽपि पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्नेः साध्यतास्थले पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निः पर्वतत्वसामाना
धिकरण्येन वह्न्यभावमवगाहमानस्य संशयस्य पक्षतात्ववारणाय तद्दलसार्थक्यं बोध्यं।
अभावव्याप्यसाध्यकस्थले च अभावव्याप्याभावाभावात्मकाभावसामान्याभाववानिति
संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरपि नास्ति शुद्धाभाववानिति ज्ञानीयाभावनिष्ठप्रकारतायान्निरुक्तयदवच्छेदघटत्व
स्याबाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकघटकत्वात् अत्रापि साध्यवत्वनि
श्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशपर्यंतं संदर्भविरुद्धं। साध्यवत्वनिश्चयप्रतिबध्यतानिवेशोऽपि पूर्वस्थ
त लेदोषविरहात्. अथान्यत्र यत्र तत्रापि महानसीयवह्निमत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतत्वा
वच्छेदेन महानसीयवह्निसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः। तस्यापि साध्यवन्निश्चयत्वव्यापकप्रतिबंधकताकत्वात्. नत्वो
द्देश्यतावच्छेदकताऽभिन्नप्रकारतावच्छिन्नत्वं प्रतिबंधकतायां विशेषणं देयमिति वाच्यं। महानसीयवह्निमा
न्पर्वत इति ज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वात् द्वयप्रतिबंधकतासत्वात् इति चेन्न। साध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्न
त प्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकस्य प्रतिबंधकत्वविशेषणात्. परं तु एवं निवेशे स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰दा॰प॰ ल्पएवआधानं॰ व्यापकत्वकल्पनेविशेषगौरवात्॥८॥ ॥श्री॥ ॥तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वानुमिति
१२ त्वादिष्टावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतानिरूपकानुमितिनिष्ठविषयताकत्वमिच्छानुगमकमितिपर्यवसितेवन्यनुमिति
र्जायतांप्रत्यक्षातिरिक्तंज्ञानंजायतामनुमितिर्जायतामित्यादिसकलेच्छासंग्रहेपितत्तत्क्षणानंतरक्षणेऽनुमितिर्जा
यतामित्यादीच्छायाअसंग्रहेणतत्तद्व्यक्तित्वेनतादृशेच्छानांउत्तेजकत्वं। तत्तत्क्षणानंतरक्षणावृत्तित्वनिष्ठावच्छेदक
ताभेदनिवेशेकालांतरीणतादृशेच्छानामुत्तेजकत्वापत्तिः। कालांतरीणानुमितिस्फुरत्तोऽपरइच्छाविषयासिद्धौचेच्छाप
त्तेरयोगात्॰ नचकालांतरीणतादृशेच्छाव्यक्तीनांतत्तद्व्यक्तित्वेनप्रतिबंधकत्वंकल्पनीयमितिवाच्यंअनंतप्रति
बंधकतापत्तेः अस्माकंतुतत्तत्क्षणमतत्वर्जाख्यैकैकव्यक्तेरेवोत्तेजकत्वमिति॰आद्यवान्।तत्तत्क्षणानंतरक्षे
णेऽनुमितिर्जायतामित्यादीच्छानांयत्यत्कालेसत्वेऽनुमितिर्जायतेतत्कालीनतादृशेच्छाभिन्नतादृशेच्छा
त्वेनप्रतिबंधकतापक्षेऽलाघवंतत्तादृशाख्यत्तेरुत्तेजकत्वेतेषांपरस्परविनिगमनाविरहेणगौरवात्।
स नचतत्कालत्वस्यानंतत्वेनविनिगमकाभावेनतत्तद्भिन्नतादृशेच्छाप्रतिबंधकपक्षेविशेषगौरवमस्त्वे रा॰म॰
वेतिवाच्यं।नतादृशाभिन्नतादृशेच्छात्वेनप्रतिबंधकत्वकल्पनस्यनानत्वापिसमीचीनत्वादितिचे १२

रूपितकारणतावत्वात्. बाधवारणाय व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तित्वधर्मावच्छिन्नत्वं कार्यताविशेषणं। नचव्या
प्तिप्रत्यक्षमात्रवृत्तिकार्यतैवकुतोन विवक्ष्यत इतिवाच्यं। कार्यभेदेन कार्यताभेदे बाधतादवस्थ्यात्. नचतथापिव्या
प्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नकार्यतामादायबाध इतिवाच्यं। सकलतद्व्यक्तित्वेनतादृशध
र्मस्यविशेषणीयत्वात्. अथ व्याप्तिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतैवकुतोलाघवान्नविनिवेश्यतामितिचेन्न। व्याप्तिविषय
कत्वविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताखंडनेपिप्रत्यक्षत्वविशिष्टव्याप्तिविषयकत्वाव
च्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतायास्खंडनानंतरं नैयायिकपराभव इतितत्रयद्धर्मानुगमय्यतदवच्छिन्नका
र्यतानिरूपितकारणतानिराकरणात्. नचतथापिकार्यतायांबुद्धित्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेचबाधवारणायध
र्मानुगमस्यसंभवतीतिवाच्यं। विनिगमकाभावेनबाधत्वविशिष्टव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकत्वावच्छिन्न
कारणतामादायबाधापत्तेः। जन्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वावच्छिन्नकारणतामादायबाधापत्तेश्च।
यत्तु व्याप्तिविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतीतिविषयस्यहेतुतायांवास्तवव्याप्तिविषयत्वं जन्यतावच्छेदकेनि
विष्टं। भूयोदर्शनजन्यतावच्छेदकेचभ्रमप्रमासाधारणव्याप्तिप्रत्यक्षत्वमितिकथमेकरूपेणोभयोर्निवेश इति

ग०रा०पक्ष०
१५

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ साध्याभावनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालिसंशयः पक्षता । व
न्हिव्याप्यादिसाधकस्थले वन्हिसंशयस्य पक्षतात्ववारणाय प्रतिबध्यतायां पक्षतावच्छेदकाघटकसाध्यविषयि
ताव्याप्यत्वं प्रतिबध्यतायां देयं । तत्र पक्षतावच्छेदकाघटकत्वं पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयित्वाघटकत्वं तच्चवि
षयिविशेषणं । तद्विशेषणोपादानात् वन्हिव्याप्यवत्त्वधर्मापर्वतो वन्हिव्याप्यवानित्यादौ न ताद्दशपक्षे वन्हिसंश
यस्य पक्षतात्वं । अत्र वन्हिव्याप्ये पक्षे वन्हिव्याप्तिसाध्ये वन्हिव्याप्यविषयिताघटकसाध्यविषयिताप्रसिद्धेः ॥ न च
पक्षसाध्यभेदेन पक्षताया भिन्नतया तत्र तद्विशेषणं न देयमिति वाच्यं । तथा सति तत्रैव वन्हिव्याप्यवन्हिमान्नवेति
संशयस्य पक्षतापत्तेरिति चेन्न । पक्षतावच्छेदकविशिष्टमुख्यविशेष्यताघटकस्य च । क्रमव्यत्यादिस्फुरत्ये य
तत्र प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रकारताव्यक्तौ विवक्षितात्वं ताद्दशमुख्यविशेष्यताघटकत्वालुक्षपासमन्वयः न वा
वन्हिव्याप्यवन्हिमान्नवेति संशयेतिव्याप्तेः । प्रभाकरमतेऽनुमित्सुत्तरं साध्यानुमितिर्भवतीति तन्मते पक्षताया अहेतु
त्वं । तत्राधिनस्यद्रवस्य परामर्शादन्यत्रानुमितिव्यक्तीनां पुनरुक्तत्वान्तद्वारणाय तत्संसर्गाभावव्यक्तीनां हेतुत्वापि रा०म०
स्यमिति । नैयायिकानां तु सिषाधयिषाकालीनानुमितिव्यत्त्यनुमितित्ववारणायैव तत्संसर्गाभावव्यक्तीनां हेतुत्वानु १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लाघवादन्यत्रपक्षताविरहेपावारणादित्तिद्दिंकेतं अत्रेदंबोध्यं यदिवन्हिमान्वन्हिव्याप्यवांश्चेतिसमूहालंबनःप
रामर्शः ततः वन्हिव्याप्यानुमितिः वन्ह्यनुमितिद्वयंचजायतामितीच्छा ततोवन्हिमान्वन्हिव्याप्यवानित्यनुमित्यात्मक
परामर्शः तत्रेयमनुमितिस्ताद्दशानुमितिकाले पूर्वजातसमूहालंबनात्मकवन्ह्यनुमितेः पुनरापादनंमत्कृतं तन्नसं
भि गच्छते। ताद्दशानुमितिकारणीभूतव्याप्यसाध्यस्यपरामर्शनीयत्वात्‌। यदिचापेक्षाबुध्यात्मकतयातस्याःस्थितिः कल्प्य
तेतदानुमित्यात्मकपरामर्शस्यापनासंगतेः। नचवन्ह्यनुमितित्वावच्छिन्नस्यापादनवन्हित्वसामान्यतोवन्ह्यनुमितित्वे
नतत्करणानाशे आपादनसंभवात्समानजनीयस्यकार्यस्यसमानांतर्गतयत्किंचिद्विशेषकारणमुत्पादासंभवादिति।
अत्रकेचित्‌। यत्रवन्हिव्याप्यवन्हिवन्ह्यभावावच्छिन्नपक्षेसामान्यतोवन्हिव्याप्यपरामर्शः ततोऽनुमितिद्वयंजा
यतामितीच्छा ततः ताद्दशपक्षेसामान्यतोवन्हीतरबाधवशाद्वन्हेरनुमितिः ततः ताद्दशानुमितेः पुनरुत्पादनेता
त्पर्यमितिनानुपपत्तिः अत्रेदंचिंत्यं तत्परामर्शकालेतदनुमितिवारणायतदनुमितित्वपरामर्शत्वेन हेतुत्वे
नतदनुमितिव्यक्तिकारणीभूतपरामर्शनाशात्कथमनुमित्यापादनं। यदिचताद्दशस्थलेतत्तदनुमितिंप्रतित
त्परामर्शत्वेनकारणत्वंनास्तिताद्दशस्थलीयदोषासंग्रह इति तदाताद्दशाकुसृष्टिंविनाप्यनुपपत्तिः॥ श्री॥ श्री॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० परा० १६

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ परामर्शं हेतुत्वेनेति । मूलं परामर्शो व्याप्तिज्ञानद्वयस्य हेतुत्वेनेत्यर्थः कुमताचार्या आहुः । अयं दे
धूमवान् पर्वत इति उद्बोधकं तत धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं ततो धूमवान् पर्वत इति परामर्शः एवं क्रमेणैव सर्वत्रानु वह्निव्याप्य
मीयते । परामर्शो जायते इत्यभिमानपरतया च ग्रन्थं व्याकुर्वन्ति । अत्रेयमनुपपत्तिः । एवं विधाभिमानेपि धूमवान् प
र्वत इति ज्ञानस्य परामर्शपूर्वमपेक्षितत्वेपि तस्य अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वं नैयायिकसम्मतं तस्य परामर्शकाले
नाशात् । तथा च कथं कल्पनालाघवमिति । अत्र केचित् सर्वत्रैव पक्षधर्मताज्ञानं अपेक्षाबुद्ध्यात्मकं जायते इत्यभिमानं त
संगमयन्ति । नन्वेवं अपेक्षाबुद्धेर्द्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पदस्य महाचार्यसम्मतत्वात् । केचित्तु पक्षधर्मताज्ञा
नसमयनकालीनव्याप्तिज्ञानं हेतुरित्याहुः । मीमांसकमतं तादृशसमानकालीनत्वं च तथा कारणतावच्छेदकमिति ना उपलक्षणा
दृशकारणस्य अनुमितिपूर्ववर्तित्वं नैयायिकसिद्धमेवेति अत एव पक्षधर्मताज्ञानोत्पत्तिकाले व्याप्त्याभाने तृतीयक्ष त
णे बाधनाशेन तेनोपि तेषामनुमितिरिति वदन्ति । अयमपि कल्पः तदासाधुः यदि पक्षधर्मताज्ञानं नाशोऽपि तु फले
स्याति मीमांसकलिखितान्यवगतिः । अत्र ग्रन्थे च पक्षधर्मताज्ञानस्य कारणतया पूर्वसत्तापेक्षणात् कारणताव
च्छेदकत्वेपि च कारणतावच्छेदकस्य पूर्वभावापेक्षणस्य लिखितत्वात् । परे तु पक्षधर्मताज्ञानं व्याप्तिस्मरणं वा राम०
नुमितिकारणं अत एव च तत्करणमित्यादि अभिमानेनायं ग्रन्थः । तथा च स्वजन्यव्याप्तिस्मरणसम्बन्धेन पक्षध १६
घे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्मताज्ञानं यन्मीमांसकानां कारणं तन्नैयायिकानामनुमितिपूर्वदशेवइत्यभिमान इति वदंति द्रव्यत्वसामानाधिकर
ण्येन व्याप्तिज्ञानाद् द्रव्यत्वेन जलावगाहिपक्षधर्मताज्ञानाद्ध्रदे वह्निरित्यन्यथाख्यातिवारणाय यद्धर्मावच्छेदेने स्फुरतं·
द्र अत्रापरमालोचनीयं। एवमपि धूमो वह्निव्याप्यः धूमवद्द्रव्यमिति ज्ञानोत्पत्तेर्ह्रदे वह्न्यनुमित्यापत्तिं समानप्रकारकत्वे
न कार्यकारणभावस्य मीमांसकसंमतत्वात् समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या पक्षधर्मताज्ञानं कारणताबलात्तादृशापत्ति
वारणासंभवादिति चेदत्र केचित् पक्षधर्मताज्ञानानुमित्योः समानविशेष्यकत्वाभिप्रायेणैवायं ग्रंथः। अत एव भट्टाचा
र्येण पश्चात् व्याप्यतया पक्षधर्मतया चावगतस्य समानविशेष्यकत्वं व्यक्तीकरिष्यत इति परामर्शविचारः॥ श्री॥ श्री॥॥
स्वानिरूपकज्ञाने निरूपितविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यद्रूपं समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकताप
न्नयधर्मविशिष्टे तद्रूपावच्छिन्नविषयताकत्वाद् बुद्धिर्यासाज्ञायमानत्तद्विशेषणजन्येति व्याप्तिः स्वसमान
वच्छेदकता कालीनत्वधर्मितापन्नधर्मावच्छिन्नविषयत्वमिति धूमवान्पर्वतो धूमसमानकालीनवह्निमांस्त्यालोकलिंगि नवह्निना
कार्यासमूहालंबनानुमितौ धूमाजन्यायां व्यभिचारः। तदीय धूमसमानकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविधेयता
याः स्वानिरूपकज्ञानानिरूपितत्वेपि तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं न समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्र पन्नं शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतायाः स्वानिरूपकेणसमूहालंबनवह्न्यनुमितिस्वरूपेणानिरूपितत्वात्. तत्रहेतुसत्वा
त्. यत्तु विधेयत्वं तदवच्छेदकीभूतसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नधर्मावच्छिन्नं च यद्विषयत्वं एकविशेषविशे
श्र षणतानिरूपितं तदुभयविषयताश्रालिंगात्वबुद्धित्वं हेतुरिति नोक्तसमूहालंबने व्यभिचारः। तत्रविशेष्यताद्वयसत्वा
त्. अनुमितौ विधेयताभेदेनैव विशेष्यताभेदमतेनेदं। अन्यथा कल्पद्वये एकत्रद्वयमिति रीत्या तादृशानुमितिमादाय
व्यभिचारस्यदुर्वारत्वापत्तेः तन्नोक्तत्वात् सति पक्षधर्मिविशिष्टे सत्यवैयर्थ्यापत्तेः। धूमवान्धूमसमानकालीनवह्निमा
न्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ व्यभिचाराप्रसक्तेः। तत्र धूमसमानकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविषयतायाः पर्वतत्वमात्रा
न वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वे वह्नित्वावच्छिन्नवि[illegible]यतायाः धूमधूमसमानकालीनवह्निमत्पर्वतत्वावच्छिन्नविशे धे
वे ष्यतानिरूपितत्वेन तदुभयविषयताया[illegible]कविशेष्यतानिरूपितत्वाभावात्. न च धर्मितावच्छेदकतारूपधूमसमानका
लीनत्वावच्छिन्नविषयतायाः शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतायाश्चैकधर्मितानिरूपितत्वमस्त्येवेति न पक्षधर्मविशिष्टे
सत्यवैयर्थ्यमिति वाच्यं। एवमपि विषयि[illegible]तायां धर्मितावच्छेदकताभेदनिवेशे नैवोपपत्तौ पक्षधर्मविशिष्टे सत्या
नतिप्रसक्तत्वात्. अस्माकं तु धर्मितावच्छेदकताभेदनिवेशेपि शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसमान
कालीनवह्नित्वावच्छिन्नविषयतायाः स्वपदेनोपादानसंभवेन हेतुसत्वात् व्यभिचारप्रसक्तिरिति। पक्षधर्मिविशिष्टे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वस्पनवैयर्थ्यं। अप्येकविषयतानिरूपितत्वनिवेशकल्प्ये यत्र धूमधूमसमानकालीनवन्हिवन्हीनांत्रयाणांशुद्धपर्वत
त्वावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकतातत्रवन्हित्वावच्छिन्नविधेयतासमानकालीनवन्हित्वावच्छिन्नत्वयोरेकविशेष्यतानिरूपि विषय
तत्वं तत्र व्यभिचारवारणाय पक्षधर्मविशिष्टे स्वस्वसाध्यस्यमितिचेन्न। उद्देश्यतावच्छेदकप्रविष्टवन्हीनां विधेयतानंगीका त्व
रात्। इदं त्ववधेयं। किंचिद्विशिष्टविशेषणत्वस्य पक्षधर्मे निवेशावश्यकत्वेन धर्मे यत्पर्यंतर्भावो विफलः। न च समानका
लीनत्वद्वितीयसत्पदार्थनिवेशो नास्तीति अत्रावश्यकः। अन्यथा नियमशरीरानुपपत्तिरिति वाच्यं। तथा सति धूमवान्प
र्वतो वन्हिमान्नालोकादिसाध्यव्यभिचारापत्तिः समानकालीनत्वद्वितीयसत्पदार्थांतर्भावस्यावश्यकत्वादिति॥ ॥इति लिं
गकरणताविचारः॥ श्री॥ ॥यादृशरूपावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वं प्रकृतसाध्यकानु
मितित्वघटितधर्मावच्छिन्नतत्कालीनतत्पुरुषीयानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं तादृशरू
पनिष्ठविषयतात्वव्यापकान्वयव्याप्तित्वावच्छिन्नविषयतात्वकानुमितिफलोपहितकरणत्वं केवलान्वय्यनुमानत्वं। ता
दृशं च रूपं अन्वयव्याप्तित्वावच्छिन्नमेव। तादृशकारणतावच्छेदकत्वं चानतिरिक्तवृत्तित्वं। तेन जलं निर्गंधं पृथ्वी
त्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः। अन्यथा स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वप्रवेशो यादृशरूप
पदेन तादृशव्यतिरेकव्याप्तिमात्रयत्तद्रूपावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकीभूततादृशव्याप्तिस्वरूपावच्छिन्नप्रकार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰दी॰ केव॰
१८

ताकस्यस्य स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकतया तादृशरूपविषयताया अन्वयव्याप्तित्वावच्छिन्नविषयतात्वविरहेणाव्याप्ति
त्वप्रसंगात्। ईदृशयुक्त्या धूमत्वमादाय दोषसंभवेपि किंचिन्निरूपितव्याप्त्यात्मकयद्रूपविवक्षणेन दोष इति। धूम
त्वहेतुतावच्छेदकस्थलेमुपेक्षितं। वन्ह्यभाववान् वन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्वादित्यादौ वन्हिव्यापकीभूताभा
वप्रतियोगित्वरूपयादृशधर्मावच्छिन्नतादृशप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वस्य तादृशाकार
णतानतिरिक्तवृत्तित्वेपि प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नयादृशरूपावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्व
स्य जनकतानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षणान्न दोष इति भट्टाचार्याः। अत्रेदं बोध्यं वन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वा
वच्छिन्नविशेषणतापन्नवन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वस्यापि तादृशजनकतानति
रिक्तवृत्तित्वात् तत्राव्याप्तिपरिहाराभावः एतदस्वरसेनैव वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पानुसरणं। तत्र मते केवलसाध्याभाव
व्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारकज्ञानस्य हेत्वभावप्रतियोगितावच्छेदकानवगाहितया जनकत्वाभावेन यादृशरू
पपदेन साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिरूपादानासंभवात्। अत्र यादृशरूपावच्छिन्ने तत्र यादृशरूपपदे
न व्याप्तित्वावच्छिन्नोपादाने धूमवान् वन्हेरित्यादौ अन्वयव्याप्तिभ्रमदशायां केवलान्वयित्वानुपपत्तिः। तत्र व्याप्ते

ग॰ म॰
१८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥इति परामर्शवादः समाप्तः॥ उपलक्षणस्येव परिचायकत्वेन प्रसिद्धं तथा परिचायकत्वाप्रतिक्षेपेन लिंगमेव विशेषणमिति वि
शेषणत्वोपगमान्मूले उ संगतिः न च परिचायकत्वप्रतिक्षेपप्रकरणवायं ग्रंथः अग्रेतनस्य इंद्रियसंयोगपरिचायकत्वाभिधानस्यासं
गतेरतः उपलक्षणविशेषणसाधारणपरिचायकत्वपरतां प्रकृते दर्शयति परिचायकत्वमिति परिचायकत्वमन्यथासिद्धिप्रयोजनक
त्वेनाभिहितमिति तन्निराकरणमाकांक्षितमतः परिचेय इत्यादेरुपलक्षणतया परिचायकत्वनिराकरणपरतामाहतत्त्वेतिवि
शेषणमपि परिचायकत्वेनान्यथासिद्धमेव इत्याशंकायां अन्यथासिद्धिप्रयोजकं उपलक्षणतया परिचायकत्वमेव इति स्फुटीक
र्तुं तथा चेत्यादि मूलमवतारयति विशेषणतयेति विशेषणतयेति न त्वे परिचायकत्वे अवच्छेदकतया अन्यथासिद्धिरुपलक्षणत
ये च विशेषणतयापि परिचायकस्याविशिष्टेत्याशंकायामन्यथेत्यादि प्रतिवेदिमवतारयति अवच्छेदकतयेति मात्रपदेन विशे
षणत्वस्याप्रयोजकत्वमुक्तं ज्ञायमानलिंगजन्यत्वसाधकानुमाने विशेषणजन्यत्वेन सामान्यतः साध्यत्वे पक्षतावच्छेद
कादिजन्यतया अर्थान्तरं अनुमितौ व्यभिचारवारकानां हेतुविशेषणानां च वैयर्थ्यं सर्वत्रैवानुमितौ किंचिद्विशेषणजन्यत्वेन
साध्यसत्वात् धूमजन्यत्वेन साध्यत्वे दृष्टांताभिधानविरोध इत्यतः सामान्यव्याप्यापक्षधर्मत्वावलाद्धूमजन्यत्वसिद्धिरिति
प्रदर्शयन् पदप्रयोजनमाह। यायदिति समानकालीनतयेति विषयतारूपवैशिष्ट्यं तृतीयार्थः तस्य बुद्धावन्वयः तादृशी अग्रादृ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.दा.
१

पक्षधर्मताबलसंपत्तये धूमजन्यत्वसिद्धोपयिकविशेषणाभाववद्धूमकालीनत्वावगाहित्वघटितहेतोः पक्षधर्मत्व
लाभायानुमितौ धूमस्याविशेषणत्वेन कालीनतायावन्त्यावभासे च तत्र तादृशहेतुसत्त्वानिर्वाहादिति भावः॥ धूमविशेष
णिकेसाध्वीति आदिपदात् धूमसमानकालवह्निविषयेऽप्यस्य परिग्रहः एवं च धूमविशेषणिके तिमूलस्य यथा हेतुव्याख्यानं
विशेष्ये धूमविशेषणिके साध्यर्थकत्वमवसेयं। तादृशस्य यथा व्याख्याय धूमविशेषणकत्वस्यानुभविकत्वप्रदर्शनायेति॥
अन्यथा तत्र प्रमाणानुयोगानिवृत्तेरिति भावः। धूमवानित्यादीति धूमवान्वह्निमानित्याकारकज्ञानमित्यर्थः॥ ननु साध्ये विशे
षणस्य ज्ञायमानत्वं कथं न तेन रूपेणाजनकतासिद्धये प्रत्यक्षविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकस्य विषयविधया वहे
तुत्वस्य सर्वमतसिद्धतया ज्ञायमानत्वेन हेतुताया अस्थिराया दृष्टान्तविरोधेन दूषणत्वच्छिन्नजन्यत्वस्य साध्यत्वासंभवादिति
तद्वैयर्थ्यमित्यत आह ज्ञायमानेतीति न ज्ञानस्य लिंगज्ञानस्य जनकत्वलाभाय जनकत्वे एतदनुमतत्वलाभाय ननु तद्वि
शिष्टजन्यत्वस्यासिद्ध्या तस्य जनकत्वसिद्धये इत्यर्थः तत्राविवादात् साध्यविशिष्टानुमितेरिति यद्यपि यद्विशेषणकत्वमात्रस्यास्ताद
बुद्धिविशेषणत्वे पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टविषयकानुमितेः पक्षतावच्छेदकाद्यजन्यतयापि व्यभिचारः प्रसज्यते तथाप्युद्देश्य
तावच्छेदकविशिष्टे यद्विशेषणकत्वसत्त्वे न तथाऽव्यभिचारः इति साध्यमात्रोपादानं धूमेति धूमस्यातीतनत्वाभन्नमित्यजनकत्वं स्फुट १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतं धूमध्वंसस्य हेतुत्वानुसरणं विशेष्यविषयकत्वस्य बुद्धिविशेषणत्वेपि दर्शितव्यभिचारस्य दुर्वारतया विशेष्यविषये यद्विशे
षणं तत्समकालनयेतियोजना मादस्याभावश्च विशिष्टेतीति मुख्यविशेष्यतानिरूपितविशेषणतयाऽवच्छिन्नाया विशेष
णांतरांशे भासमानसमानकालीनकालीनत्वविषयतानिरूपिता यदीयविशेषणतातत्प्रतियोगीत्यर्थः धूमवान्पर्वतो वह्नि
मानित्याद्यनुमितौ वह्न्यंशे भासमानसमानकालीनत्वप्रतियोगितया हेतुभाने धर्म्मिपारतंत्र्येणावनतुल्यात् तंत्र्येणाधूम
कालीनवह्निमानित्याकारकतापत्तेः तत्पारतंत्र्येण भाने च तन्निरूपितविशेषणतावच्छिन्नविशेषणत्वमिति तादृशानुमितेर्यत्त
पदोपादेयधूमघटितहेतुमत्वमथात्तं यत्तु एकधर्म्मिपारतंत्र्येणान्यांशे विशेषणत्वं तद्धर्म्मिनिरूपितविशेषणत्वाभिन्नविशेष
णत्वमेव तथा चावच्छिन्नत्वस्थले अभेद एव निवेशनीय इति तदसत् तथा सति तत्र यत्ता विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यबुद्धाव
पि विशेषणपारतंत्र्येण विशेष्यांशे परंपरासंबंधेन विशेषणतावच्छेदकभानस्य विशेषणानिरूपितविशेषणत्वाभिन्नवि
शेष्यनिरूपितविशेषणतात्मकतया धूमकालीनवह्निमान्पर्वतो धूमध्वंसादित्यादिस्थलीयधूमाजन्यानुमितेः पर्व
तनिरूपितप्रकारत्वाभिन्नसमानकालीनत्वविषयतानिरूपितधूमनिष्ठप्रकारताप्रतियोगित्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारताप
त्तेः अस्मन्मतेन तु मुख्यविशेष्यांशे या धूमीयप्रकारता सा विशेषणांशे प्रकारतयाऽवच्छिन्ना न तु वैपरीत्यमिति व्यभिचारानव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० ५
२

काशः मुख्यविशेष्यांशे याविशेषणतातन्तसामानाधिकरण्यमपेक्ष्य तदवच्छिन्नत्वनिवेशनस्य मुख्यविशेष्यतानिवेशनस्य च
प्रयोजनमाह तदानीमिति धूमस्य मुख्यविशेष्यांशे विशेषणताभावविषकर्त धूमवान् इत्यसे तं पक्षविशेषणं वर्तमानवैशिष्ट्यस्य म
तुयाप्रायशो बोधनात् तदानीमित्यनुक्तौ धूमस्यानुमितिसमये विद्यमानतालाभसंभवात् स्थलत्रजनकत्वमपि संभाव्येनेति तदुक्तिः
विशेषणम् इति वह्निविषयतानिरूपितसमानकालीनत्वसंसर्गावच्छिन्ना धूमविशेषणताविशेषणीभूतकालनिरूपितवि
शेषणतावच्छिन्नेवन्तु मुख्यविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छिन्ने सर्थः इदं च विशेषणविशेषणस्य विशेषणघटित
परंपरासंबंधेन तद्विशेष्यांशे विशेषणत्वमित्याशयेनोक्तं ननु पर्वतविशेषणतापन्नस्य धूमस्य कालीनत्वसंबंधेन विधेयांशे वि
लक्षणप्रकारत्वमेवासिद्धमिति कथं तस्य हेतुघटकत्वमित्यत आह तत्र भवेनिअयमपाशयः एकत्रद्वयमिति रीत्या दंडकुंडल
वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानविलक्षणेन योरेकविशिष्टपरवैशिष्ट्यज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकधर्माधिकरणतावन्निष्टतदवच्छेद
ककालावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं विधेये भासते अनयोरेवासमानकालीनयोरेकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यज्ञानस्याप्रमात्वं निरूक्तरू
पमेव च समानकालीनत्वमित्युच्यते यथा क्रन्तस्पधर्म्यन्तरएव समानकाले वर्तमानयोरतिप्रसक्तनयाता दृशयोस्तथाविधज्ञा
नेऽप्रमत्वानिर्वाहकत्वात् निरूक्तसमानकालीनत्वभानोपगमेच तद्रूपविशिष्टविधेयवैशिष्ट्यस्य धर्म्यन्तरएवसत्वेनाप्रमाधर्मि २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कज्ञानस्य तदवगाहित्वेनाभ्रमत्वोपपत्तेः समानकालीनत्वस्य नियतोपस्थितिविरहेण संसर्गतयैव भानमुपेयं अनुपस्थितस्य विशेष
णत्वायोगात् एवं च दंडी कुंडली स्यादिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य दंडकालीनकुंडलीस्याकारकतावारणाय प्रकारतावैलक्षण्यमावश्यकं य
दि च लाघवाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे निरूढाधिकरणतैव विधेयस्य संबंध इत्युच्यते ॥ तदा तदनुसारेणान्यथैव हेतुनिर्वाच्य इति पक्ष
तावच्छेदकसाध्ययोश्च सामानाधिकरण्यमात्रमनुमितिविषयः न त्वेकविशिष्टे परवैशिष्ट्यमिति प्राचीनमतानुसारेण पक्षतावच्छेद
कावच्छिन्नाधिकरणत्वरूपमेव तद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यं भासते न तु निरूढत्वरूपसिद्धे नाप्येण सभिदमनुमानं नातः पक्षतावच्छेदकमादा
यकापि व्यभिचार इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति विशेष्यविषय इत्यस्य व्यसासमसहमानः प्रकारांतरेणाहेतुव्याख्यानमुपक्रमते विशेषणा
मिति धर्मितावच्छेदकं स्वधर्मितावच्छेदकं विधेयविधेयतावच्छेदकावच्छिन्नं विशेष्यविषय इति सत्समासः तच्छब्दान्वयि विधायितया
र्थकतया विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नं स्वधर्मितावच्छेदकयद्धर्मसमानकालीनतयावगाहते या बुद्धिरित्यर्थो लभ्यते तत्र च धूमका
लीनवह्निमान् पर्वतो वह्निमान् धूमध्वंसादित्यादौ व्यभिचारवारणायोपात्तं स्वधर्मितावच्छेदकत्वं धर्मविशेषणमभाव
र्त्तकं धूमादेः ज्ञानांतरमेव तस्य वह्नित्वावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकत्वात् स्वनिरूपिततज्ज्ञानीयधर्मितावच्छेदकतानिवेशेनापि न
त्रैव धूमस्याधिकस्य पक्षतावच्छेदकप्रवेशेनाव्यभिचारात् द्वितीये व्यापिन इति स्वसमानकालीनतया विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नभानां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०द०उ न्नोधर्म्मितावच्छेदकत्वं निवेन्नायतितथाचेति यद्धर्म्मा ति यद्धर्म्मविशिष्टे यद्धर्म्मधर्म्मितावच्छेदकीभूतस्तत्समानकालीनत्वेन विधे
३ यतावच्छेदकावच्छिन्नमवगाहते विधेयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणं यद्रूपं यत्समानकालीनत्वधर्म्मितावच्छेदकतापन्नं तद्रूपा
वच्छिन्नावगाहि या बुद्धिरित्यर्थः। विधेयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणे समानकालीनत्वधर्म्मितावच्छेदकतापर्य्याप्तिनिवेश
प्रयोजनमाह धूमकालीनेति धूमं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य साध्यतावच्छेदकधूमकालीनत्वेन विधेयमवगाहमानामाम
पि धूमवानयं धूमकालीनवह्निमानित्याकारलिंगकानुमितौ विधेयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणं धूमकालीनत्वसहितं वह्नि
त्वं न धूमकालीनत्वधर्म्मितावच्छेदकतया भासते अपि तु शुद्धवह्नित्वमेवेति न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः। यद्यपि शुद्धवह्नित्वमपि अनु
मित्यन्तरस्य समूहालंबनरूपधूमविशिष्टपक्षकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नधूमकालीनवह्नित्वावच्छिन्नोभयसाध्यकप्रकृतानु
मितेश्च विधेयतायाः अवच्छेदकत्वपर्य्याप्त्यधिकरणं भवतीति व्यभिचारो दुर्वारः अथ तत्कालीनत्वधर्म्मितावच्छेदकताप
र्य्याप्तविधेयतावच्छेदकताकत्वनिवेशान्नायं व्यभिचारः समूहालंबनानुमितौ धूमकालीनत्वधर्म्मितावच्छेदकतया विधेयतात
रावच्छेदकतया च शुद्धवह्नित्वस्य भानेपि धूमकालीनत्वधर्म्मितावच्छेदकतानाक्रान्तस्यैव तस्य विधेयत्वतदवच्छेदकत्वादिति चेदेवं स ३
ति यद्धर्म्मविशिष्टे तस्यैव यर्थ्यवक्ष्यमाणधूमकालीनवह्न्यवच्छिन्नपक्षकानुमितावुद्देश्यतावच्छेदकमध्य एव धूमकालीनत्वधर्म्मिता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वच्छेदकतयावह्नित्वभानाद्विधेयतावच्छेदकतयातस्मिन्भासमानेनतदवच्छिन्नसमानकालीनत्वाभानेनतादृशाविषयत्वस्येतर
धर्मितावच्छेदकतानवच्छिन्नत्वएवतत्रपर्याप्तेर्व्यभिचाराप्रसक्तेः एतद्विधेयत्वसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नतदवच्छेद
कावच्छिन्नविषयतयोरेकविषयतानिरूक्तनिवेशात्प्रोक्तसमूहालंबनानुमितौ व्यभिचारः तत्र शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयत्वधूम
कालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नवह्नित्वावच्छिन्नविधेयत्वनिरूपकधर्मिविषयतयोः परस्परपरिहारेण प्रमेयेकसाध्यका
नुमितिसंबद्धयोर्भेदादिति तदपि न साधूमवान्धूमकालीनवह्निमान्पर्वतो वह्निमानिति वक्ष्यमाणानुमितावपि धूमकालीनत्व
धर्मितावच्छेदकतापन्नवह्नित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकस्य शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिविषयताया विशेषणद्वयविशिष्टपर्वत
त्वावच्छिन्नाया विधेयतानिरूपकधर्मिविषयताया भेदेन यद्विशिष्ट इत्यस्यवैयर्थ्यापरिहारात् तथापि स्यानिरूपक
ज्ञानानिरूपितविधेयतावच्छेदकताप्रत्ययाधिकरणं यद्रूपं समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नतदवच्छिन्नविषयतानि
वेशात्प्रोक्तव्यभिचारो नवा यद्विशिष्ट इत्यस्य वैयर्थ्यं समूहालंबने रूपोक्तयानुमितौ समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नं वह्नि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदाधरी टीका

व्याप्ति २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी०
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीकृष्णप्राणवल्लभायै श्रीवृषभानुकुमार्यै नमो नमोस्तु राधादामोदरौ देवावन्मो
मायांगतस्कंदो॥ परस्मरहृषीकारस्तंभावलगतोस्तु मः १ लक्षणमभिधाय युक्तेरनभिधानात्तदुपोद्घा
तस्य न तत्संगतित्वं युक्तमित्यादिलोच्याह पक्षतामिति विप्रतिपत्तिं विशिष्टपरामर्शो हेतुर्नेत्याकारां निरा
सः तन्नाप्रामाण्यज्ञानसंपादनं। लक्षणोपदकतयेति। उपपादकत्वं वानुमितिलक्षणेत्यादि स्फुरं नाभीमां
सकर्मेनेपि विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात्तादृशपरामर्शत्वेन कारणतालाभार्थमाचष्टे। विशिष्टेति। नवचन्नृती
यार्थस्तज्ज्ञानजन्य। जिज्ञासाधीनत्वं तस्य युक्तिनिरूपणेऽन्वयो वाच्यस्तस्य एव तदुपपादकत्वात् तच्चेहनद
र्शयते किंच व्यवस्थापयतीत्यस्य व्यवस्थितिजनकशब्दप्रयोगानुकूलकृतिमानर्थः। व्यवस्थितो हितेत्यार्थ।
विषयतान्वयः कथितस्य विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नहेतुत्वस्य युक्तिमंतरेण व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात्। राम
त्तत्कथनमेव तद्व्यवस्थापनं। युक्त्यभिधानं च हेतुत्वव्यपदेशः पक्षधर्मस्येत्यादि तु प्रतिज्ञेति तयोरभेदबाधोऽत। १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तथाविधहेतुनासाधकयुक्त्यभिधानफलकप्रतिज्ञापर्यन्तं विवक्षन्ति अनुमितीति। सामानाधिकर।
ण्येनप्रमाणसहकारिणो व्यभिचारानिर्णयकालीनघलाघवज्ञानस्य व्यभिचारशंकापरिभूयावच्छेदका
वच्छेदेनकारणताग्राहकत्वोपयोगः। प्रकृते प्रमाणंकान्वयव्यतिरेकौ तयोः सलाघवयोस्तथाकारण।
ताग्राहकत्वं। कल्प्यताविशेषेविलघुरूपावच्छिन्नस्यैवकल्पयितुंयुक्तत्वादिसग्रेवाच्यं। कल्प्यताविशेषया
सनेनव्यभिचरानिर्णयितत्संशययोः सामंजस्यगुरूपेसनेनानुगतागुरुविशेषाणांतरानुपस्थितिश्चदर्पिता
युक्तान्वयिसाधकत्वंसप्रमर्थः। तुगुणोऽव्ययकृत्वान्नदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वंसंसर्गः। प्रतिज्ञाचपक्षधर्मसि
त्वादिसाध्यनिर्देशः अन्तरयवहितोत्तरकालकर्तव्यत्वेनकथनंतद्बोधकासत्वात्। तथाचविशिष्टपरामर्शता
वच्छिन्नकारणतासाधकयुक्त्यभिधानेच्छाधीनेच्छाविषयप्रतिज्ञाकत्वेतिबोधः। ननुयुक्तेः कथंलक्षणोपया।
दकत्वमत आह। तादृशेति। विशिष्टपरामर्शकारणतायाः परमतसिद्धत्वेनानुपपाद्यत्वान्नयुक्तेर्लक्षणोपपा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी० दकत्वमतः कारणतानिष्ठेत्युक्तं। तथा च परमते तत्संज्ञानद्वयावच्छिन्नत्वमिति तन्निरासद्वारा पदुपपादक
२ त्वमित्यर्थः। एतावता पक्षतानिरूपितसंगतित्वं कथं लक्षणोपपादकत्वस्य पक्षतानिरूपितत्वादित्सतोपद।
भिधानानंतरं पदाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो योर्थः स तत्र तन्निरूपितसंगतिरित्याशयेन
हेदानीमपीति। पक्षतात्वं तन्निरूपणोपायस्यार्थः आकांक्षासंभवेनेत्यनेनान्वयः उपपाद्यनिर्णये उपपादकाकांक्षा
या अनवगाहनादाह। मीमांसकेत्यादि। मीमांसकैः कारणतावच्छेदकांतरे प्रदर्शितेन्यायसमसिद्धकारणताव
च्छेदकमादाय व्यभिचारज्ञानादिविशिष्टपरामर्शत्वनिष्ठावच्छेदकताज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानं कारणतानवच्छेदक
त्वरूपविषयसंशयाधायकमिति भावः। तथा च दर्शितसंशये सति एकतरकोटिनिर्णयेच्छा परार्थकारण
तायां परामर्शत्वावच्छिन्नत्वनिर्णयेच्छारूपा तदुपायेच्छा भासत्तदुपपादककथनमाकांक्षेति विशिष्टपरा राम
मर्शत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकत्वोपपादकं किमिति जिज्ञासेत्यर्थः। तृतीयार्थः संगतिलक्षणघटकतया २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रयोजकत्वं संगतित्वान्वयी। इयमपि परामर्शकारणतायां परामर्शत्वावच्छिन्नत्वोपपादकं किंचित्स्याति
ज्ञानाधीना। न च पक्षतानिरूपणेन पक्षताज्ञानेपि तस्य निरुक्तोपपादकताज्ञानाप्रयोजकत्वमिति वाच्यं
स्वसमानाधिकरणपरामर्शनिष्ठकारणतानिष्ठधर्मघटितसंबंधनिर्वाहकत्वात्। वस्तुतस्तु मीमांसकविप्र
तिपत्तिवारकत्वेन कारणतायां परामर्शत्वावच्छिन्नत्वानिर्णयादनुमितिरेव दुर्निरूपेति तत्कारणत्वेन निरू
प्यसंपक्षताया अयुक्तमिति परामर्शत्वावच्छिन्नत्वोपपादकत्वस्य प्रकृतपक्षतोपपादकत्वरूपत्वं बोध्यं मूले
पक्षताया उपलक्षणत्वे धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानसाधारणहेतुताव्यवस्थापनभ्रमः स्यादतो याचष्टे मूले इति।
आप्त्योपमितिसमूलानुरोधादाह। व्याप्येति संप्राप्यते इति। अन्यथा व्याप्यवानित्यत्रानास्यर्यबोध्यं। विशेष्यताया
ति। विषयताविशेषः। पक्षे विपक्षविषयतावच्छिन्नहेतुविषयतावच्छेदेन सर्वः। धूमो वह्निव्याप्यः धूमवांश्च
पर्वत इति समूहालंबनवारणाय पक्षे नेत्यवच्छेदेनेति वन्हेः प्रसक्ति। न च विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेद्यानुमितिहि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰टी॰ स्वरूपसाध्यमसिद्धिः लाघवमार्गेणावच्छेदकत्वं तन्मानोपगमात्। यो यद्धर्मावच्छिन्नान्वयव्यतिरेकानुविधा
३ य्यन्वयव्यतिरेकितावच्छेदकयत्कार्यतावच्छेदकः स तत्कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकतद्धर्माव।
च्छिन्नकारणताश्रय इति सामान्यमार्गे तेषु हेतुपरामर्शान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यन्वयव्यतिरेकप्रति
योग्यानुमितिकत्वरूपः। अग्रे परामर्शहेतुत्वेनेत्यग्रिममूले नन्वप्रथमोपस्थितत्वं विशिष्टपरामर्शोत्पत्ति
क्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणवृत्त्युपस्थितिविषयत्वं तच्च ज्ञानद्वयसंभवतीत्याशंक्य ज्ञानस्वप्रकाशत्व
मालंब्योपपादयति ज्ञानद्वयपक्षेति ज्ञानस्वप्रकाशपक्षसाधारणतया कल्पनालाघवमात्रे श्रुसामेवेस
नेन निर्भरो वक्ष्यते। अनुपयुक्तमिति। अन्यथासिद्धत्वापातादित्यर्थः तावदनुमितेः पूर्वमिति। अथ व्याप्यता
वच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानेऽनुमितिनियतपूर्ववर्त्तित्वसंभवाद्विसिद्धत्वेपि पक्षधर्मताज्ञानस्य तथा राम
त्वे नोभयवादिसिद्धं नैयायिकैस्तस्य नियतपूर्ववर्त्तितानंगीकारात् परामर्शक्षणे तन्नाशादिति कल्प ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नालाघववशावश्यकत्वं।यत्तु सर्वत्रपक्षधर्मताज्ञानमपेक्षा तदुद्भास्यकमिसभिनामानेनेदमिति तन्न।ग्रं
यकृन्मते द्वितीयक्षणे विशेषगुणस्यानुत्पादात्तत्र विशेषगुणोत्पादोपगमे पितथापीत्यादिग्रंथे औत्सर्गि
कत्वपेत्तिपदासंगत्यापत्तेश्च वाश्रुतेण तादृशपक्षधर्मताज्ञानस्य सार्वत्रिकत्वासिद्धेः।अन्ये केचित्तु पक्ष
धर्मताज्ञानकालीनत्वोपलक्षितत्समानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वेनहेतु
ताज्ञानकालीनत्वोपलक्षित) हृयकारणतावादिमीमांसकसंमतात्तादृशसमानकालीनत्वसोपलक्ष
णतयाकारणतावच्छेदकत्वात्तादृशकारणस्यानुमितिनियतपूर्ववर्तित्वं नैयायिकसिद्धमेवेति नच पत्र
पक्षधर्मताज्ञानमेव पक्षे बाधनिश्चयात्मकं सत् तन्न व्याप्यवच्छिन्नाभावनिश्चयरूपमुद्बोधकं नतो व्याप्तिस्म
रणं तत्र तृतीयक्षणे साध्यवच्छिन्नाभावनिश्चयसत्वेन परामर्शानुत्पादे पितनोनुमित्यापत्तिस्तत्पूर्वक्षणे बा
धनिश्चयनाशादिति वाच्यं दृष्टत्वादिति तन्न पक्षधर्मताज्ञाननाशे कुचिदपि फलोत्सत्तेर्मीमांसकमते सिद्धत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०दी० भावानुपपद्यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मावच्छेदेन पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरिति दीधिसभिधानेनासंगता
४ पत्त्यानस्यापि कारणांतर्गतत्वात्तस्य पूर्वसत्त्वापेक्षणात् न च तस्यापि विनिगमनाविरहलभ्यकारणतामभि
प्रेत्यैव तदभिधानमिति वाच्यं तादृशाभिमानस्य लीपपक्षधर्मताज्ञानस्य नैयायिकाप्रसिद्धानुमितिपूर्ववृत्तिताभा
वस्यैव विनिगमकत्वात् उक्तापत्ताविष्टापत्तौ व्यभिचारस्य स्फुटत्वाच्च व्यापक्षधर्मताज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वे
पि कारणतावच्छेदकस्यापि प्राक्सत्त्वापाअपेक्षणाद्वा केचित्तु व्याप्तिज्ञानस्य कारणतावच्छेदकसंबंधः स्वम
व्यापकत्व पक्षधर्मताज्ञानस्य तु व्यापार एव तथा च व्यापारसंबंधेन तस्य नियतपूर्ववर्तित्वात्सुमपवादि सिद्धमेव
अत एव तत्कारणमित्यभिमानेनैवापंग्रंथः न च विना व्यसदवस्य पक्षधर्मताज्ञानरूपोद्बोधकादुत्पन्नव्याप्ति
स्मरणादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं पक्षधर्मताज्ञानद्वितीयपक्षणे व्याप्तिस्मरणं तद्द्वितीयक्षणे परामर्शःत राम
द्वितीयक्षणेऽनुमितिरित्येवोत्सर्गिकीरीतिरित्यभिमानादिति तदसत् तादृशव्याप्तिस्मरणद्वितीयक्षणे ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वमीमांसकैरनुमितिस्वीकारात्तन्मते समवायेन पक्षधर्मताज्ञानस्य कारणत्वस्वीकारे बाधकाभावात् । परं
परासंबंधेन हेतुत्वकल्पनाया अन्यथत्वात् ः अन्ये तु मीमांसकानामयमभिमानः । विशिष्टपरामर्शकारण
त्वेनाभिमतं पक्षधर्मताज्ञानं व्याप्तिस्मरणं चानुमितिहेतुः अनुमितिरपि विशिष्टपरामर्शसमसधिकरणत्वेना ।
भिमतलक्षणेन स्वीक्रियते । एवं च विशिष्टपरामर्शानुमित्यानुपपत्तातान्नियतपूर्ववर्त्तित्वसिद्धेन तु समसधिकरण
क्षणे सत्त्विकस्यापि नियतपूर्ववर्त्तित्वं सिध्यतीति ममानुमितिपूर्ववर्त्तित्वं न चानुमतमिति भिन्नत्वेन तद्वत्तावापत्तिपूरणीयमि
सेनेन सहयनेन द्वित्रिणाराधर्यविचासादिज्ञानमिति । न च यथा व्याप्तिज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविधया
स्यावश्यकत्वं पक्षधर्मताज्ञानस्यानुकूलं तदितिवाच्यं । तस्यापि पक्षतावच्छेदकज्ञानविधया आवश्यकत्वात् । ननु
पर्वत इति ज्ञानस्यावश्यकत्वेपि धूमवान् पर्वत इत्येतावत्पर्यन्तमनावश्यकमित्याशंकते यद्यपीति लौकिकत्वस ।
क्षेसंबंधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानं हेतुः तथा च पर्वतादौ धूमसंयोगलौकिकत्वसक्षेसंबंधितावच्छेदकप्रका ।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी० रकज्ञानविषयाद्धूमवान्पर्वत इति ज्ञानस्याव्यवच्छेदकत्वमिति साक्षात् तत्र तद्विषयीभूतधूमः पर्वते भवति इत्याकारकज्ञाने से

५ वावगाहकत्वाद्धूमवान्पर्वत इति ज्ञानस्यानावश्यकत्वात् अत्र केचित् वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानव

त्पर्वतत्वावच्छिन्नधूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानस्यापि हेतुत्वं पर्वतवृत्तित्वविशिष्टव्याप्तिवैशिष्ट्यावगाहित्वे सति व्या

प्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि विषयिताशालिज्ञानत्वेन हेतुता एकविशेषणविशिष्टपरवैशिष्ट्य विशिष्टविशि

ष्टवैशिष्ट्यविषयतायाः एव विवेकः न च पर्वतवृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञाने विशिष्टस्य वैशिष्ट्यविषयतासंभ

व इति वाच्यं तुल्यवित्तिवेद्यतया धूमेपि आधेयतासंबंधेन पर्वतज्ञानकाले आधारतासंबंधेन पर्वतेपि धूमज्ञा

नात् अत्रापि नानाहृदयाविषयत्वमप्याहतमेवेति प्राहुः तच्च पक्षधर्मतावच्छेदकस्यानुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञाना

विषयोपयोगान् एकविशेषणाविशिष्टपरवैशिष्ट्यबुद्धावनुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वमत एव ते रा०म०

नपक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयोपयोगित्वाभिमाने पर्वत इति ज्ञानस्यावश्यकत्वमापाततः न सहेतुत्वात् धू ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मवान्पर्वतइतिज्ञानस्येत्यपास्तं।लाघवंचव्यासंगे पक्षधर्मत्वांशेच निश्चयत्वाप्रवेशेनसंशये द्वि।
विधविशिष्टवैशिष्ट्याविषयतायाअभावादित्याहुः।इदंतुविशेष्यविशेषणमितिरीत्यापरामर्शद्वितु
मित्सानशोभनंनेमीमांसकविचारग्रंथेदंपर्यमोहएतदिति।अग्रेप्रत्यक्षसामग्र्याइत्याद्यग्निमग्रंथे
नेतिधूमवान्पर्वतइतिज्ञानस्येवसर्वत्रोद्बोधकत्वमित्यभिमानस्यतेननिराकरणात्।नद्वयपादितावेद्वि
शिष्टपरामर्शसिद्धत्वदातत्सकारणत्वमनयवादमिति।किंमीमांसकशंकातात्पर्यमित्यत आह।तावता
चेति।अतएवमीमांसकानांसम्मनाघवाभिमानादेव।व्याख्यास्यते।नचतदानीं।व्याप्यत्वावच्छेदेनव्याप्तिर्गृ
हीतेइत्यादिना।पर्वतेधूमदर्शनस्यासार्वत्रिकत्वेपिनक्षतिरितिमतमाहकेचित्विति।अत्रेतिनचहेतुता
वच्छेदकसमानाधिकरणेनव्याप्यवगाहियत्परामर्शस्यव्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यतयाप्यायमतेकारणत्व
भावइतिवाच्यंशाब्दपरामर्शस्येवापितन्मतेहेतुत्वात्।एतन्मतमश्लीलदोषस्येति।उक्तस्थलेवस्तुतोव्याप्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी० तावच्छेदकावगाहनेप्यवच्छेदकत्वेनन तदवगाहनमिहतु वस्तुतोपि न तदवगाहनमिति भेदाः स।
६ म्यगिति। अन्यथानुमितिहेतुत्वेनैसेवव्यक्तमनुनयानुपपत्तज्ञानमेवेति॰ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य
ताख्यांप्रकारतात्मकत्वस्य प्रकृतपक्षविशेष्यतानिरूपिताभेदसंबंधावच्छिन्नप्रकारतात्वस्यवानिवेशात्।
पर्वतोवह्निव्याप्यधूमवानितिज्ञानव्युदासः पक्षांशेसंशयरूपहेतुत्वांशेनिर्णयरूपतयाकारणमेवेतिभावः। य
क्षेति। अतएवगगनमहत्तातिनिश्चयदशायांसाध्यव्याप्यहेतुमज्ज्ञानवदितिज्ञानासंभवेपिगगनपक्षका
नुमितिर्निराबाधैवेतिद्रष्टव्यं। अत्रसाध्यव्याप्यावच्छिन्नहेतुप्रकारकपक्षमुख्यविशेष्यकज्ञानस्यैवानुमि
तिहेतुत्वात्तादृशमूलार्थवर्णनमसंगतमितिस्वरसः। गतमिति। तत्प्रकारकतद्विशेष्यकसंस्कारस्येवत
त्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभानोपधायकत्वानुरोधेनैवज्ञानेतद्विशेष्यकत्वनिवेशात्। तन्नियमपरित्या राम
गेवतत्रतद्विशेष्यकत्वस्यापिवैयर्थ्येनपरित्यागात्। तथाचमहानसीयोधूमभानादपिकर्मतांदोषमभा ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नासंभवेनविनाऽभिमानंपर्वतोधूमवा।नितिज्ञाननियमा।न्निर्वाहा।दितिभावः।स्वरूपसंबंधादीता।दिताः।स्वं
डपरिग्रहः।कल्पनं।अयंपक्षस्यो।विशिष्टपरामर्शवान्नुस्येसन्निर्णोसन्त्रिकध्वंसप्रतियोगित्वसंबंधेनानुमितिमत्त्वा
दित्यनुमानं।नुवेतिज्ञानद्वयादेवैसेवकारार्थस्फुटीकरणं।सामान्यरूपेणकिंचिद्धर्मावच्छेदेनव्याप्तिज्ञानवत्तादि
नगविशेषरूपेणोतिविभिन्नव्याप्यवच्छेदकप्रकारकज्ञानद्वयसाधारणसामग्रीत्वस्यदुर्वचत्वात्।रंडवक्ता।दिवत्स
हकारितालाभापत्तेरितिपंचेतिविवरणोक्ति।अनुमिताविति।अग्निमद्धेतुपादानुषंगभयात्तस्यकारणतावच्छेद
कताकल्पस्तुपेतिविघ्नतेइतियद्धर्मावच्छेदेनेति।एतेनधूमत्वसामानाधिकरण्येनव्यभिचारज्ञानदशायांनानु
मित्यापत्तिः।अभिहितमिति।तद्धर्मावच्छेदेनपक्षधर्मताज्ञानोक्तावतिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वानुपगमोधू
मवान्पर्वतइत्यन्यथाख्यात्यापत्तिरवच्छेदकत्वविवक्षायांवैयर्थ्यंचेतिदीधितौतेनैवरूपेणेत्यभिहितं।अ
नेदलोचनीयं।एवमपिधूमोवह्निव्याप्योधूमवद्भूमिरितिज्ञानाद्धूदेवह्न्यनुमित्यापत्तिः।मीमांसकमतेसमा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी० नप्रकारकत्वेनकार्यकारणभावात्समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्यानादृशकार्यकारणभाववशात्तादृशापत्तिकार
७ णासंभवादिति अत्राहुः पक्षधर्मताज्ञानानुमित्योः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्यैवकार्यकारणभावइत्यभिप्रायेणायं
ग्रंथः।अतएवभट्टाचार्यैर्व्याप्यतयापक्षधर्मतयाचेतिग्रंथेसमानविशेष्यकत्वंपश्चाद्व्यक्तीकरिष्यतेइतिमीमां
सकमतेतयोःसमानविशेष्यताप्रत्यासत्त्याकार्यकारणभावोनक्लृप्तःकिंतुव्याप्यव्यापकभावइतिनदोषइत्यस्मेस
र्वत्रेतिसार्वत्रिकत्वंप्रयोजकतापांकार्यतावच्छेदकत्वंतुतद्भावेइतिसर्वत्रेतिकार्येसत्रिव्यापकत्वहेतुलंभकं।कुतइतित
दसत्त्वलाभायेतिवावोध्यम।तथात्वंफलोपधायकतावच्छेदकत्वं।कल्पनालाघवंस्फुटीकर्तुंव्याचष्टेधर्मपरमि
ति।मीमांसकानांव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वेहिहेतुतावच्छेदकतायाःसंबंधानेनैयायिकमतेइतिकल्पना
लाघवमाहतस्येति।उपजीव्यत्वंचेत्कारणत्वंतदाहव्याप्यत्वेनेतिअनुमितिपूर्वंविशिष्येत्सप्तमीमीमांसकमतेनैया राम
यिकमतेतुकेवलव्याप्तिज्ञानसत्त्वाऽनुमितिसत्त्वानैयायिकेत्याशयेनाहएतावतेति।उक्तकालमिति।अयंप ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुखे गौरवप्रभेदस्यएव लाघवांतरविरह विशिष्टगौरवं वाविरोधीतिभावः॥तदुक्तं ज्ञप्तिहेतुताग्रहका।
लेहेतुत्वज्ञप्तित्वेनागृहीतेसर्थः॥तथा च मूलेऽनुमितिपूर्वं तद्धेतुताग्रहदशायाम सिद्धोपक्षधर्मताविषयकत्वा।
सिद्धोपश्चात्पक्षधर्मताविषयकत्वसोत्वस्थितावयियुगपदुपस्थितिसभावान्नएककारणतानवच्छेदक।
त्वाद्व्याप्यत्वज्ञानत्वपक्षधर्मताविषयकत्वयोर्युगपदुपस्थितेरेककारणतावच्छेदकत्वसाधिकापाआ।
भावाद्दितिवार्थः॥वस्तुतस्तु अनुमितेः पूर्ववर्त्तितयाऽसिद्धोयुगपदुपस्थितिसभावान्नु अन्वयव्यतिरेकग्रहविषय
त्वाभावाद्व अन्वयव्यतिरेकग्रहविषयसेवलघुरूपावच्छिन्नद्वयस्यसत्त्वेलाघवाद्धेतुताग्रह इतिभावः॥का
र्यकारणभावेगृहीतेहियमानंगौरवं न दुष्यति अत्रतु तथाकार्यकारणभावग्रहएवनास्तीत्याशयः॥विशिष्टपराम
र्शसिद्धोतास्पूर्वं॥अतिप्रसक्तेस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वासंभवः॥तस्मानतिरिक्तवृत्तित्वेनेयस्तनिबंधनत्व।
तिलाघवात्तदेवाह अनतिरिक्तवृत्तित्वेति॥अन्ययेसमज्ञानद्वयंविना नेत्यर्थमभिप्रेत्याह ज्ञानद्वयकत्वक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी०
८

तयेति। व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य ज्ञानद्वयकल्पकत्वेनासिद्धावुभयवाद्यसिद्धत्वादिति तस्येसादिमूला
र्थमभिप्रेत्याह तथाचेति। स्मृतेः सन्निकर्षसहकारित्वानुसारेणायमुल्लेखयपेति। आत्मभावस्याविस्मृतेर्लोपरामर्शस
न निश्चयत्वमित्याशंकावारणाय धूमत्वासाधारणेति। मीमांसकमित्रिसामग्र्यंशस्यैव विशिष्टपरामर्शत्वमित्या
नं निराकुर्वन् असिद्धिपरिहारमाशंक्ते येति। पक्षतावच्छेदकनिर्विकल्पकमुद्रासाया विशिष्टविशेष्यकज्ञानेपि
प्रायस्याभावादिति परामर्शस्य व्याप्तिज्ञानोत्तरत्वात् पक्षधर्मताज्ञानत्वाद्वेत्याशयः। अवच्छेदकत्वावगाहीति हे
तुगर्भ। गाद्याधर्यं अमत्रापि मीमांसकसिद्धज्ञानद्वयोत्तरं तथा विशिष्टपरामर्शं भवतु मानेन त्याप्यवच्छेदक
तासंस्कारस्य फलेपधायकसामग्रीघटकतानुरोधाय। एवंविधमानेसत्यापि व्याप्यत्वेनेति। पक्षीयधूमो वह्निव्याप्यो
धूमत्वादित्यर्थः। तत्रापि हेतोरसन्निकर्षादिति यावच्च प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहादिति फलासंगतिः। राम
अनवकाशादिति। उपनायकज्ञानस्य मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वेन चक्षुरादिरूपतत्सामग्रीकालीनत्वे ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नचापादकासिद्धेः।मानसान्यतेंद्रियासन्निकृष्टइतिसूत्रेसन्निकर्षोलौकिकोऽभिमतस्तत्वमानसमात्रं
कैतेअयेतिसूत्रेमनसावहिर्विषयकपरामर्शजननेकथंनाशुरासापा।वहिर्विषयकसंशयनिश्चयपयोर्जननं
दृष्टांतयति।यथेति।वहिरसांते उक्तंवहिरिंद्रियासहकारेणवहिर्विषयकलौकिकप्रत्यक्षजनकत्वस्याभा
वःसहकारित्वसंभेदगर्भतयाघ्राणादेर्विवक्षाद्दृशजनकत्वप्रसिद्धिःघ्राणादेरपिमनःसहकारेणजनक।
त्वस्यप्रसिद्धिरतःवहिरिंद्रियविशेषणंमनसोपिवहिरिंद्रियासहकारेणसुखादिप्रत्यक्षजनकत्वाद्द्वि
तीयंवहिःपदंसिद्धामनःसंयोगानिद्रेतिमथुरा।अनुभवोनिश्चयरूपःइहापिइंद्रियासन्निकृष्टानींद्रिया।
लिंगस्थलेपिज्ञानांतरहेतुमानुपक्षइतिज्ञानंविशेष्यहेतौ।लौकिकेतिमानसाविषयत्वात्प्रसिद्धिवारणा
य।लौकिकज्ञानाविषयत्वंनव्याद्रेरतोमानसेति।सुखादिमानसेचनवहिरर्थानांनतेर्ज्ञानप्रत्यासत्त्यनुप
गमात्अतोनतत्रव्यभिचारः।मथुरानाथमहाचार्यात्मकपदसाधारणंसहकार्यसाधमनोवहिर्गोचरंयद्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी० हार्थविशेष्यकप्रत्यक्षकारिकांप्रमांप्रत्यक्षप्रमितिंजनयतितत्सर्वंतद्विशेष्यकतत्प्रकारकप्रमायाःकरणंभ
९ वतीत्यर्थः।नचायमहार्थविशेष्यकयदर्थप्रकारकप्रत्यक्षप्रमितित्वतदनुभवत्वव्याप्यतात्यवच्छिन्नकार्यता
निरूपितताहात्म्यसंबंधावच्छिन्नकारणताश्रयत्वेसतिस्वभिन्नमनोभिन्नप्रमाणजन्यत्वेप्रत्यक्षव्या
प्यतात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वकत्वतितदर्थविशेष्यकतदर्थप्रकारकप्रमायाःकर
णंभवतीतिव्याप्तिःशरीरमत्राभिमतंजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकशरीरात्मादेःकार्यत्वावच्छिन्नजनक
कालादेर्विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नजनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारज्ञानादेश्चवारणायसत्यंतं
तत्रापिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादेस्तत्कर्मकृतित्वेनजन्यताकत्वमादायातिप्रसंगेनोज्ञात्वियरं
तत्वावच्छिन्नत्वंनतूत्पर्याप्त्यावच्छेदकतात्वंपक्षीभूतयाप्तिस्मरणादेस्तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नजन राम
कत्वेनमायनयेस्वरूपासिद्धेः।किंतुतन्निष्ठावच्छेदकताकत्वंसुखादिसन्निकर्षस्यमनोमप्रमाणांनरासहक। ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रित्वाद्व्यभिचारो नेतावहिष्टसमर्थविशेषणांपरामर्शादेः अभावज्ञानत्वावच्छिन्नस्वरूपकारणताश्रयया
व्याप्तिज्ञानादिसहकारितयाव्यभिचारो नो ज्ञानत्वादिकमपहाय प्रत्यक्षप्रमितित्वनिवेशः लौकिकप्रत्यक्षंप्रतिविष
यत्वेनजनकेसंख्यादौ व्यभिचारः तस्मात्तादात्म्यसंबंधानवच्छिन्नत्वनिवेशः नचनिर्विकल्पद्वाराविशेष्यप्रत्यक्षज
नकेनत्वप्रमाकरणत्वमिष्टमेवेतिवाच्यं तथापि निर्विकल्पकाजनकविषयेव्यभिचारस्यदुर्वारत्वात् विपरीतज्ञा
नोत्तरप्रत्यक्षेविशेषदर्शनादेर्नकारणत्वं अपितुविपरीतज्ञाननिवर्तकतयाकथंचिदुपयोगित्वमितिनतत्र
व्यभिचारइतिवदंति। तन्नपरामर्शादेर्व्याप्तिज्ञानसहकारित्वेपिनक्षतिः व्याप्तिज्ञानस्यपर्याप्तिघटितवक्ष्यमाण
प्रमाणत्वाभावात् ततः प्रत्यक्षप्रमितिपर्यंतानुधावनंव्यर्थमित्याशयेनाह अनुभवार्थकमितिविषयहेतुतापाअ
प्रामाणिकत्वात्तादात्म्यसंबंधानवच्छिन्नत्वंव्यर्थमित्याशयेनासाधारण्यंनिर्वक्तुमारभंते। अत्रेति। जन्यगुणता
वच्छिन्नंप्रतिद्रव्यत्वेनहेतुत्वाद्दोषवारणायस्वरूपावृत्तित्वेनेति। तादृशमेतिवहिरिंगोचरानुभवेसर्यः संयोगत्वाद्यव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी०
१०

वच्छिन्नेदृश्यत्वेन हेतोः शरीरादेर्वारणायानुभववृत्तित्वप्रवेशः तर्क्कालंकारमतदूरं आत्मस्मरणं यद्यनुभववृत्ता
व्यापकज्ञानवृत्तिजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितविषयताघनवच्छिन्नकारणताश्रयत्वे स्वावृत्तिधर्मावच्छिन्न
प्रमाकरणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकीभूतामानसज्ञानावृत्तिजात्यवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्र
यत्वे च सतीत्यादरायादृशवहिर्गोचरप्रमोत्पादकं स्यात्तादृशधर्मामानसान्यतादृशज्ञानादृशप्रमायाः फलोपहितकरणं।
स्यादित्यादिशरीरं अत्र संयोगत्वावच्छिन्नं प्रतिद्रव्यत्वेन हेतोः शरीरादेर्वारणाय ज्ञानवृत्तीति वदेत्तित्तत्रभट्टा
चार्यमते विषयहेतुतया अप्रामाणिकत्वाद्विषयताघनवच्छिन्नत्वं यौ अनुभवताव्यापकत्वं अनुभवनिष्ठभेद।
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमनुभवत्वव्याप्यत्वमेवेति तन्न नकश्चिद्विशेषः। किंच यद्यसाधारणं सहकार्यसाध्य
मनो वहिर्गोचरप्रमाजनकयतीति मूलत्वमनेनेतिहि वहिर्गोचरप्रमाजनकत्वं भवतु इस्सत्वं नच गदाधरे एम
णापितसर्कमेव किंत्वसाधारणसहकारित्वमात्रमुपात्तं अतएव प्राक्मनसेत्यादिनामनःप्रतियोगिक १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मसाधारणसहकारित्वसाधारणासहकारित्वमर्थद्वयमभिधायबहिर्गोचरभ्रमोत्पादकत्वमेवफलितार्थो

भिहितः तथाचास्माकं तत्परित्यागेनापराधइतिवाच्यं तथापिबहिर्गोचरभ्रमोत्पादकत्वस्यपृथक्निवेशनं

मर्थज्ञानवृत्तित्वस्थानेबहिर्गोचरभ्रमोत्पादकत्वनिवेशेनेवसंस्कारादिवारणात्ज्ञानवृत्तित्वंनिवेश्यपृथ

क्तन्निवेशेऽभिप्रायोगौरवात्।नचासाधारणपदार्थान्तःसहकारिपदार्थोऽप्यएवेतिवाच्यं।लाघवेनसाधारणस

हकारिपदार्थनिवेशसंभवेवैविसात्एतदभिप्रायेणैवबहिर्गोचरभ्रमजननेपरसाधारणंसहकारिभवतीत्या।

द्यभिहितंप्राक्।तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यत्वनिवेशंसंयोगत्वादेर्वारणात्समात्तंअर्थमिसतआहतादृ

शधर्मत्वस्येति।जातिपदंचसमवायेनानुभवत्वव्याप्यत्वनिवेशलाभार्थंतेनानुभवत्वस्यकालिकविषयित्वादि

नानुभवत्वव्याप्यत्वेपिनक्षतिः।अनुभवत्वस्यानुभवत्वाव्याप्यत्वादसिद्धिमाशंक्यपरिहरति।व्याप्तीतिनतत्रेति

नचापादकासिद्धिरेवंत्रोनप्रतिकूलातदाहार्यनिर्वाहकत्वादितिवाच्यंतथासहत्वाद्याभानेनापादकाभावसा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा॰टी॰ धेनेसिद्धसाधनप्रसंगात्। एतद्दोषेति। उभयचक्षुर्जन्यतायाएकातादृतिभाव॰ जनकतायेति। जन्यतायांस्वानि
११ रूपितत्वदानेपितद्भिन्नवृत्तिचक्षुरनिरूपितापितज्जन्यतास्तिनिरूपकभेदेनजन्यताभेदादित्याशय॰ तज्जन्येतिअ
त्राणुक्तेदोषवारणायस्वानिरूपितत्वंदेयं। तज्जन्येति। स्वानिरूपितमानोभिन्नप्रमाणजन्यत्वानिरूपकत्वनिवे
शे। आलोकाद्यवारणात्। तादृशजन्यतावच्छिन्नजन्यतानिरूपकत्वार्थकेंजनकपदांफलेनिष्फलानुपाधायका
लोकवारणायविशेष्यदलेपिफलोपधानंविवक्ष्यं। आदिनाइंद्रियत्वानवच्छिन्नत्वसत्तासवावच्छिन्नत्वसावा
निवेश॰ इंद्रियत्वंचात्मभिन्नत्वेसतिज्ञानकारणमन॰संयोगाश्रयत्वंनतिः पृथिवीत्यादिनासांकार्यात्। तज्जन्म
तावच्छेदकेति। एतेनस्वभिन्नमनोभिन्नप्रमाणजन्यवृत्तिप्रसक्षत्वआप्यजातवच्छिन्नकार्यतानिरूपकत्वरूप।
मथुरापरिष्कारेकार्यतावच्छिन्नंप्रतिकालत्वेनजन्यसत्त्वावच्छिन्नंप्रतिद्रव्यत्वेनचकारणत्वात्तथापिघटत्वगादि एम
जन्यचाक्षुषादौचक्षुरादेर्जनकतयादृष्टांतासिद्धिवारणमद्रुमाहवृत्तित्वंजन्यताविशेषणंतेनैवदर्शितंतद्वा ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देयं चाक्षुषत्वस्य तज्जन्यतानवच्छेदकत्वात्। द्वितीयकार्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वे प्रत्यक्षत्वव्याप्य
त्वेनैव तद्दोषनिरासात्। विशेषणज्ञानेति। विशिष्टानुभवत्वं तत्कार्यतावच्छेदकं तज्जन्यप्रामाण्यजन्यतावच्छे
दकं प्रत्यक्षत्वं न प्रत्यक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकमिति नापादकासिद्धिरित्यर्थः। ननु बहिरिन्द्रियस्य
लेपृथक्कारणताकल्पने गौरवमनुमित्यादौ विशेषणज्ञानस्यानपेक्षणादित्यतोऽलौकिकप्रत्यक्षत्वस्यैवोप
नायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य समाधत्ते। अथवेति। निरुक्तं प्रत्यक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदक
त्वं। अन्धकारे व्यभिचारवारणाय भावेति। एतच्च द्रव्यविषयकं गुणादिप्रत्यक्षमङ्गीकृत्य तदनुपगमे त्वाह द्रव्ये
ति। तथा च द्रव्यभानार्थ आकः गुणादिभावे नियतोऽपि अन्यथासिद्ध इति भावः। आदिना विशिष्य तत्तद्रूपचा।
क्षुषत्वपरिग्रहः। अत्र मथुरानाथेन निर्विकल्पकादिकं जनयित्वैव साक्षात्तद्विशेष्यकत्वप्रकारकचाक्षुषादिज
नके चक्षुःसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय स्वभिन्नमनोभिन्नप्रमाणजन्यमहत्त्वीसादिविशेष्यत्वं तत्र चक्षुरादेः स्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी० त्मकप्रमाणजन्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नजनकत्वान्मनोन्यप्रमाणजन्यवृत्तित्वावच्छिन्नत्वाद्दृष्टांतासिद्धिरतः
१२ स्वभिन्नत्वमनोभिन्नत्वयोर्निवेशः। मनोभिन्नत्वं च मनस्त्वघटितधर्मानवच्छिन्नत्वाद्वजनकत्वं अतश्चाक्षुषा
दिकं प्रति चक्षुर्मनोयोगादेः कारणत्वेनक्षुरादौ नासिद्धिः। न वा विभिन्नप्रमाणात्मत्वगादेरयोंद्रियत्वेन कारणा
ताभेते तज्जन्यचाक्षुषादिकमादायसापतः इंद्रियत्वं न जातिः किं तु ज्ञानकारणमनस्संयोगाश्रयत्वं। न चैवं ज्ञान
सामान्यं प्रति त्वचोऽहेतुत्वेन मे दृष्टांतासिद्धिः। प्रमाणवृत्तिजन्यतायास्त्वगवृत्तित्वेन विशेषणीयत्वात्। न च प्र
माणत्वं यदि प्रमाकरणत्वमात्रं तदा तस्य स्वभिन्नमनोभिन्नालोकादिसाधारणतया तद्दोषो दुर्वार इति अनु
भवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नलौकिकविषयत्वानवच्छिन्नकार्यताःप्रतियोगिककारणताश्रयत्वं तद्वाच्यं चक्षु
रादेस्समाप्त्मनश्चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वात्तादृशप्रमाणत्वमक्षतं। द्रव्यांधकारसमूहालंबने व्यभि राम
चारवारणाय द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टलौकिकविषयतासंबंधेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्यालोकत्वेन कारणताया १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वच्यतयात्तत्कार्यतावारणाय लौकिकविषयतासंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशः। नचैकस्याश्चक्षुरादिव्यक्तेस्तादृ
शकारणताश्रयत्वं तज्जन्यज्ञप्तिकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयतयाऽसिद्धिरिति वाच्यं स्वभिन्नत्वं
प्रमाणविशेषणमप्रहाय कारणतायां स्ववृत्तित्वोपादानादित्यभिहितं तेन चक्षुरादेरिवालोकस्यापि
मुद्दचाक्षुषत्वमेव कार्यतावच्छेदकं मितिजातिपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमपेक्ष्य लौकिकविषयत्वानवच्छि
न्नमुक्तं तत्र विशेषरूपेण संसर्गतायाः अप्रामाणिकतया द्रव्यविषयत्वविशिष्टचाक्षुषत्वादिना यस्या कार्य
तावच्छेदकत्वोपगमे नोक्तव्यभिचारवारणसंभवात् लाघवेन पर्याप्तिनिवेशएव दर्शित इति। एवं स्वावृ
त्तित्वं कारणत्वाविशेषणमुपेक्ष्य स्वानिरूपितत्वं जन्यताविशेषणं तत्सामान्यावसंखिपमुपात्तमिदं त्ववा
धेयमित्यादिना तद्बाधरितं स्वेवासाधारणत्वेन निवेशनीयत्वात् एवं मथुरानाथेन शरीरादिसाधारणकार
णतामादाय जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन कारणतामादाय चासिद्धितादस्थ्यवारणायानुभवत्वव्याप्यजा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०रा० सवच्छिन्नत्वं कार्यताविशेषणं दरिति। अयदृश्यत्वावच्छिन्नकारणतापाश्चक्षुरिति तथा कथं दृष्टांतासिद्धिः
१३ प्रसज्जते। अत्र केचित्तु जन्यसत्वेन दृश्यत्वेन कार्यकारणभावमिति पाठ एव न भक्तो साहुः नवीनास्तु स्वावृत्तित्वं स्व
निष्ठप्रमितिकरणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वं तथा च दृश्यत्वावच्छिन्नजनकतायां चक्षुरादिनिष्ठप्रमाणतावा
वच्छेदकानवच्छिन्नत्वमक्षतमेवेति तद्व्याहतिसंगतिरित्याहुः। परे तु द्विविधं प्रत्यक्षत्वमाप्तत्वं प्रत्यक्षवृत्तिभे
दप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति प्रत्यक्षवृत्तित्वं तद्वृत्तित्वं च तत्र द्वितीयकल्पे यथाश्रितस्मरणेऽसिद्धिपरोयं ग्रंथः॥
स्वभिन्नशरीरादिरूपप्रमाणजन्यवृत्त्यनुमितित्वावच्छिन्नकारणतावत्वात्। एवमपि तादवस्थ्यपरासंगतिस्त
एकस्याश्चक्षुरादिव्यक्तेः तादृशकारणताश्रयचक्षुरादिव्यक्त्यंतरजन्यवृत्तिकार्यताकत्वपास्वभिन्नशरीरादिरूप
(प्रमाणजन्यवृत्त्यनुमितित्वावच्छिन्नकारणतावत्वात्। एवमपि तादवस्थ्य) विशेषणेन दुर्वारत्वात्। स्वावृत्तित्ववि राम
शेषणताश्रयचक्षुरादिव्यसंख्यावर्जीयादृष्टांतासिद्धेरेवदृष्टत्वमभिधानादिति चेन्न स्वावृत्तित्वानुपादाने दृष्टांतासि १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ड्डिमात्रं नाभिप्रेतं किंतु तद्भिन्नव्याप्तिस्मरणादिकमादायानुमितित्वमादाय स्वरूपासिद्धिरपीति तत्संगतेः।
अत्रैव तत्कल्पेतादृशज्ञानासत्त्वावच्छिन्नत्वं तादृशज्ञानविपर्यासावच्छेदकतावत्त्वं जन्यसत्त्वावच्छिन्नकार्यत्वं च तत्तये
नितादृशयोरेऽसंतरवेति नु भ्रमः अनुभवत्वव्याप्यत्वदलस्य तत्र व्यावृत्तिसंगतये जन्यानुयोगिकसमवायेन ज्ञा
नत्वसत्त्वादेरेव शरीरादिजन्यतावच्छेदकत्वात्तन्मते पर्याप्तसत्त्वाच्च। न चैवं परामर्शस्यापि नाशकत्वसाध्य
कानुमितिसमानयोगिकत्वविशिष्टसमवायेनानुमितित्वस्य जन्यतावच्छेदकतया तादृशज्ञानविपर्यासावच्छेदकताक
जन्यताभक्त्वस्य व्याहतत्वमिति वाच्यं तथा सति जन्यतायां तत्सक्षकत्वानवच्छिन्नत्वेनासर्पात्। अत्रेदमवधेयं जन्या
नुयोगित्वविशिष्टसमवायत्वादिना संसर्गतया असत्त्वाज्जन्यज्ञानत्वं जन्यसत्त्वं च यथायथं कार्यतावच्छेदकमितिज्ञा
तिपर्यासमूपादानादेव न तद्दोषः। न चैवमनुभवत्ववृत्तित्वं व्यर्थमिति वाच्यं। संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन कारणता।
याश्शरीरादेः प्रमाणत्वेन तत्सार्थक्यात् तन्मथुरानाथात्मपक्षीभूतव्याप्तिस्मरणादेः तत्र कारकपक्षसत्त्वावच्छिन्न।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी०
१४

जनकतयास्वरूपासिद्धिः॥ चक्षुरादिप्रमाणांतरजन्यवृत्तिकार्यताकत्वादृश एवं कालत्वेन कार्यत्वेन द्रव्यत्वेन जन्यसत्वे
नव कार्यकारणभावमादाय चक्षुरादेरपि त्वगादिप्रमाणांतरजन्यकार्यताप्रतियोगिककारणतया दृष्टांतासिद्धिश्च
त्वतः प्रत्यक्षत्वव्याप्यजातिमत्वावच्छिन्नत्वं सहकारिताघटककार्यताविशेषणं प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वं च प्रत्यक्षवृत्तिभेदप्रति
योगितावच्छेदकत्वे सति प्रत्यक्षवृत्तित्वं तेन पक्षीभूतयानुस्मरणादेरपि परामर्शपक्षताद्यजन्यकनिरूपकत्वस्वभिन्नप्रमा
णाजन्यत्वसत्वानुमितितावच्छिन्नकार्यताककारणत्वेपि न स्वरूपासिद्धिः॥ स्वभिन्नप्रमाणत्वघटकानुभवव्याप्यजाति
वच्छिन्नत्वं वानारशानामिति पर्याप्त्यवच्छेदकतावाकत्वं परामर्शादिकार्यतानतया एवं च प्रत्यक्षवृत्तित्वं न दयं तादृशजा
त्यवच्छिन्नत्वं तु मुख्यविशेष्यविधया समवायसंबंधेन तेन व्याप्यस्मरणादेः कार्यतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षत्व
स्यानुकूलत्विधूमत्वादेः प्रवेशेऽपि नासिद्धिः॥ स्वभिन्नप्रमाणत्वघटकाकरणतायां स्ववृत्तित्वदानायाज्ञानादि राम
यत्नांतरजन्यानुमितियक्तिमादाय नासिद्धिः॥ न च तथापि महत्वे व्यभिचारः॥ प्राचीनमते द्व्यणुकेऽक्रिकप्रत्य १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षत्वावच्छिन्नंप्रतिद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टंलौकिकविषयतासंबंधेनप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नोवाज्जनकतयानिरू।
क्तासहकारित्वसत्वादितिवाच्यं।तन्मते असाधारणस्पर्शारिदात्मसंबंधानवच्छिन्नत्वत्वमहत्त्वाद्वृत्तित्वसा
पिकारणतायांनिवेशात्।नचतथाप्युद्भूतरूपेव्यभिचारस्तस्यप्रानसेतरद्रव्यलौकिक–त्वसक्षत्वावच्छि
न्नेजनकतयानिरूक्तासहकारित्वसत्वादितिवाच्यं।तस्यलाघवेनद्रव्यलौकिकचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रतेव
जनकत्वात्मीमांसकैर्वायोःप्रत्यक्षत्वोपगमात्।उक्तरीत्यैवाधिकानांतुरूपाद्वृत्तित्वमपिसमंतरलेकारणतायां
महत्त्वात्वृत्तित्ववद्विशेषणमित्याहुः।तन्नप्रमाणत्वघटकजातिमर्यादिविपक्षएवनिनिर्भरः।एवंयद्भूतरूपे
व्यभिचारंमूर्तत्वचाक्षुषत्वंतत्त्वमतावच्छेदकमंगीकृत्यवारयति।नचेत्यादिनामूर्तत्वेतिद्रव्यलौकिकचाक्षुषत्वं
तुनतत्कार्यतावच्छेदकं।आकाशादेश्चाक्षुषाप्रसिद्धेस्तत्साधारणद्रव्यत्वेननिवेशेप्रयोजनाभावात्।नचमूर्त
चाक्षुषत्वस्यतथात्वे।अननुगमः।मूर्तत्वस्यजातिरूपत्वाभावादितिवाच्यं।उद्भूतरूपवत्त्वस्यैवतत्रमूर्तत्वात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰टी॰ महत्त्वावृत्तित्वं चंद्रे यमित्याशयेनाह एवमिति। परेतु मद्गुरुमते संतरद्ले कार्यतापंक्तौ लौकिकविषयतानव
१४ च्छिन्नत्वविशेषादेव चक्षुःसंयोगादौ व्यभिचारवारणसंभवात् मनोत्मप्रमाणांतरासहकारित्वदलं कारता।
यां तादात्म्यसंबंधानवच्छिन्नत्वं च अर्थांनचक्षुःसन्निकर्षे व्यभिचारवारकं वहिः पदमर्थमिति वाक्यं। तत्र च
हिर्निष्ठलौकिकविषयतानवच्छिन्नत्वस्य निवेश्यत्वात् यत्तु प्राचीनके मते सामान्यलक्षणायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षका
रणत्वाद्व्यभिचारो न ईदृशप्रयासइतितन्नोते। सामान्यप्रत्यासत्त्यनुपगमात् नव्यमते प्रत्यक्षत्वस्य सामान्यलक्ष
णाकार्यतावच्छेदकत्वेन स्वमतेपि व्यभिचारवारणायोगाच्च तत्कार्यतावच्छेदकशरीरे लौकिकविषयतानिवे।
शावश्यकतया विषयतानवच्छिन्नत्वविशेषणेन तद्वारणसंभवाच्च एतेन मायमते व्यभिचारवारणायेवं
प्रयासः अत एव ग्रंथकृता हृद्याहत्त्रित्वं कारणतायां तदर्थविषयासमिति वदंति। तन्न स्वयं द्रव्यचा एम
क्षुषत्वादिनालौकिककार्यतावच्छेदकत्वाभिधानाद्विषयतानवच्छिन्नत्वविशेषणेन तद्वारणायोगा १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्प्रमाणांतरासहकारित्वस्यावश्यकत्वात् शाब्दफलानुपधायकेतिहेतुगर्भं अत एव जगदीशेने
दं व्याप्तिस्मरणमितिदं पदमुपात्तं यत्तु जगदीशेन स्वाहत्ति धर्मावच्छिन्नप्रमाकरणतानिरूपित
कार्यतावच्छेदकीभूतमानसज्ञानाहत्तिजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपकत्वं प्रमाणांतरासहकारि
त्वमभिधाय व्याप्तिलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव मायामनेउपनायकज्ञानसहेतुतया व्याप्तिस्मर
णेस्वरूपासिद्धिवारणाय मानसाहत्तित्वप्रवेशइत्यभिहितं तदसत् इंद्रियत्वरूपस्वाहत्तिधर्मावच्छि
न्नकारणतानिरूपितकार्यतायामनोनिरूपितत्वेनैव ग्रंथकृतां वारणसंभवात् भवतां निरुक्तप्रमाणां
तरासहकारित्वनिवेशनायप्रयासो गौरवादिति । प्रमाणांतरेति संयोगाभ्यत्वेन प्रमाणां विशेषणीयं तथे
तिस्वभिन्नमनोभिन्ननिरूपितजन्यतावच्छेदकावृत्तिस्वपत्वादेःस्वभिन्नचक्षुरादिमतां तरजन्यतावच्छेद
कतात्पर्याप्तिमत्वेनोपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकीभूतप्रत्यक्षत्वस्य मनोभिन्नेंद्रियत्वावच्छिन्ननिरू

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०री० पितकार्यतावच्छेदकतापर्याप्तिमत्त्वेनचासिद्धेकाधृतप्रसक्षत्वसत्वमनोनिरूपितत्वयोर्निवेशः।इंद्रिय
१५ त्वंचमनस्त्वधरितधर्मस्यैवत्तिनाभिमतंग्रन्थसंगतिः।व्यापारवदिति।व्यापारवत्वेसत्यसाधारणफलोप।
हितकारणत्वमित्यर्थः।असाधारणफलोपहितकारणत्वंचस्वजन्यानुभववत्वस्याप्यज्ञातस्वच्छिन्नकार्यता
विशिष्टेवहिर्गोचरप्रमाविशिष्टत्वं।अनुमित्युपधायकेऽव्याप्तिंवारयति।अनुमिताउक्तापाद्यसत्वेनव्या
पारवदसाधारणकारणत्वासत्वेन।आलोकसंयोगोआपाद्यासत्वेनविशेषणपूरणस्यावश्यकत्वात्इंद्रिया
संगसन्निधाने।आलोकादौकृतेनप्रमाणव्यवहारइत्याशंक्यव्यापारकत्वेसत्यसाधारणकारणत्वमा
त्रेणनतदवच्छेदकंतथासत्यालोकादौतद्विरहानुपपत्तेः।किंत्वासाधारणकारणत्वेव्यापारवत्वेचसतिप्रमा
णांतरासहकारित्वमित्याहप्रमाणेतिकारणेतिकरणत्वंसेति।व्याप्तिस्मरणसमानस्यपरामर्शप्रतिका। राम
रणत्वमेवाव्यंसत्वादितिभावः।यस्मात्साध्यंपेतुलैकेप्रत्यक्षंप्रत्युपनायकज्ञानस्यकारणत्वानुमित्यादे १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चसव्याप्यत्वयाऽपादकासिद्धिर्यज्जातिशब्देनज्ञानत्वादिकमादायव्यभिचारस्तत्रेसत्त आह यज्ज्ञातत्वा
च्छिन्नेतिकरणतान्वयि। चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नकरणताघटितं च नापादकमित्यनुपदं स्पष्टं किंतु प्रत्यक्ष
त्वावच्छिन्नकरणताघटितं तु नापादकमित्यनुपदं) इष्टापत्तिवारणायानुमित्यादित्वि। आदिनाशब्दबो
धपरिग्रहः। तज्ज्ञातीतिगौरवमस्वरसः। सुखादिमनःसन्निकर्षवारकं तां वहिः। यस्साह वहिरिति। प्रत्यक्ष।
त्वावच्छिन्नमनोमकारणासमवहिते वहिर्विषयस्मृत्युत्पादके व्यभिचारः। इष्टापत्तिवारणायापाद्यस्य प्र
माघटितत्वात्तः प्रमापदमनुभवार्थकं। उपगमादित्वि। तादृशसामग्रीपदेनानुमितिसामग्र्युपादानेष्टाप
त्तिः। उपनीतेति। उपनीतविषयत्वविशिष्टं नप्रत्यक्षं साक्षात्त्वेनागृह्यमाणत्वात्। उपनीतविषये इतियस
न्निकर्षाजन्यत्वाद्वेति शेषः। योगः ज्ञानलक्षणाया अप्रत्यासत्तित्वादिति भावः। ननु वहिर्विषयकप्रमाया प्रत्यासत्त्वा
रणत्वाभावादकंतद्व्यापारवत्ताघटितं नव्यापारिवत्साधारणपयटितार्थका। पूर्वोक्तापत्तिज्जनकपिलं।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी० व्यापारवत्त्वघटितं तु तन्नियमस्य तत्त्वापाराभावेनासंभवी निनियतव्यापाराभावेनेत्यपि महलेन वक्ष्यते अ
१६ सत्तु प्रसक्षत्वविरुद्धजातिमत्त्वप्रमाहेतुत्वापादकस्य निरासो न संभवतीत्यत आह तन्नचेति। साक्षात्त्वमि
ति। एवं च प्रसक्षत्वरूपजातिगर्भापादकासिद्धिरिभावः। इत्यादयइत्यादिनाग्रेमेणान्वयः। न चांशिको
पनीतभाने प्रसक्षत्वोमानाभावइत्यत आह अंशिकेति। न चांशिकोपनीतभानासंग्रहेपि नक्षतिः तत्र वि
शेषणज्ञानविधया पूर्वोपनयापेक्षासंभवादिति वाच्यं। अहं सुखी भूतलं च घटवदिति लौकिकालौकिकमा
नसे भूतलज्ञानानपेक्षाप्रसंभवादिति वाच्यं। गात् तस्य भूतलविशिष्टबुद्धित्वाभावात्। तादात्म्येन भूतला
देः प्रकारत्वमुपगम्य तद्विशिष्टधीत्वोपपादनेत्र पुनायकत्वानकारणतायाएवासिद्ध्यापत्तेः। जातिविशेष
स्य कार्यतावच्छेदकताप्रसक्तत्वात्प्रमाणां न रक्तापत्तेरनवकाशः। असदेवेति। उपनयनस्य स्वजातीयप्रमा राम
त्वस्यैवोपगमात्। करणत्वइति। तथा च बाधकाभावविशिष्टविजातीयप्रमाहेतुत्वमेव विजातीयप्रमा। १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

करणत्वसाधकमिति भावः ॥ यत्तु जगदीशेन फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वसाधकमित्युक्तं तन्न नियतव्या
पाराभावेन प्रधायामकरणत्वादिति ग्रंथासंगतेः ॥ व्यापारवत्त्वघटितकरणत्वासिद्धेरुक्तकरणत्वसिद्धावि
रोधित्वाद्ग्रंथकारमते तत्करणताव्यवहार एवापाद्यः ॥ अग्रे च व्यवहारविषयतावच्छेदकाभावान्नतदा
पादनसंभव इति निरासानासंगतिः ॥ ज्ञानस्येति ॥ मूले निद्रादिपदस्य तत्कालीनज्ञानपरत्वमिति भावः ॥ योग्य
तादीति ॥ अतीन्द्रियं इंद्रियसन्निकृष्टमपि योग्यताशून्यं तद्भिन्नं योग्यमपि इंद्रियसंयोगशून्यं आदिनालोक
संयोगघटितसामग्रीलाभः ॥ विशिष्टानुभवरूपत्वे हेयत्वशाब्दप्रमेयत्वनिरहष्टांतानासंगतिरतः संसर्गविषयकेति ॥ संश
यस्वप्नयोः परोक्षज्ञानत्वप्रसक्तेः ॥ प्रत्यक्षेति ॥ अवजनापत्तादिति ॥ तत्र दोषाभावादिति भावः ॥ आदिपदेनासं
सर्गाग्रहसहितयोर्धर्मिस्मरणकोपनुभवयोर्लाभात्रयोः स्थलभेदाभिप्रायकृतामाह धर्मिणीत्याधर्मधर्मिणो
रनुभवे अक्षादेः स्मरणेनुसंस्कारादिसत्त्वयोजनासंभवात्स्वयं धर्मिज्ञानं चेति स्मरणं चेत्तत्र नयोक्तिं ताकथ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी० मितिमूलं इंद्रियासन्निकृष्टधूमे सधूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणाभाववद्दशाभिप्रायकं। उक्तिसंभवादिति।
९७ तावतैव विशिष्टपरामर्शस्याभिचारोद्धारादिति भावः। परिशेषः। विशिष्टपरामर्शहेतुत्वे सति किंचिन्नि
ष्ठत्वं कारणतानिष्ठमित्याह यासाविति केचित्तु साध्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वमनुमितिकारण
तावच्छेदकं। स्वसमानाधिकरणत्वस्वावच्छेदकधर्मांतरासमानाधिकरणत्वोभयसंबंधेनानुमितिमा
त्रवृत्तिकार्यतानिरूपितकारणतावत्त्वात् अंतरपदं स्वभिन्नत्वलाभायेत्याहुस्तन्न्वितं व्याप्यतावच्छेदक
प्रकारकज्ञानत्वेनोक्तज्ञानद्वयं स्फुटीकरोति व्याप्यतेति। गुरुत्वान्वयायज्ञानत्वावच्छिन्नस्येति। स्थलेपि।
सत्त्वेन दुरुत्तरत्वलाभः। तृतीयमिति। अनुमितिरूपत्वेनुमितेर्विलंबाधिकं स्मृतिरूपत्वे संस्कारस्य नियत
मत उद्बुद्धत्वं स्वीकार्यमित्याशयः। अथेति मूलं धूमत्वसामानाधिकरण्येन पर्वतीयत्वज्ञानदशायां पर्वती राम
यत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यत्वसंशय इत्यर्थः। पर्वतीयत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यतासंशयेपि वह्निव्याप्यत्वावच्छे ९७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दकत्वेनगृहीतधूमत्वस्यपर्वतीयत्वसामानाधिकरण्येनज्ञानविशेषदर्शनापप्रतिबंधकं धूमः पर्व
तीयइतिज्ञानस्यपर्वतीयत्वसामानाधिकरण्येनधूमत्वावगाहित्वादितिसमाधत्ते धूमइति। तस्यप्र
तिबंधकत्वानुपगमे तादृशसंशयोत्तरं परामर्शोत्पादं प्रसंजयति अन्यथेति। तत्र संशयस्य प्रतिबंध
कत्वोपगमेतुस्वमतेतस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वमहाशंशयेनेत्यादितुभ्यमिसंधेनेत्यादाधर्यासंशयोत्सा
दस्यवावश्यकत्वेनतदाशंकाया असंगतिमाह अतएवेति। पुरस्कारः तन्निष्ठधर्मितावच्छेदकताकत्वं नि
श्चयपामात्रेतिमात्रपदं सामान्यधर्मपुरस्कारेणविरोधिनिश्चयस्यानिवर्तकत्वं व्यंजकं। तादृशसंशयनि
रासवैयर्थ्यशंकावारणायानुमितिरितिदुर्वारइति। तस्य पर्वतीयत्वसामानाधिकरण्यावगाहित्वात्।
सामानाधिकरण्येनधूमत्वदर्शनसाक्षिकं विलक्षणादिति भावः। पर्वतीयत्वेति। अनयाव्याप्तिभयेनेति शे
षः। युद्धेतितद्धर्मावच्छेदेनविषयतानिश्चयस्यतद्धर्मघटितधर्मावच्छिन्नेनतद्व्याप्यज्ञानाविरोधित्वेपित

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी० सामानाधिकरण्येन विपरीतनिश्चयस्य धर्मावच्छेदेन तद्वज्ज्ञानं प्रत्येव विरोधित्वादिति भावः ॥ ननु प।
१९ क्षवह्निधूमत्वविशिष्टे व्याप्तिवैशिष्ट्यज्ञानमादाय न नैयायिकानुमुदेश्यसिद्धिरपसिद्धांतग्रस्तत्वादित्यतो
मीमांसकैः धूमः पर्वतीय इति ज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वनिर्वाहं पर्वतीयत्वसामानाधिकरण्येन धूमत्वाव।
गाहित्वं पारदर्शनियमबलादुपेयं तादृशनियमादेव नैयायिकसिद्धविशिष्टपरामर्शस्य संशयनिवर्तकत्व
माहुर्वस्तुतस्त्विति। अविरोधित्वे पीत्यनेन द्रव्यत्वसमानाधिकरण्येन गंधादिनिश्चये पृथिव्यमद्रव्यत्वाव।
च्छेदेन गंधाभावसंशयउपपादित ॥ स्वयं यत्र पदवच्छिन्न इति दिधिसनुसारेण न च सामान्यनिश्चयस्येता
दृशं कार्यं धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयाद्धूमत्वावस्य व्याप्यत्वसंशयानुत्पादोपमेनेन पर्वतीयधूमत्वाव।
च्छेदेनाव्याप्यत्वसंशयोपपादनस्य व्यावर्तकधूमत्वदर्शनस्य पर्वतीयत्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वसंशयविरोधि राम
तामात्रप्रदर्शनोत्तरमयुक्तत्वमाशंक्यानद्रूयस्यधूमत्ववच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयस्य पर्वतीयधूमत्वावच्छेदेना १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऽव्याप्यत्वशंकाविरोधित्वेपि नस्मानुसर्यमुपदर्शितं येन तद्धूमस्य पर्वतीयत्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वशंकाविरो
धिव्यावर्त्तकीभूतधूमत्वदर्शनपरतामन्त्वं ननु तत्रत्यधूमत्वावच्छेदेनव्याप्तिस्मरणस्य पर्वतीयधूमत्वावच्छे
देनाव्याप्यत्वसंशयविरोधितापरत्वमप्यसंभवादिति नचैसादिशंकायां व्यावर्त्तकीभूतधूमत्वदर्शनात्पर्व
तीयत्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वशंकानुत्पादोपगमेनैव पर्वतीयधूमत्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वसंशयमुपपादयंतीति न
मतमाह परेत्विति। मफदिनाति। माभूदितिसंनसस्य सर्वः। तेन सामान्यनिश्चयस्येति शाब्दार्थोऽयं तद्गतीभवति।
ननुशंकापूर्वग्रंथस्य पर्वतीयधूमत्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वशंकाविरोधिधूमत्वावच्छेदेनव्याप्तिनिश्चयेन नासर्वं
तदाय च हेत्वसादिसमाधानासंगतिरित्याशंकातत्समाधानामवतारयति समाधेति। सामान्येइति। तथाच पर्वा
वर्वतीयत्वमात्रेण धूमत्वदर्शनस्य पर्वतीयत्वरूपसामान्यधर्मविशिष्टविशेष्यकतया तादृशसामान्यधर्मविशि
ष्टेऽव्याप्यत्वसंशयविरोधित्वं नत्वेवं न तत्पर्वतीयधूमत्वरूपविशेषविशिष्टविशेष्यकतया तादृशविशेषधर्मः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गा०टी० विशिष्टेऽव्याप्यत्वसंशयंप्रसपिविरोधित्वनिश्चयान्नसामान्यइत्ससंसर्गेपर्यंतत्रविशेषधर्मावच्छेदेनाव्याप्य
२० त्वसंशयस्यसामान्यधर्मसामानाधिकरण्येनाव्याप्यत्वज्ञानतयाप्रवृत्तीयत्वसामानाधिकरण्येनधूमत्वज्ञानस्याव्यवि
रोधित्वशंकावारणायसमानप्रकारकत्वंप्रतिक्षिप्यसमानविषयकत्वेनविरोधित्वमादतंतत्रयासस्याहतस्यावेति।
भिन्नेतिसामान्यलक्षणानुपगमेनधूमोवह्निव्याप्यइतिस्मरणस्यपर्वतीयधूमविषयकत्वासंभवात्।तथाच
तथाविधस्मरणस्यैवविशेषधर्मावच्छेदेनाव्याप्यत्वसंशयनिवर्त्तकत्वंतासपंतिहेत्यस्यकुत्रोनास्तीतिभावः
व्याप्यतयासंस्कारवारणायाहतादृशेतिभ्रमसंशयइतिदाधितेर्नानाहार्यसंशयइत्यर्थमाहतदभावेनेति।न
चेच्छारूपकारणविरहादप्रसिद्धिरनाहार्यसंशयोमाभूत्धर्मितावच्छेदकतासंवंधेनानाहार्यस्याणुत्व
संशयस्यस्वस्याणुत्वाभावेदुर्वारइतिवाच्यं।तन्मतेधर्मितावच्छेदकतासंवंधेनानाहार्यस्याणुत्वज्ञानंप्रतिस्वा राम
णुत्वाभाववत्त्वविषयतासंवंधेनज्ञानसामान्यस्यप्रतिवंधकत्वात्।प्रतिवंधकतापिविसमवायेनेत्यादि २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संशयानुसारेणानुभवो हेतुरतः स्मृत्यसिद्धिरनुभवबलादिति। तर्हि धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानानुमितिस्त
त्रस्वरूपसंबंधरूपतदवच्छेदकतायाः अप्रामाणिकतया। अन्यथा स्वाश्रयसापेक्षेरित्यत्र आह मीमांसकानामि
ति। अनतिप्रसंगाय कालिकादिसंसर्गकज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिवारणाय स्वाश्रयत्वाभावांशे संशयत्वस्येपि पु
रुषत्वविशिष्टे स्थाणुत्वाभावावगाहितायाविरोधिताभावाज्ञत्व एव तदंशे संशयत्वात्स्वविरोधिताबाज्ञत्वं घट।
टे तुल्यत्वादिति। अस्माकं तु पुरुषत्वविशिष्टे स्थाणुत्वानवगाहित्वविशिष्टपुरुषत्वविशिष्टे स्थाणुत्वाभावावगा
हित्वस्य विरोधिताप्रयोजकतया न घटादिसंशयत्वतुल्यत्वमिति भावः। बाधेपि धर्मितावच्छेदकविशिष्टप्रकारण
भावावगाहिताया विरोधिताबाज्ञत्वमेवस्याप्यपतिष्ठतेनेति। संसर्गेति। संशयत्वमात्रस्याविरोधिताबाज्ञत्वा
भावात्प्रकाराशेति। तत्त्वस्मृतिसाद्दृश्य प्रतिबध्यतानामपि धर्मिणि प्रकाराभावावगाहित्वमेव तत्र मिसाहत्य
क्विचारधिय इति। बाधेप्याह एवमिति। अनुद्बुद्धसंस्काराणामसविषयत्वेन प्रतिबंधकत्वेत्याह उद्बुद्धेति। धूम।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी० त्वेति। पर्वतीयधूमत्वावच्छेदेनवह्निव्याप्यत्वाभावसंशयमधिकृत्यनचसामान्यनिश्चयसत्त्वेतिग्रंथः तदवच्छे
२१ देनवह्निव्याप्यत्वाभावभ्रममधिकृत्यनवधूमत्वपुरस्कारेणेत्यग्निमग्रंथः उभयत्रापिधूमोवह्निव्याप्यइतिस्मर
णमेवविरोधितयासमाधानेदर्शितमितिविपरीतज्ञानमात्रस्यप्रतिबंधकत्वलाभः। वस्तुतस्त्वितिमूलं। वस्तु
तोऽनुमितिरेवभवतिनतुसंशयःमुकारस्याऽर्थःसंशयसत्त्वेऽनुमितिरनिष्टानतुतदसत्त्वेइतिभावः भावत्व
संशयेपीति। इच्छांविनेत्यादिः अत्रापीति। इतरभावोऽभावोवितियपक्षधर्मतायाप्यरूपेणपर्यायेणनिश्चयः तयोरे
वरूपांतरेणतन्निश्चयस्यसिद्धांतयिष्यमाणत्वादितिभावः। यद्धर्मिकेति। वैयधिकरण्योद्धारः। व्यतिरेकज्ञा।
नसामान्यप्रवेशेत्वाह। व्यभिचारज्ञानसामान्येति। अत्रयत्संशयव्यतिरेकनिश्चयोपूर्वत्रिप्रतिबंधकोतन्नि
श्चयसत्त्वेऽनुमितेर्व्याप्तिरिवेतिप्रत्यक्षमूलं। अत्रयत्तद्ज्ञापकव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबंधकताकत्वात्तन्नि राम
श्चयतावच्छिन्नजन्यत्वयोर्व्याप्तिःप्रहत्तिःपक्षः तत्रप्रमास्यव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबंधकताकत्वहेतु २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाफलसाधनताज्ञाने भ्रमात्वनिश्चयत्वेन हेतुतासाध्या। ईश्वरज्ञानमादाय सिद्धसाधनवारणाय ईश्वरानं

गीकारकर्तृवादिमते ऽर्थान्तरप्रसंगवारणाय वा तन्निश्चयत्वावच्छिन्नजनकतायाः साध्ये ऽन्तर्भावः। न च पराम

र्शेण व्याप्तिनिश्चयो ऽप्रमया सिद्ध इति हेत्वंशासिद्धिरिति वाच्यं। अवच्छेदकतापर्याप्तेर्निवेशेन पक्षधर्मत्वावगा

हितायाअधिकत्वेविपरामर्शवृत्तिजनकतायाएवतादृशत्वात्। ननु सामान्यत्वाभोयावद्विशेषोपादानादेव

भवति। न चेह तद् इतियाथाभावेन तद्द्वेदकोटिकसंशयस्य व्याप्तिसंशयत्वाभावेन यत्संशयपदेनोपादानासं

भवात्। किंच यत्संशयपदं यद्रूपावच्छिन्नविषयकसंशयपरमेव स्वंवाच्यं व्याप्तिसंशयसामान्यांतर्गतानां

किंचिद्रूपेणव्याप्तिप्रकारकतानासंशयानवनामनुमित्याद्यावधतिबंधकत्वात् वक्ष्यमाणरीत्या संशयसा

मान्यविवक्षासत्वात्। एवं च व्याप्यभावाभाववत्तेन व्याप्तिकोटिकव्याप्यभाववत्संशयस्याप्यसंग्रहः। व्याप्तित्वावच्छि

न्नसंशयत्वाभावात्। तथा च कथं व्यतिरेकज्ञानत्वेन निवेशसंभव इति चेन्न। तत्रेराधिताचे व्यतिरेकपदस्य।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी० २२ तिरेकनिश्चयसंशयत्वेनोभयोपादानसंभवात् । अत्र दीधितिकृन्मतेऽतिरेकसंशयपदलेऽप्येवं व्यतिरेकनि
श्चयपदलेऽप्येवं हेतुघटकतालंतरस्य सामान्यपदोपादानसूचकत्वेन व्यर्थत्वात् तथा दिग्राह्याभाववत्तानिश्च
यात्मकव्याप्त्यादिसंशयप्रतिबंधे घटवत्ताज्ञानोदेशघटवत्तानिश्चयजन्मव्यभिचारवारणाय पत्संशयादिपदं त
त्सामान्यपरं न च यत्संशयत्वेन व्यतिरेकपदव्यर्थतासाधुत्वभावसंशयत्वेन व प्रतिबंधकत्वं अवच्छेदकत्वं स्वरूपसंबं
धविशेषणीसांप्रतं व्याप्तिसंशयपादे कोऽस्यभाववन्निश्चये ऽतिरिक्तोपि विधंकत्वक्रमनाभयेन व्याप्यभाववज्ज्ञानत्वे
नैव प्रतिबंधकत्वात् च तयेव विवक्षितामिति व्याच्यं व्याप्यभावघटाभावोभयवान् धूमइतिज्ञानप्रतिबंधेन तद्विशे
ष्यघटवत्ताज्ञाने व्याप्तिनिश्चयाजन्मव्यभिचारात् न च यद्भावप्रकारिता तेनावच्छेदकता विवक्षणीयाः व्याप्यभा
ववत्व धूमोघटाभाववानिति निश्चयमादाय व्यभिचारात् विनिगमनाविरहेण तत्र प्रतिबंधकतायां व्याप्यस्यभाव गम
प्रकारितावच्छिन्नत्वात् न चावच्छेदकतामप्रकारितावच्छेदणीया । व्याप्यभाववद्धूमकालीनघटवानितिज्ञान २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिबध्येतादृशघटाभाववत्ताज्ञानेव्यभिचारात् नचप्रकारतावच्छेदकविषयतैवतद्भाववच्छेदिकेतिवा
यं।एवमप्यवच्छेदकधर्मादर्शनादिमुद्रायाम्सभावज्ञानस्यघटवत्ताज्ञानविरोधित्वात्तद्भाववत्त्वेऽपिविशेष
णांतरस्यापिप्रवेशेमहागौरवात्। अव्यभिचारग्रहंप्रतितदभाववन्निश्चयत्वेनविरोधितयानद्दुरकाव्यभि
चाराभावज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकताकेव्याप्तिचमग्रहेव्यभिचारस्यदुर्वारत्वाच्च।नचभिन्नधर्मिकाणां
किंचिद्रूपेणचव्याप्तेरभावकप्रकारकाणानानासंशयानांसामान्यानगतानामनुमितावप्रतिबंधकत्वमदृष्टांना
सिद्धिरितिवाच्यं।साध्यघटकनिश्चयसमानधर्मितावच्छेदकपद्रूपावच्छिन्नाभाभावसंशयस्यवाच्यत्वा
त्।एवंचतद्घटकदलांतरोपादानवैयर्थ्यादितरपरोपादानवैयर्थ्यमेव।नचतादृशसंशयत्वव्यापकता
याव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकत्वादस्ततयातन्निवेशस्यमुचितइतिवाच्यं।तथासत्यनुचितगौरवापत्तेः।न
चपक्षव्यतिरेकज्ञानत्वेनप्रतिबंधकतानिवेशेऽपिस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्यैवनिवेशोऽस्त्वितिवाच्यं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी० ग्राह्याभावज्ञानत्वस्य ग्राह्याभावनिश्चयत्वघटकतया ग्राह्यज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वात् ग्राह्यनि
२३ श्चयाजन्ये ग्राह्यज्ञाने व्यभिचारात् । न च यद्व्यतिरेकज्ञानत्वपर्याप्तप्रतिबंधकतावच्छेदकतानिवेशासंभ
वः ग्राह्याप्रकारकत्वविशिष्टग्राह्याभावज्ञानत्वे एव तत्पर्यवसितेरिति वाच्यं । प्रत्येकापर्याप्तस्योभयत्रपर्याप्त्य
भावात् व्यतिरेकज्ञानत्वत्वावच्छिन्नपर्याप्तिः संबंधो वाच्यः । तत्रापि चेदवच्छेदकत्वं स्वरूपसंबंधस्तद
तदाऽनवस्था अनतिरिक्तत्वे त्विलं चेत्तदा महागौरवात् । तथा च यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छि
न्नाभावप्रकारकज्ञानत्वव्यापकप्रतिबंधकताकं यत्तन्निश्चयत्वावच्छिन्नजन्यभिसर्थः । न चाव्यभिचार
व्यतिरेकरूपव्यभिचारस्य संशयो निश्चयश्चाव्यभिचारग्रहप्रतिबंधकः व्यभिचारसंशयप्रतिबंधकता
पाव्याप्तिग्रहे व्याप्ये मणिकारैरेवोक्तत्वात् तथा चाव्यभिचारव्यतिरेकज्ञानसामान्यप्रतिबध्यतन्निश्चया राम
जन्ये व्यभिचारग्रहे व्यभिचारो दुर्वारः इति चेन्न ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबंधकत्वात् व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिग्र २३
हप्रतिबंधकतया संशयपदेन घटादिनिश्चयाहेतुके घटादिज्ञाने व्यभिचारस्य वारणेपि अव्यभिचारनिश्चया

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जन्मतन्निश्चये अव्यभिचारव्यतिरेकसंशयनिश्चयप्रतिबंधे अभिचारवारणार्थं प्रतिबंधकपदं सं
शयांदोपदर्भावत्वप्रकारकत्वेनेयसंविवक्षणीयं तत्प्रतिबंधकतायाश्चाव्यभिचाराभावत्वाप्रकारक
व्यभिचारत्वप्रकारकसंशयसाधारणतयादोषइत्यालोके उक्तं तदनुपादेयं। घटादिसंशयस्यतन्नि
श्चयघटत्वव्यभिचारसंशयस्यापि अभिचारनिश्चयेग्राह्यसंशयत्वाविशेषेणाप्रतिबंधकतयैव निर्वा
हान्तद्विवक्षावैयर्थ्यात् यन्मतमालंव्यमणिकृतं व्यभिचारसंशयप्रतिबंधकत्वाभिधानं घटादिसं
शयेनतन्निश्चयप्रतिबंधकतायाअपितन्मतसिद्धितयातद्विवक्ष्ययाघटेनिश्चयाहेतुकेघटत्वत्वाज्ञा
नेशंशयपयदेनव्यभिचारोद्धारस्यदुष्करत्वात् नचधूमः प्रमेयवानितिप्रमेयत्वेनव्याप्यस्याभावज्ञा।
नस्याप्रतिबंधकत्वात्साधनाप्रसिद्धिः यद्रूपावच्छिन्नाभावत्वेनप्रकारितानिवेशात्। अव्यभिचारा
भावाभावत्वेनव्यभिचारसंशयस्यग्राह्यसंशयतयाव्यभिचारशंकासमाधानं तत्रप्रतिबंधकतामतस्या।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वलंवनीयत्वात् एनत्सर्वमभिप्रेत्य निर्गलितं प्रदर्शयति। तत्त्वतस्त्वमिति। अत्रालोककारानुयायिनः
यद्व्यतिरेकज्ञानत्वेव्यापकप्रतिबंधकताकत्वनिवेशसंभवे पि यथाश्रुतमूलानुरोधेन प्रतिबंधकतावि
शेषणतया निश्चयोपादानमावश्यकं अन्यथा संशयपदवैयर्थ्यं स्यात्। अत्रापि घटाभाववन्निश्चयात्मक।
सांकुरुवि विशेषव्यतिरिक्तनिश्चयसामान्यस्य तत्किंचित्तदंकुरुसंशयस्य एवं तादृशनिश्चयात्मकसांकु
रुविशेषसंशयसामान्यस्य तादृशास्य यत्किंचिद्व्यतिरेकनिश्चयस्य च संभवेनांकुरनिश्चयाजन्मेघर
वत्ताज्ञानेव्यभिचार इत्यतः संशयनिश्चयोभयसामान्यं विवक्षणीयं। नन्वेवमपि तादृशांकुरुविशेषी
यसंशयसामान्यतद्व्यतिरेकनिश्चयसामान्योभयस्य घटाभाववन्निश्चयत्वं तत्र व्यभिचारो दुर्वार इति वा
च्यं। तादृशांकुरे प्रमाणाभावे सैवालोककृरिष्यणीसंमतत्वात्। नन्वेवमपि संशयत्वादिमध्ये ज्ञानत्वप्रवे

शात्संशयत्वादिवैयर्थ्यमिति वाच्यं। तज्ज्ञानत्वव्यापकताघटकात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सैवतस्यसंशयत्वाद्व्यापकतावच्छेदकत्वेनावैयर्थ्यात्।अत्रचव्यभिचारज्ञानस्यव्याप्तिनिश्चयेमणि
मंत्रादिवत्स्वरूपयोग्यप्रतिबंधकतानतुग्राह्याभावावगाहितया।कथमन्यथात्यंताभावगर्भव्यभिचारग्र
हस्यान्योन्याभावगर्भव्याप्तिधीविरोधिता।ग्राह्याभावावगाहितया।प्रतिबंधकत्वमेवचसंशयव्यावृत्त
मितिव्यभिचारसंशयप्रतिबंधकत्वंयुक्तमेव।एवंचयथाग्राह्याभावनिश्चयप्रतिबध्यघटवत्ताज्ञानेसं
शयपदेनव्यभिचारवारणंघटसंशयस्यग्राह्याभावावगाहित्वेनप्रतिबंधकताशून्यतयातत्रैवव्य।
भिचारसंशयस्यस्वतंत्रप्रतिबंधकतयातत्प्रतिबध्येव्यभिचारनिश्चयाजन्येव्याप्तिनिश्चयेव्यतिरेक।
निश्चयपदेनव्यभिचारवारणं।अव्यभिचारसंशयरूपतत्प्रतिबध्येव्यभिचारनिश्चयप्रतिबध्येचा
व्यभिचारनिश्चयाजन्ये:व्यभिचारनिश्चयेव्यभिचारवारणायपदभावत्वप्रकारकत्वेनेपक्षविशेषणं
चावश्यकं।परंतुनिश्चयपदलेग्राह्यभिन्नत्वेनपक्षसदार्थोविशेषणयोलाघवान्नतेनाव्यभिचारनिश्च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गा०टी० येनव्यभिचारः।नैवंग्राह्यव्यतिरेकज्ञानाज्ञानप्रतिबंधेविशिष्टज्ञानमात्रेप्रसंदेनग्राह्यस्यदुर्धरता
२५ याव्यभिचारासंभवात्संशयपदवैयर्थ्यमितिवाच्यं।एकपदार्थापरपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगित्वंयो
ग्यतासाचग्राह्यभिन्नेतिनव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबंधेविशिष्टज्ञानमात्रेप्रसंदेन)शाब्दबोधेव्यभिचार
वारणायसंशयपदोपादानात्योग्यतासंशयस्यनप्रतिबंधकइतितदसत्।यतः।एतन्मतेसकलव्य।
भिचारज्ञानेस्येवसर्वविधाव्यभिचारज्ञानेस्वतंत्रविरोधिता।अन्यथाग्राह्याभावावगाहितयाग्राह्याभा
वांतरसंशयवद्ग्राह्याव्यभिचाराभावसंशयस्यप्रतिबंधकत्वानुपपत्तेः।एवंचग्राह्याभावेतरैकविध
व्यभिचारधीप्रतिबध्येऽन्यविधव्यभिचाराभावग्रहेव्यभिचारोदुर्वारएवेति(तुच्छपदभावत्वप्रकारक
तानियतोयस्यप्रतिबंधकयव्यतिरेकनिश्चयःयत्प्रतिबंधकयत्संशयस्यपदभावत्वप्रकारकतानियतः राम
इत्येकहेतोपदभावत्वप्रकारकतानेयस्यस्यद्वेधाविवक्षाव्यर्थः।व्यभिचैसंशयस्यव्यभिचारनिश्चय। २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२६

वेतरेकविधव्यभिचारधीप्रतिबध्येगम्यविधव्यभिचाराभावग्रहेव्यभिचारोदुर्वारस्येति नचपद्भावत्वप्रकारकत्वानिपत्तोप
प्रतिबंधकपक्षातिरेकनिश्चयः पत्प्रतिबंधकपत्संशयश्चपदभावत्वप्रकारकत्वानिपत्तः इत्येकहेत्तोपदभावत्वप्रकारक
त्वानैयत्यस्यहेत्वानिवेशोव्यर्थः व्यभिचारसंशयस्यव्यभिचारनिश्चयस्यचाव्यभिचाराभावत्वाप्रकारकतयाएकत्व
नतदुपादानेपिदर्शितव्यभिचारवारणासंभवादितिवाच्यंसंशयनिश्चययोः पदभावत्वप्रकारकत्वानैयत्यवैकल्पिक
त्वात्। अत्रसत्प्रतिबंधकपत्संशयत्वव्यापकपदभावत्वप्रकारकत्वाकत्वेसतिपक्षातिरेकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबं
धकत्वाकत्वमेकोहेतुः तेनपदभावत्वप्रकारकएवपत्संशयः पक्षातिरेकनिश्चयश्चपत्रप्रतिबंधकस्तन्निश्चयत्व
हेतुरित्यत्रनसाध्यसाधनविरोधः व्याप्तिग्रहेव्याप्यभावत्वव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकौसंशयौप्रतिबंधकावितिसं
शयत्वव्यापकत्वप्रवेशः अन्यपत्संशयप्रतिबंधत्वमात्रनिवेशेसिद्धिविधपायज्ञानप्रतिबंधकपामनुमितौतन्निश्च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰ टि॰
२६

पजन्यापंव्यभिचारेणन संशयत्वनिवेशो वाच्य एवेनत्विदानीं अनुमितिशाब्दबोधादिप्रतिबंधके समानाकारकसि
द्धिशाब्दबोधादौ स्वप्रतिबंधकयज्ज्ञानत्वसत्वेपि पदभावत्वप्रकारकताविरहादेवाहेयादित्ति वाच्यं पाटस्य विषय
विशेषे: नाद्यो संस्कारैकस्यापि न सिषाधयिषाद्यपमथ्यवर्ति सिद्धिभिन्न सिद्धिस्तन्न बाधमात्रमादाय पक्षवाविषयवि
शेषेपक्षताविच्छेदकस्यामानाधिकरण्येनेव समूहालंबनात्मकसिद्धिबाधनिपमः तत्र सामानाधिकरण्येनानु
मितौ नादृशसिद्धिमादाय व्यभिचारोत: संशयत्वनिवेशानावस्तुतस्तु व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्त्यभावत्वप्रकारकत्वव्या
प्यव्याप्तिनिश्चयेपत्तदसत्त्वादिति साधनाप्रसिद्धिः नचतस्यत्वानुमितिप्रतिबंधकत्वे बाधादिसमूहालंबनात्मनस्तस्य त
थात्वादितितदुपादानां व्याप्तिकोटिकव्याप्यान्योन्याभावकोटिकसंशयेपातमेतु अनुमितिप्रतिबंधके तत्र व्याप्त्यभावत्व
प्रकारकत्वाभावेपि न क्षतिः पक्षसंशयेमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानापन्नाभावांशे प्रतियोगिसाक्षात्संबंधेन तत्प्रकार

राम॰
२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कत्वस्यानिवेशनीयत्वात् स्वप्रतिबंधकव्यभिचारसंशयत्वव्यापकव्यभिचाराभावत्वप्रकारताके ऽव्यभिचारनिश्चयेतदज्ञ
न्यव्यभिचारवारणाय पद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबंधत्वोपादाना स्वविरोधिविषयकसंस्प्रष्टालंबनात्मकधीत्वेज्ञानसंशय
त्वव्यापकघटाभावत्वप्रकारताकेताहृशसमूहालंबनात्मकघटव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबंधेघटत्वज्ञाननिश्चयाजन्येऽव्यभि
चारनिश्चयेव्यभिचारोऽन्तर्जन्नतादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वनिवेशः ताहृशनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवेशस्तुनप्रकृतः अनुमि
तिप्रतिव्याप्यभावनिश्चयत्वेनप्रतिबंधकत्वेव्याप्याभावादिसंशयेपि पक्षप्रतिबंधकतानकल्पनप्रसंगाभयेनआस्यज्ञात
त्वानत्वेनैवप्रतिबंधकत्वात् यत्तु स्वप्रतिबंधकव्यभिचारसंशयत्वव्यापकव्यभिचाराभावत्वप्रकारताके सिद्धिविधपर
व्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकताकेचव्यभिचारनिश्चयाजन्येऽव्यभिचारनिश्चयेव्यभिचारान्नस्वरू
पसंबंधरूपावच्छेदकत्वमितितदशुद्धमेवविषयविशेषेव्यापकत्वनिवेशपिदोषावारणात् वस्तुनस्तुव्यभिचारप्रत्यक्ष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग दि.
२८

निरोपंप्रत्येवव्यभिचारसंशयःप्रतिबंधकःतत्रचनव्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयःप्रतिबंधकइतिनकिंचिदेतत् अथपक्षमा
त्रेकदेशधर्मिकव्याप्यभावनिश्चयादिभेदेनप्रतिबंधकताभेदात्वकस्याप्यपिप्रतिबंधकतापोपद्रूपावच्छिन्नसंशयत्वस्यप
द्रूपावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वस्यवाव्यापकत्वेनितदृष्टान्तासिद्धिरितिचेन्न एवंवघद्रूपावच्छिन्नत्वेनधर्षितावच्छेदकक
त्वेनसंशयनिश्चयपोनिवेशात् । अथकालिकादिसंबंधेनव्याप्यभावेप्रकारकसंशयेपविरहेपितत्संबंधेनव्याप्यभावनि
श्चयसंभवात्तत्रप्रतिबंधकताविरहेणसाधनाप्रसिद्धिरितिचेन्नादैशिकविशेषणतासंसर्गकत्वेननिश्चयविशेष
णात् पद्रूपावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकविषयितानिरूपकत्वपर्या
प्त्यधिकरणसंसर्गावच्छिन्नत्वेनवाव्यतिरेकप्रकारितापादुपदर्शितपाजेनव्यभिचारादीनामस्मात् शत्वरूपसंबंधा
पगमेपिव्यभिचारनिश्चयसंग्रहात् नपदभावत्वप्रकारकत्वैवपर्यं अथयत्वप्रतिबंधकपत्संशयत्वस्यपदभावत्वप्रका

राम०
२८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रकत्वव्याप्यत्वविवक्षणेऽनुमितिप्रतिबंधकपक्षधर्मत्वाभावनिश्चयात्मके मेयत्वद्रव्यत्वादिनाव्याप्तेः संशयेव्याप्य
भाववत्प्रकारकत्वाभावाद्दृष्टान्तासिद्धेः नचतस्यव्याप्यभावावगाहित्वेनास्तीतिवाच्यं ह्रदाद्यभावत्वेनव्याप्यस्याभावभा
नसंभवात् नचपटाभावत्वेनावगाहित्वविवक्ष्यतां तथासत्यनसंदेहवैयर्थ्यात् तदुपादानेपि व्यभिचारसंशयव्यभि
चारनिश्चयोभयप्रतिबध्यः व्यभिचारनिश्चयाजन्योव्यभिचारनिश्चयव्यभिचारानुसरणात् व्यभिचाराभावत्वावच्छिन्न
संशयएवतादृशाभावत्वप्रकारतासत्वात् । अथप्रतिबंधकतापापदाभावावगाहिताप्रयुक्तत्वेनिवेश्य अथप्रयुक्तत्वंदुर्व
चं । नतावदवच्छिन्नत्वं पक्षधर्मताविरहत्वेनव्याप्यभावावगाहितायाः अपिपक्षधर्मताविरहत्वावच्छिन्नावगाहितात्वेन
पक्षधर्मताविरहज्ञानप्रतिबंधकतायाः आवच्छेदकतयाव्याप्यभावावगाहिताप्रयुक्तत्वापत्तेः व्याप्यभावत्वादिनाऽव्या
वगाहिभ्रमेरपिविरोधितयावास्तवतदभावावगाहितात्वेनतदभावावगाहितायाः अवच्छेदकत्वविवक्षणासंभवात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग. टि. अत एव न व्याप्यत्वे उक्तधर्मानतिसाधारणप्रतिबंधकतायां तेन तदसंभवात् नापि व्यापकत्वे प्रमेयत्वादिना विरोधिविषयक
२८ ज्ञानस्याप्रतिबंधकतया विरोधिविषयतायास्तद्व्यापकत्वादिति चेन्न धूमाभाववज्ज्ञिपदभावविषयित्वावच्छिन्न
त्वस्य सुवचत्वात् अननुगतधर्मस्य च स्वभ्रयत्वाघातैरेवाभिधास्यमानत्वात् मैवं। तथा सति संशयपदभावत्वप्रकारक
तानैयत्यनिवेशकत्वे प्रतिबंधकतापर्याप्तदभावावगाहिताप्रयुक्तत्वेन विशेषणं अन्यथा व्यभिचारसंशयप्रतिबंधः
व्यभिचारनिश्चयव्यतिरेकनिश्चयपदे पादानव्यावर्त्त्यसंगतेः अव्यभिचारनिश्चयप्रतिबंधकतायां व्यभिचा
राभावावगाहित्वाप्रयुक्ततया पदोपादानेन व्यभिचारोपादानासंभवादिति प्रत्यभिज्ञाविरोधप्रसंगादिति चेन्नाप
संशयपदेन पक्षतावच्छिन्नप्रकारताकसंशयोपादानात्। समानधर्मिकपक्षतावच्छिन्नाभावावगाहिज्ञानत्वरूप
संशयत्वनिवेशाव्याप्तिप्रकारकव्याप्यभेदसंशयव्युदासः अथैवमपि व्याप्तित्वावच्छिन्नविषयताकेच्छत्वादिना राम० २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याप्तेः संशयेऽनुमितिप्रतिबंधकपक्षधर्मत्वाभाववन्निष्ठपात्मकेव्याप्यभावत्वप्रकारकत्वाभावाद्दृष्टांतासिद्धिर्दुर्वारैवेति
चेन्न । मुख्यविशेष्यतांशेप्रकारतापन्नाभावांशेप्रतियोगितासंबंधेन पद्रूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वस्य तद्रूपत्वात् अ
यपर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यनुमितौ वह्नितदभावसमुच्चयप्रत्ययप्रतिबंधकस्य वह्नित्वावच्छिन्नाभावत्वप्रकारताकत्वाद्व्य
भाववन्निष्ठपसामान्यप्रति बंधकत्वात् वह्निनिष्ठपाज्ञन्यापांव्यभिचारो दुर्वार इति चेन्न मुख्यविशेष्ये प्रकारीभूतांशे पद्रू
पावच्छिन्नप्रकारकताघाः स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छिन्नप्रतिबंध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वोभयसंबं
धेन पद्रूपावच्छिन्नप्रकारकताविशिष्टत्वेन निवेश्यत्वात् प्रत्यक्षालोकादिव्यापारानुपरक्तांशपत्वघटकविषयिताप्रप्र
क्षप्रतिबंधकताश्रयत्वेन संशयो निवेश्यः नातो व्यवत्वादिनो व्याप्तिसंशये प्रतिबंधकपक्षधर्मत्वाभाववन्निष्ठपात्मके
व्याप्यभावत्वाप्रकारकत्वेपि दृष्टांतासिद्धिः नापि व्यतिरेकनिष्ठपपदोपादानव्यावृत्त्यसंगतिरित्युक्तं एतन्मतेपठ्यतिरे

ग. दि.
२९

केनिरुक्तपक्षव्यापकप्रतिबंधकतानांकत्वमित्यनन्त्वप्रदाव्यभिचारेभपसमूहालंबनेष्टदाभावाव्यभिचारेभपसमूहालंबनप्र
तिबंधेव्यभिचारनिरुक्तपक्षजन्येव्यभिचारश्चस्तोव्यापकत्वानिवेशइतिबोध्यं॥ यत्तन्मतेस्वप्रतिबंधकताप्रयोजकपरमा
वविषयिताघटितपक्षसंशयत्वस्यैवव्यापकत्वंतथापिचितत्वशम्युचितंतथासनिरव्यभिचाराभावविषयितायाःप्रतिबंधकतान
वच्छेदकतयाव्यभिचारसंशयवारणाद्दूषर्णयोपादानव्यावृत्तिनेशक्यतेसंगमयितुं।नचसंशयत्वघटकविषयितायाप
दभावीयत्वानिवेशात्स्वप्रतिबंधकतावच्छेदकव्यभिचारविषयिताप्रभादायव्यभिचारसंशयोपयहसंभवात्तद्व्यावृत्तिः
संगमनीयेतिवाच्यंद्वितीयपक्षेतौस्वप्रतिबंधकताप्रयोजकविषयिताघटितत्वमेवनिरुक्तपक्षेनिवेश्येननुतत्रपदभा
वीयत्वमपिप्रयोजनाभावात्नएवंचतादृशविशेषणस्यैवसंशयत्वेप्रवेशेसंशयपदभावत्वप्रकारकत्वनियमरूपवि
शेषणप्रवेशप्रयोजनेनतद्विशेषणाप्रवेशइतिप्रत्यभिहरीधिनिष्टिपश्चात्विरोधप्रसंगात्ननचनिरुक्तपदभावावगाहित्वाप्रप्रु राम
२९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्कप्रतिबंधकताशालित्वं तत्तु न संशयेन तत्र स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकविषयिताधिकरणस्यैवोक्तत्वान्न तद्विरोधइति वाच्यं
यतः प्रमेयवान्धूमः पक्षादित्यादिज्ञानस्य प्रमेयत्वेन व्याप्यभावावगाहित्वेपि व्याप्यभावत्वाप्रकारकत्वात् दृष्टान्तासि
द्धिवारणाय पदाभावावगाहिताप्रयुक्तत्वनिवेशेन सम्यक्कापक्षधर्मताविरहत्वेन व्याप्यभावज्ञानमादायेन तत्त्वा
त् भ्रमान्यत्वं किल स्यपदाभावावगाहित्वनिवेशोगोरवोन एतेन स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकभ्रमान्यत्वन्निपदभा
वविषयिताशालित्वमपि प्रयुक्तं किंतु तादृशपदाभावविषयितावच्छिन्नत्वे निरूपत्वविशेषणानावाच्यं तत्र पदभावा
निवेशात्तद्दोषोद्धारइति । नच पदभावविषयितात्वावच्छिन्नप्रयोजकताकप्रतिबंधकताशालित्वं निरूपविशे
षणमिति नतद्दोषोद्धरइति वाच्यं एवमपि संशयेन तद्विशेषणाप्रतिक्षेपपक्षे पद्विशेषणान्तत्रैव लाघवेन विषयिताशालि
त्वेन निरूपविशेषणमिति न तद्दोषोद्धरइति वाच्यं एवमपि संशयेन तद्विशेषणाप्रतिक्षेपपक्षे पद्विशेषणान्तत्रैव लाघवेनवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.दि.
३०

षवितापां पदभावीयनिवेशेनैवोपपत्तेः गुरुतरविपर्ययपदलवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादिति चेत्सत्यं तथापि तस्यैव हेधि
ति टिप्पणपां पदभावावगाहिताप्रयुक्तत्वेन निवेशपरतरत्तिकृटतोऽभिधानस्वारस्यतोऽभिप्रायटिप्पणीलिखितविशेष
णाप्रतिक्षेपलाभात् यद्रूपावच्छिन्नविषयिताघटितं संशयत्वोपादानेन निखिलदोषवारणात् प्रकारान्तरपाभिप्राय
यणी प्रदर्शितविशेषणांशघटितहेतुनिष्कर्षस्याविरोधादिति वस्तुतस्तु व्याप्तिव्याप्यभेदाभयकोटिकसंशयवार
णाय मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारिभूतांशे प्रतियोगितासंबंधेन तत्प्रकारकत्वनिवेशावश्यकत्वेन व्याप्तिसंशय
स्य तत्प्रकारकत्वादतस्तद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकत्वमित्यभिप्रायः टिप्पणपामपि विवरणीयं एवंच तत्प्रदर्शितविशे
षणाम्यर्थमेवेति ॥ २८ पुनरिहावधेयं संशयेऽनुपत्यात्तु विशेषणाप्रवेशकत्वे प्रतिबध्यकतायां घटभावावगाहि
ताप्रयुक्तत्वनिवेशेऽपि विपर्ययोपादानं स्वार्थकाकत्वे शक्यतावच्छेदकाभिचाराभावकालीनत्वबद्धमधर्मिक

गप०
३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धे व्यभिचारनिरूपे व्यभिचारवारणाय तत्पदमुपात्तं अन्यथा तत्प्रतिबन्धकताप्रयोज
कधर्मितावच्छेदकतारूपव्यभिचाराभावविषयिताघटितत्वाद्व्यभिचारवारणाय । न चैवं प्रमेयत्वादिना व्याप्यभाव
धर्मितावच्छेदककपक्षधर्मत्वाभाववान्निरूपप्रतिबध्यत्वापादकदोषासिद्धेः वारेति धर्मितावच्छेदकताव्यावृत्त्यावग
हितावप्रकृतसंज्ञितेश्वरत्वापादनतत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । अनुमितिसामान्यस्य हेतुतावच्छेदकसम्भवेऽपि गुरुधर्मत्वाव
च्छिन्नलिङ्गकानुमितेर्हेतुतावच्छेदकसम्भवात् धर्मितावच्छेदकतान्यत्वरूपविशेषणस्यानावश्यकत्वापत्तेः तत्प्रयोजन
सङ्गतेः । वस्तुतस्तु व्यभिचाराभाववान्नवेति संशयव्यभिचाराभावाभावत्वावच्छिन्नविषयितायाः प्रतिबन्धकताघ
या उक्तेऽतिव्याप्तिव्यभिचाराभावविषयिताया अपि तत्त्वात् तादृशसंशयप्रतिबन्धे व्यभिचारनिरूपे व्यभि
चारस्य वज्रलेपत्वापातात् विपर्ययोपादानमावश्यकमिति । पक्षे तु व्यभिचारी न वेति व्यभिचारतद्रूपकोटिकसंशयसत्त्वेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰टी॰ ३१

स्वव्यभिचाराभावत्वाप्रकारकत्वपासंशयत्वस्वघटकविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेशप्रक्षेपि कथंचिद्विपर्ययपदोपादानव्या
वृत्तिरितितन्न। मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारीभूतताभावांशेप्रतियोगितासंबंधेनतत्प्रकारकत्वस्योक्तत्वात्
नचव्यभिचारिनिर्वेस्यादाव्यभिचारस्मादापंसंशयपदलस्यतद्व्यतिरेकमादायविपर्ययपदलस्यचसत्त्वाद्व्यभिचा
रोदुर्वारइतिमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नपदार्थद्वयाभिन्नत्वंनिवेश्यंलाघवादितिविपर्ययप
दवैयर्थ्यमितिवाच्यं ग्राह्याभिन्नत्वस्यदूषितत्वात्।परंतुव्याप्तिसंशयस्यव्यभिचारप्रकारकत्वपदभावत्वाप्रका
रकत्वपाठघटितत्वासिद्धेरितितन्नुक्तांव्यभिचारस्याव्यभिचरितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभावादन्यत
यात्तस्यसत्कोटिकत्वासंभवात् व्याप्तिपदंव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपरमितितत्केचित् व्यभिचारीन
वेतिसंशयस्तुनानुमितिप्रतिबंधकः किंतुव्याप्तिग्रहएवेतिवस्तुतस्तुव्यभिचाराद्यगाहित्वप्रयुक्तानुमितिप्रतिबं

रा॰ ३१

धकतावत्तोत्तिदोषितिटिप्पणीलिखनात् तस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेपि न क्षतिः दृष्टांते व्याप्तिपदस्यदोषित्व
व्याप्तिपरत्वेनादोषात् पक्षसंशयो पदाभावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबंधकताशालिपदाभावत्वप्रकारकएवपघतिरे
कनिश्चयपञ्चपत्रप्रतिबंधकइतिहितोपोहेतुः पक्षसंशयत्वव्यापकप्रतिबंधकताकेत्वेमनिस्वत्वहपितत्पदभा
वावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबंधकताशालिपद्व्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकपदाभावत्वप्रकारताकत्वमर्थः अ
त्रस्वप्रतिबंधकताप्रयोजकघटाभावावगाहिताघटितघटव्यतिरेकनिश्चयत्वव्यापकघटाभावत्वप्रकार
ताकेत्यादिविधपाघटवत्ताज्ञानप्रतिबंधेऽप्यनुमानिकघटवत्ताज्ञाने घटवत्ताभिन्नपाजन्येव्यभिचारस्त
मः संशयत्वघटितपक्षसंशयप्रतिबंधकत्वनिवेशः निरुक्तपद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबंधे पदाभावनिश्चयात्मक
घसंशयप्रतिबंधकघटपटो भ पक्षम हात्वेनेघटवत्तानिश्चयाजन्येव्यभिचारस्तः पक्षसंशयत्वेव्यापकप्रति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰दी॰ ३२

वंधकतानिवेशः ननुसंशयत्वावच्छिन्नत्वमुक्तयुक्तेः मेयत्वादिनाव्याप्तेः संशयेप्रतिवंधकत्वाभावात्तत्सा
धनाप्रसिद्धिरतः पटुपावच्छिन्नसंशयत्वंविवक्षितं नैवंवमपिव्याप्तित्वावच्छिन्नविषयताकेहृदत्वादि
नाव्याप्तेः संशयेप्रतिवंधकत्वाभावात्तद्दोषतादवस्थ्यमितिवाच्यं पटुपावच्छिन्नप्रकारताद्यदिसंश
यत्वेनिवेशात् पक्षविषयविशेषेतत्संशयोःलौकिकत्वेसिद्धिविधयाप्रतिवंधकत्वस्यपटुपावच्छिन्न
विषयकज्ञानत्वेव्यापकत्वाद्यभिचारभयेनतादृशज्ञानत्वव्यापकत्वस्यागः संशयत्वंचपटुपावच्छिन्ना
भावप्रकारताशालिज्ञानत्वं पटुपावच्छिन्नाभावप्रकारत्वंचपटुपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावप्र
कारत्वं तेनहृदयाद्यस्यभयनिष्ठप्रकारताकेहृदत्वेनव्याप्तेरभावकोटिकसंशयेप्रतिवंधकत्वाभावेपिन
क्षतिः तत्रपर्वतोक्तसंशयपक्षेपेनपटुपावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टत्वस्याभावप्रकारताविशेषणोन्नयम्यावत्व

रा॰ ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नुमितौ व्याप्तितदभावसमुच्चयस्याप्रतिबंधकत्वेपि न दोषः धूमालोकादिनानाधर्मिकव्याप्तिसंशयमादाय दो
षः पर्वतो वह्निरीत्याकारकणीयः विपर्ययपदोपादानप्रयोजनं पर्वतो वह्निमेव। व्याप्तिग्रहे च व्याप्यभावत्वव्यभिचारत्वा
वच्छिन्नविषयकौ निश्चयौ प्रतिबंधकाविति प्रकारतात्कत्वनियमानुधावने प्रमेयवान्धूमः प्रभावव्याप्तिरितिज्ञा
नोपपक्षहेत्वाद्यंशे तदभावानवगाहिता प्रयुक्तत्वस्य प्रयुक्तत्वे पर्यवसन्नं स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकधर्मत्वाद्वैकावि
षयितयग्राहितत्वे वा निश्चयविशेषणानां तत्पक्षधर्मताविरहत्वे न व्याप्यभावावगाहि निश्चयानुमितिप्रतिबंधक
निश्चये व्याप्यभावत्वाप्रकारकेपि दृष्टत्वात् असंगतिः न च स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकधर्मत्वाद्वैकपदरूपावच्छिन्ना
भावज्ञानत्वव्यापकप्रतिबंधकताकत्वमेवास्तु संशयेपि प्रतिबंधकतासत्त्वादिति वाच्यं व्यभिचारेपसंदेनोपा
दायव्यभिचारादिति अपक्षहेतुपटोभयत्वज्ञानसमर्थहालेवनेव्यभिचारः भूतलं पटाभाववद्धटत्वेन्नवेतिसंशयमादा

पस्त्वप्रतिबंधकपक्षसंशयत्वव्यापकपदभावत्वप्रकारताकत्वसत्त्वात्तत्प्रतिबंधकताप्रयोजकविषयताप्र
टितसंशयत्वस्यव्याप्यत्वविवक्षणेऽच न्यूनवृत्तितानेपितथात्वानभेदेनेविषयताभेदेमानाभावेनसंशयत्वघ
टकन्यूनाभावविषयितायाः प्रतिबंधकताप्रयोजकत्वात् नचतादृशसंशयत्वस्यतादृशप्रकारताव्याप्यत्वव
त्त्वप्रतिबंधकताव्याप्यत्वमपिविवक्षणीयंसमूहालंबनानात्मकन्यूनवृत्तितासंशयस्याविरोधित्वान्नदोषइ
तिवाच्यं तथासतिमुख्यविशेष्यांशेप्रकारीभूताभावांशेप्रतियोगितासंबंधेनपः प्रकारः तन्निष्ठप्रकारताक
वच्छिन्नप्रतिबंधकताव्याप्यत्वमेवविवक्षणीयंतानच्याचव्यभिचारत्वावच्छिन्नसंशयेतादृशप्रतिबंधक
तासत्त्वेनविपर्ययपदस्यावश्यकत्वात् एवंचसर्वसंमतविभिन्नप्रतिबंधकतावत्तोव्यभिचाराव्यभिचारा
भावकोटिकव्यभिचारसंशययोः तथाविधाव्यभिचारत्वावच्छिन्नसंशयत्वेपितादृशप्रतिबंधकताविर

हेरागद्वेषादित्रिपदभावत्वप्रकारकतानैयत्यैवैयर्थ्यात् एवंव्याभिचारविषयकसंशयसामान्यप्रतिबंधे
व्यभिचारनिश्चयेपीतिपदेहेतोर्व्यभिचारः तत्रव्यभिचाराभावत्वप्रकारकतानियतव्यभिचाराभावावगाहिता
प्रयुक्तप्रतिबंधकताशालिनो व्यभिचाराभावनिश्चयस्य सत्त्वात् प्रकारतावच्छेदकीभूताव्यभिचारविषयि
तायाः प्रतिबंधकताप्रयोजकत्वात् नच पदद्वयावच्छिन्नतानसमानधर्मितावच्छेदकत्वस्य प्रतिबंधकता
प्रयोजकपदभावावगाहितायामेवविवक्षितोपनतुनिश्चयपरत्निचाच्यं तथाप्यभावधर्मिकव्यभिचार
निश्चयेतद्दोषसत्त्वात् प्रतियोगितासंबंधानवच्छिन्नत्वं तु न तद्विशेषणं पदभावत्वप्रकारकताख्यपदा
र्थैकावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबंधकताकत्वमात्मनिवेशनैवसर्वसमंजस्येनिश्चयपदवैयर्थ्यादिनिचेत् ३८
अत्रोक्तं दीधितिटिप्पण्यां पदभावत्वाप्रकारकतानिष्ठपदभावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबंधकताका न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰ टी॰
३४

त्वेसतिपक्षसंशयव्यतिरेकनिश्चयसामान्यप्रतिबध्यत्वेहेतुरितिव्याप्याभावनिश्चयप्रतिबध्येव्याप्यज्ञानाजन्येति
शिष्टज्ञानमात्रव्यभिचारोतः संशयपदं एकव्याप्याभावनिश्चयात्मकोन्यव्याप्यसंशयप्रतिबध्येव्याप्येहूपसमूहा
लंबनेव्यभिचारातस्तन्न सामान्यपदं अव्यभिचारनिश्चयपरूपव्याप्यांतरज्ञानेव्यभिचारसामान्यप्रतिबंध्येव्य
भिचारविषयकधटाभावज्ञानप्रतिबध्यत्वपाव्यभिचारोतस्तत्रसामान्यपदं अव्यभिचारसंशयव्यभिचारांन व्यपे
भपप्रतिबध्येव्यभिचारनिश्चयाजन्येतत्रव्यभिचारइत्यतःसत्यंतं नथाचाव्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नव्यभिचारविष
यिताप्रयुक्तप्रतिबंधकताकत्वपानव्यभिचारःप्रमेयवान्धूमःपक्षादित्यादिज्ञानमादायसाधनाप्रसिद्धिरतःप्रयु
क्तत्वंतत्त्वस्यप्रयोजकभ्रमत्वाद्यवच्छेदकभावविषयिताकत्वेतेनपक्षधर्मताविरहत्वेनव्याप्यभावावगाहिज्ञानमाद
यनदोषः नचवह्न्यत्वेनव्याप्तेःसंशयेवह्न्यत्वेनव्याप्तेरभावनिश्चयेचप्रतिबंधकत्वाभावाद्व्याप्यंतासिद्धिरितिवाच्यंपद्धिष राम॰
३४

पित्ताद्यघटितसंशयत्वनिश्चयत्वयोर्निवेशात् व्यभिचारसंशयमात्रप्रतिबंधव्याप्तिनिश्चयस्य व्यभिचाराभावत्वानवच्छि
न्नव्यभिचाराभावविषयिताप्रयुक्तप्रतिबंधकताकान्यत्वं प्रतिबंधकतायां व्यभिचाराभावविषयिताप्रयुक्तत्वाभावादेता
वतमिति विपर्ययपदोपादानसार्थक्यं तदभावव्यक्तित्वावच्छिन्नाभावज्ञानप्रतिबंधकतायामेवं व्यभिचाराभा
वत्वानवच्छिन्नतदभावविषयताप्रयुक्तत्वे प्रसिद्धापदिवाभावस्य तद्व्यक्तित्वे न हेतुतापाद्वत्तानिष्ठप्रतिबंधक
तायां विषयतायां त्ववच्छेदकतायां चानुमन्यते तदा स्वप्रतिबंधकतानवच्छेदकयद्भावत्वानवच्छिन्नयदभावविषयता
सामान्यकत्वे सतीति वक्तव्यं । अव्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचाररूपाव्यभिचाराभाव
विषयतासामान्यस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाद्व्यभिचारव्युदासः सामान्यपदमप्यत एवमेव अन्यथामेयत्वादिना
तद्विषयितायामपि व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वे न व्यभिचारः स्यात् व्याप्यभावत्वावच्छिन्नव्याप्यभावविं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.टी. ३५

षयतायाः सामान्यांतर्गतायाश्चानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाद्दृष्टांतासिद्धिरतोऽनवच्छिन्नांतं। नच व्यभिचार-
त्वावच्छिन्नव्याप्यभावविषयतायास्तथाविधाया अवच्छेदकत्वेनापादृष्टांतासिद्धिरिति शंक्यं व्यभिचारत्वस्य व्याप्य-
भावावृत्तित्वात् तादृशोचतघटितत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यभावविषयतैव साचानावच्छेदिकेति। अन्यतमधर्म-
ताविरहत्वेन व्याप्यभावविषयतायाः सामान्यांतर्गतायाश्चानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेनापादृष्टांतासि-
द्धिरतोऽन्यतमत्वाद्घटकत्वेन पदभावविषयितोपादेया एवं च व्यभिचारत्वावच्छिन्नव्याप्यभावविषयितायाश्च-
मत्वघटकतयानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेपि न दृष्टांतासिद्धिः एवं च तद्घटितत्वाद्यवच्छिन्नघटाभावा-
दिविषयिता सामान्यस्य प्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वात्सशपविषयपृकोरमुपादानमावश्यकं। अत्रेदमाशं-
क्यते एवं सति पक्षे शपप्रतिबध्यत्वं न स्यात्। घटवत्ताज्ञाने घटाभाववनिश्चयस्य अभावो घटीयोभूतलेमधा

त.प्र० ३५

षवच्छेसादिज्ञानसाधारणेनैव प्रतिबंधकतापाद्यहृदाभावत्वावच्छिन्नप्रकाराभावविषयितायाः अवच्छेदकत्वेने
व्यभिचारवारणासंभवात् प्रतिबंधकतायांज्ञानेवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वं प्रवेश्य तदुपादानस्यप्रक्षालनाद्धीति
न्यापकवलितत्वात् किंच ह्रदत्वजातज्ञाने ह्रदत्ववद्वृत्तित्वेन हृदाभावविषयकस्य ह्रदत्ववद्वृत्तिमानितिग्रहस्या
पि विशेषणितापादकत्वावच्छिन्नहृदाभावविषयितायाः सामान्यात्मितायाः प्रतिबंधकतावच्छेदकतया
व्यभिचारवारणप्रसज्येते। यदि चोक्तप्रकारेण प्रतिबंधकतायां तदवच्छेदकविषयतायां वा भ्रमावृत्तित्वं भ्र
मान्यवृत्तित्वं वा निवेश्यते तथापि ह्रदत्ववत्ताप्रमायां व्यभिचारः तत्र ह्रदत्ववद्वृत्तित्वविशिष्टज्ञानस्य भ्रमत्वापाता
दृशहृदाभावविषयितायाः भ्रमावृत्तित्वाद्यसंभवेन सामान्येन तन्निरूपकसत्त्वतायां समत्वात् तादृशप्रतिबंधकतावा
न तः कामिनीजिज्ञासादौ तुल्यभिति संशयपदमाचरणकमिति समुच्चयेन तदाव्यभिचारप्रमायां व्यभिचारो दुर्वार एवा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न. टी.
३६

व्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्नव्यभिचारविषयत्वस्य भ्रममात्रवृत्तिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वात् भ्रमावृत्ते
श्चैतस्यानतदनवच्छेदकत्वात् नचपदभावविषयिताशब्देन पदीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविषयि
ताविवक्षिता तद्वदवृत्तित्वेच न तत्प्रतियोगितावच्छेदकमिति संशयपदोपादानमिति वाच्यं व्याप्यस्य भावत्वा
नवच्छिन्नतादृशविषयित्वाप्रसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धेः नचाधेयत्वभावत्वस्याव्यभिचरितत्वाद्यसामानाधिकर
ण्यरूपव्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकेन पातद्वच्छिन्नविषयितामादायन दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं तथा
सति हृदवृत्तिद्रव्याभाववानिति ज्ञाने हृदनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्याभावत्वावच्छिन्नघ
टाभावत्वानवच्छिन्नविषयितायाः सामान्यतो निपाः हृदवत्ताज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेन संशयपदवैय
र्थ्यसद्भावारित्वात् अथ विषयितायां तद्वद्वृत्तित्वानवच्छिन्नत्वं प्रवेश्य संशयपदसार्थक्यं वक्तव्यं नव प्रसा

ए. ५०
३६

लनाहीतितिनापप्रसंगः व्याप्तिमद्वृत्तिमानितिज्ञानीपापाः सामान्यांतानि व्याप्यभावत्वानवच्छिन्नव्याति
मद्वृत्तित्वावच्छिन्नव्याप्यभावविषयिताप्रतियोगितावच्छेदकतपारष्कांतासिद्धेर्विरोधापत्तद्द्वृत्तित्वल
नवच्छिन्नत्वस्यावश्यकत्वादिति चेन्न व्याप्तिमद्वृत्तित्वधर्मवज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वे मानाभावात्
अन्यथा तद्वृत्तित्वानवच्छिन्नत्वाज्ञात्वापि साध्यसामानाधिकरण्यवद्वृत्तिधर्मवज्ज्ञानस्यापि तथात्वाप
त्त्या व्याप्यभावव्याप्तिमद्वृत्तित्वोभयानवच्छिन्नत्वाद्विषयमापाः प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेन दुष्टत्वासि
द्धिताद्वस्थ्यात् वस्तुतस्तु अव्यभिचारप्रमापाव्यभिचारपत्त्या भ्रमावृत्तित्वन्यायेव्याप्यंशे तद्वृत्तिकपदार्थ
शे वा भ्रमात्मकव्याप्यभाववज्ज्ञानस्य व्याप्यभावत्वानवच्छिन्नस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकविषयिताकत
या दुष्टतासिद्धिर्वारैवेति अग्रे टसमाधानेस्य प्रतिबंधकतानवच्छेदकप्रभिन्नविहपितप्रतियोगितावच्छे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गि॰ टी॰ ५१

दकानवच्छिन्नपदभावत्वानवच्छिन्नपदभावविषयतासामान्यकत्वं सत्वंतार्थः न ह्यनन्त्यभाववानितिज्ञानीयघटाभा
वविषयितायाः घटाभावत्वानवच्छिन्नघटान्यनिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छि
न्नत्वप्रसिद्ध्यसंशयपदमर्थवत् व्याप्तिमद्वृत्तिधर्मेवज्ञानानस्यप्रतिबंधकत्वोपगमे नद्ष्टांतासिद्धिवारणाय प
द्विन्नसादिनिवेशः पदभावत्वानवच्छिन्नत्वं पदभावत्वविषयितानिरूपितत्वं भ्रमप्रमासाधारणपदभावत्व
विषयितात्वेन वास्तवपदभावविषयतापानिरूपकत्वपानदोषः इति टीकापरितोक्तभ्रमत्वाघटकत्वं भ्रमत्वघटक
विशेष्यतान्यत्वेनेनाप्यभिचारप्रमापोन्यभिचारः नचपक्षातिरेकनिश्चयप्रतिबंधत्वप्रवेशे दृष्टांतासिद्धिः
व्याप्तिनिश्चयपत्वे नहेतुमते व्याप्तिव्यतिरेकज्ञानाभावस्याहेतुत्वात् अन्यथाव्यभिचारग्रहाभावहेतुतानिराकरणा
नुपपत्तेरितिवाच्यं तद्धत्वप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबंधकत्वनिवेशात् न च व्याप्तिव्यतिरेकज्ञानाभा

ग॰ ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वस्य व्याप्तिनिरूपहेतुत्वेनानुमितिप्रयोजकत्वं तु लिंगे व्याप्तिसंशयस्य ग्राह्यसंशयत्वेन व्याप्तिनिरूपण एव विरोधित्वा
दितिवाच्यं प्रयोजकत्वं हि कारणतावच्छेदकत्वं तच्च व्याप्यभावप्रभेदस्यानुमितिजनकतावच्छेदकतयाऽभ्युपगते मि
ति एतेन प्रयोजकत्वं निपतत्पर्यवसितत्वमित्यपास्तं व्याप्तिसंशयानंतरं भ्रमोत्पन्नव्याप्तिस्मरणात्मकनिरूपयज्जन्या
नुमितौ पर्यवसितत्वं संशयाभावात्सत्वेन तत्स्य निपतत्पर्यवसितत्वाभावादिति अत्र प्रवृत्तेः प्रामाण्यनिरूपजन्यत्वेनावा
धः भाविज्ञानादौ प्रामाण्यनिरूपये प्रवृत्तेरित्यालोच्य विषयता संबंधेन प्रामाण्यनिरूप विशिष्टार्थज्ञानत्वेनैव हे
तुता एवं च स्वसमानाधिकरणप्रामाण्यनिरूपणाधिकरणभ्रमानेन तत्र हिरणानुसत्वलसाध्यं अत्र प्रामाण्यनि
रूपदशायामपि तदभावस्य मानावच्छेदेन सत्वेऽपि स्वरूपप्रामाण्यनिरूपस्य नित्यत्वात्प्रामाण्यनिरूपस
मान्याधिकरणभ्रमप्रसिद्धावपि प्रामाण्यनिरूपनाशापि प्रवृत्तिस्यिततावपि न क्षतिरिति माद्रुः मणिमेवाद्रि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग० टी०
३८

न्यायेनव्यभिचारान्तरग्रहस्यप्रतिबंधकत्वमनंगीकुर्वन्नाहार्यप्रसंशयाप्रतिबंधकत्ववादिनांदीधितिकृतांपथ्या
श्रुतमेवव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकत्वनिवेशनेरमणीयमितिकृतनवबुद्धयोविदांकुर्वंतु।आपिपरत्वस्याग्रेवीजां
तरमाहफलेति।एतत्कारणसत्वेइतिन्यायेनव्याप्यभेदज्ञानस्यकारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबं
धकत्वासत्वात्स्वरूपासिद्धिः व्याप्यभेदज्ञानप्रतिवध्यत्वस्यतद्भेदज्ञानेसंभवात्तन्नसाधनाप्रसिद्धिः साचप्रति
बंधकत्वांतरस्यतद्घटकत्वेनेत्यर्थः।एवंचघटव्याप्तिनिश्चयोपावाच्यइतिपक्षेग्रंथेनागौरवमिति।व्यतिरेकज्ञानत्वे
सतितादृशप्रकारकत्वप्रकारकत्वरूपनिश्चयत्वघटकसंस्वतगौरवमित्यर्थः।व्याप्यभेदाप्रकारकत्वेसतिव्याप्या
भेदप्रकारकत्वरूपनिश्चयत्वघटकसंस्यंतस्यलघुत्वादिति।।कल्पनेति।परामर्शहेतुतापानदावश्यकत्वादितिम
लेननियतपूर्वभावित्वसौकर्यत्वादितिभावः।व्याप्तिपरत्वेनिरुक्तकारणतावच्छेदकस्थापनपरत्वेतुअवच्छेदकलाघवस्य

एम०
३८

कल्पनालाघवेनबाधादेवनकारणतासिद्धिरितिभावः कार्यानुत्पत्तिनैयत्यस्यप्रतिबंधकत्वशब्दार्थत्वेनव्याप्य
दज्ञानमिति न जलत्वयोनसंभवतीत्यत आह एवंचेति तथाच प्राप्यभेदज्ञानस्यफलानुत्पत्तिनिर्वाहकंकारणीभू
ताभावप्रतियोगित्वेनोच्यते व्याप्यभेदज्ञानाभावस्यकारणत्वेनोच्यते इति मूलार्थः प्रागुक्तत्वात् अनुपदमेव
विशेषदर्शनान्नधूमे व्याप्यभेदज्ञानमितिपूर्वंमुक्तत्वात् मूलेरपं धूमव्याप्तिः पर्वतोपधूमः पद्यपितस्यपर्वेती
यरत्वर्थः नयाच धूमत्वरूपव्याप्यवत्तेकप्रकारकदर्शनेरत्वर्थः संभवतीतिधर्मितावच्छेदकत्तपास्फुरणेनेत्यर्थो ना
चशपवृत्तव्याप्यत्वेव्यक्तोभविष्यतीतिपंक्तिदर्शनात्तथैवार्थ इत्याह दीधितौतीति मूलेनुमितिसद्भावादेवेति तत्रा
नुमितेरेवेष्टापत्तेरित्यर्थः अन्यथाग्राह्याभाववज्ज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वानुपगमेपक्षनिष्ठेति उद्देश्यतासंबंधेन वह्न्य
मुमितौविशेष्यतासंबंधावच्छिन्नतादृशभेदाग्रहविशिष्टनिष्ठविषयतावच्छेदकतासंबंधेनतादृशव्याप्योप
स्थितिविशिष्टोपस्थितेरित्यर्थः हृदवह्निधूमेतादृशभेदाग्रहस्येहतुल्यत्वेपिनतादृशधूमेतादृशभेदस्याग्रहरूपान्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी० ३९ घा ख्याति किंतु ज्ञानद्वयं। एवं हृदे धूमः स्त्यपि ज्ञानद्वयं विभिन्नज्ञानीयविषयतयो र्निरूप्यनिरूपकभावोपग
मान्नताद्दशधूमनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वासिद्धिः भेदग्रहाभावस्यकारणत्वेयुक्तिमाहद्वतरेतिएतन्मतेपरा
मर्शस्याहेतुत्वादितिवा ध्यानन्वभेदनिश्चयस्यकारणत्वमवच्छेदकलाघवान्याकुसाधितमेवेत्यतःकल्पनाला
घवमप्यमूलेपरामर्शेतिपुनस्तत्तरमाह अतएव। आप्पा भेदनिश्चयमपेक्ष्य भेदग्रहाभावस्यकारणत्वादेव। अ
सन्निकृष्टेतिधूमेसन्निकर्षेदर्शायानतचचाक्षुषादिविशिष्टपरामर्शः नापिमानस उपनायकज्ञानस्यप्रमा
णान्तरत्वापत्तेः अतस्तदनुमित्यनुरोधेनभेदाग्रहस्यकारणतयोपेयइतिभावः पदपेक्षयागौरवंतत्तदनुप
स्थितौ गौरवाग्रहरसाहृतेदति असन्निकृष्टलिंगकस्थलेतदनुपस्थितिर्बोध्या आपत्तीति अनुमितिर्प्रेय
भेदज्ञानाजन्यास्यात्तदाभेदग्रहाप्रतिबध्यास्यादित्यापत्तीसर्थः गौपदेति अविशेषितस्येत्यादिः संभवेपीतिरं तल० ३९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्रूपाद्वावापिदं द्रूपत्वादिनागोपदर्शकतासत्वात् साध्याद्येनिसाध्यावच्छिन्नद्रव्यत्वादेर्व्यभिचारितपागोपदर्श
कतावच्छेदकत्वनिवेशः अर्केरितिरमूले अत्र हेतुमाह नहीति नत्वाधेयतासंबंधेनवृत्तेः प्रकारत्वे साध्यादिसा
ध्यकेनाद्यशिष्टद्रव्यत्वादिकमादाय व्यभिचारः विशेषरूपेणागोत्वनिष्ठाधेयतात्वेन संबंधतायां च नमानभिसंत
आह ।ग।० आधेयत्वेपीति स्वत्वेत्यावच्छेत्यविशेष्यकेतरभेदानुमितौ निर्विशेषितेपितादृशमेनलिंगत्वादेर्वि
शिष्टलिति। गोहपादौ द्रव्यत्वादौचव्यभिचारवारणायसकलगोष्ठत्तित्वगवेतराससमवेतत्वपोरावरपकलादौत
भावः अननिप्रसक्तत्वेति गवेतराससमवेतत्वमात्रस्यसमवायसंबंधेन वृत्तिमत्त्वद्यटितत्वात् सेरतिप्रसक्तनपास
मवेतत्वनिवेशस्सार्थः व्यापकसामानाधिकरण्यपरमेतेव्यासिद्धाभावात्परिस्यागः दृष्टांतविधामज्ञानतां
मतमाहपक्षेति इदंत्वावच्छिन्नेधूमत्वसंदेहस्यधूमत्वावच्छेदेनपक्षधर्मतानिश्चयाविरोधित्वान्मत्वासंगतिमा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गटी
८०

शंकाव्याचष्टे पर्वतवृत्तित्वेति तत्संशयपक्षेति। ननु धूमभेदाभावे धूमत्वभानावश्यकत्वेऽपि धूमत्वादौ धूमभेदनिरो
धाने तद्भिन्नत्वावच्छेदकतया धूमत्वभानमावश्यकमिति चेन्न अन्यतरसंशये कोट्योः परस्परविरोधभानेन
नाभावन्तथा च धूमभेदादौ धूमाद्यवृत्तित्वरूपधूमत्वविरोधभानेनैव तत्स्वरूपतो धूमत्वे कोटित्वं। अथवा स्वरू
पतो भासमानधूमत्वावच्छेदेन धूमभेदाभावभानस्य धूमत्वादौ धूमादिभेदज्ञानत्वेन धूमत्वत्वादिभानानि
यमात्तत्परविरोधभानमिति अन्यथा धूमत्वे धूमभेदाविरुद्धमिति यद्यपि तादृशसंशयापत्तेः तथा च धूम
त्वत्वेनैव धूमत्वे कोटित्वमावश्यकं केचित्तु मूले पक्षमिति पक्षावृत्तं तदभपक्षावृत्तिर्हि व्याप्यत्वमिति मतान्तरं वे धि
त्वावच्छेदकरूपात्मकव्याप्तिनिरूपः धूमत्वादौ विशिष्य संदेहेपि संभवतीत्यव्याप्तिवादे दीधितिकृता नैयेषा
भिधानान्न चेत्ति। तथा च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचारः तेस्य व्याप्त्यंशे तत्प्रकारक व्य०
८०

त्वादित्तिभावः नचधूमत्वावच्छिन्नलिंगकानुमितिंप्रतिधूमत्वावच्छेदेनव्याप्तिनिश्चयत्वेनहेतुत्वेप्रकृता
नुमितेर्व्याप्यत्वावच्छेदकाप्रकारकव्याप्तिज्ञानजन्यत्वापाधूमत्वावच्छिन्नलिंगाकत्वाभावात्कथंव्यभिचार
इतिवाच्यं। आलोकत्वाघनवच्छिन्नलिंगकपर्वतपक्षकवह्निसाध्यकानुमितिंप्रत्येवधूमत्वावच्छेदेनव्या
प्तिनिश्चयःकारणमित्याशयात्विशेषसामग्रीसहितापाएवसामान्यसामग्र्याःकार्यजनकतानियमस्यैववा
व्यभिचारस्योक्तत्वादित्याहुस्तदसत् पत्रधूमत्वेनव्याप्तिनिश्चयोप्रामाण्यज्ञानास्कंदितः आलोकत्वेनव्या
प्तिनिश्चयश्चयश्चतत्रानुमितेरालोकत्वानवच्छिन्नलिंगकतयाव्यभिचारोत्तोक्तकार्यकारणभावासंगते
नचालोकत्वाघवच्छिन्नलिंगकान्यत्वविवक्षितं। पत्रधूमत्वेनव्याप्तिनिश्चयः आलोकत्वेनव्याप्तिनिश्चय
प्रामाण्यज्ञानास्कंदितः तत्रानदनुमितेः धूमत्वेनव्याप्तिनिश्चयकार्यत्वानुपपत्तेः नचाप्रामाण्यज्ञानाभावव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग टी॰ ५१ शिष्टालोकत्वादिप्रकारकव्याप्तिनिश्चयानुत्तरत्वं विवक्षितं तत्र धूमत्वेनालोकत्वेन च व्याप्तिनिश्चयः सिद्धि
धूमलिंगके वह्न्याभ पर्वतत्रानुमित्सेनुपपत्तेः आलोकत्वेन व्याप्तिनिश्चयसहकारिणः पक्षतायाश्चाभावात् प
रत्तासहकारिणः परामर्शस्य तादृशानुमितिजनने योग्यत्वात् वस्तुतस्तु अपि धूमे नैव तादृक्संशयप्रदर्शने
नैव निर्वाहः आलोकत्वसंदेहप्रदर्शने आलोकत्वप्रकारकव्याप्तिनिश्चयस्यापि व्यभिचारप्रदर्शनाय तथा च धूम
त्वावच्छिन्नधूमलिंगकतादृशानुमितावालोकत्वप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यं न तत्र क्रमप्रा
प्त्याः प्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टधूमत्वादिप्रकारकव्याप्तिनिश्चयानुत्तरत्वघटितं पक्षजन्यतावच्छेदकं भवे
त् तथा च धूमत्वेनालोकत्वेन च व्याप्तिनिश्चयोत्तरानुमितेः कस्यापि तादृशप्रकारकव्याप्तिनिश्चयकार्यत्वानुपप
त्तिः एतेन प्रभाकरमते पक्षतायाः हेतुत्वादेरुद्धार इति निरस्तं वस्तुतस्तु भवदुक्तरीत्या छित्तो येपि न व्यभिचारः पत गद॰ ५१

तुभूपवेयत्वादिग्रंथेन व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयव्यभिचारप्रदर्शकः न्यायमते तत्वानुमित्युपपादक
सत्वेन तद्रूपहेत्वेरिष्टापत्तेः सुकरत्वात् अतो न्यायमते सिद्ध्यनुमितिकारणसंभ्रान्तपरैर्वाच्यः न त्वत्र पक्षवत्वे येक
मेपपहेतुवत्ते अन्यथापरामः शद्रप्रकारेणापर्यवसानापत्तेः तथाच व्याप्यतावच्छेदकपक्षधर्मेनिश्चयव्यभिचा
रप्रदर्शकस्वेत्यभिप्रायात् हेतुभपयापीति अवधारणल्लाभार्थो साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्याप्तिः शादपरामर्शे
वत्तंमुग्धभवतातेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकत्रुटितत्वेपि न क्षतिः धूमत्वविशिष्टत्ता
दृशसामानाधिकरण्यं वा व्याप्तिः अथैवमपि पक्षे विशिष्टधूमत्वसंदेहदशायां तद्विशिष्टधूमत्वनिश्चयो न ज्ञा
पत्तेन त्वनुमितिजनकतयाभिमतः निश्चयोपि असमानधर्मेणावच्छेदकत्वाभानग्राह्याभावानवगाहित्वाद्येति न
तथाविधसंशयदशायामनुमित्यनुपपत्तिः एवमुभयव्याप्तिवद्व्याप्यस्यापि संग्रहं दर्पदार्थेऽपर्वेन वह्निविशिष्टव्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी:
४२

प्तिनिरूपकस्य व्याप्यमते ऽनुमित्यजनकत्वात्तथाभिधानेनानन्वयनिर्वाहासंभवात् तस्याप्यनुमितिहेतुत्वोपगा
मे ऽनुपसंहारग्रंथे व्याप्तिविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यज्ञानस्य हेतुत्वाभिधानविरोधात् मेवं। पक्षमुख्यविशेष्यक एवप
रामर्शो ऽनुमितिहेतुरिति मते पक्षवृत्तित्वविशिष्टधूमत्वसंदेहे पक्षे धूमत्वविशिष्टसंशयस्याविच्छित्यावर्जेत तथाप
क्षांशे व्याप्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यनिश्चयासंभव इति तन्न संगतेः एवं पक्षवृत्तित्वावच्छिन्नव्याप्यस्वभा
वादिरूपविशेषणासंदेहे पक्षे व्याप्तिविशिष्टसंदेहो ऽचिरमावर्जेत इति पक्षांशे व्याप्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्य
निश्चयासंभव इति तादृशसंशयविरोधिव्याप्तिनिश्चयाभिधानसंगतेः वस्तुतस्तु पक्षवृत्तित्वधूमोभयत्वेन संश
यस्य पक्षवृत्तित्वविशिष्टधूमत्वनिश्चयप्रतिबध्यतया धूमत्वविशिष्टे पक्षवृत्तित्वनिश्चयेऽपि विरोधित्वमावश्यकं धूम
त्वावच्छेदेन पक्षवृत्तित्वस्य पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन धूमभेदनिर्वाहतया नावच्छेदेन धूमप्रभेदसंशयस्य धूमत्वा

गदा०
४२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तच्छेदेनपक्षावच्छिन्नत्वसंशयस्योच्छित्त्यावृत्तित्वात् स्वंपक्षावच्छिन्नत्वाविशिष्टव्याप्तिनिश्चयः व्याप्तिविशिष्टपक्षावच्छिन्नत्वनि
श्चयेपप्रतिबध्यव्याप्तिविशिष्टपक्षावच्छिन्नत्वसंशापकपक्षावच्छिन्नत्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्त्यभावसंशयविरोधितयोपयुज्यतइ
तिधूमत्वादिसंशयव्याप्तिनिश्चयाभिधानसंगतिः मथुरानाथस्तुउक्तानुपपत्तिशंकाकुलतयापुरोवच्छिन्नधूमादिः
पक्षः व्याप्तिसंबंधेनवह्निः साध्यः तादात्म्यसंबंधेनधूमोहेतुरभिमतः एवंचधूमत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्न
स्यपक्षेसंशयउक्तस्तथाचवह्निव्याप्यत्वेनधूमस्यतादात्म्यसंबंधेनपक्षेनिश्चयादनुमितौतत्रव्याप्यतावच्छेद
कप्रकारकपक्षधर्मतानव्यभिचारप्रदर्शकंमूलमितिपुनः प्रसिद्धस्थलेपर्वतेधूमत्वावच्छिन्नकतासंशयस्य
लोपव्याप्तिविशिष्टवत्तानिश्चयजन्यानुमितौव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयव्यभिचारेपभा
वीजंकिंज्ञानेनेतिसभिप्रायेणैवस्यात्तिग्रन्थवह्नेरिति अतएवतिएतेनपुरःसत्विस्यादिमूलमवतारितं।।भ्रमेरा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा०
५३

त्ति अन्यतरस्मिन् आस्यभावस्य पूर्वमकथनात् गौरवादेर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वबीजस्याकथनाच्च धूमत्वक्तः व

भिचाराभावेनेति मूले व्यभिचारस्तपहेतोः स्वरूपासिद्धापत्तेर्नव्यनीतिज्ञानादनुमित्यापत्तेः उक्तं गौरवादिनाधूमा

लोकयोः प्रत्यकृत्वाप्रितः अन्यतरवृत्तित्वव्याप्तिरन्यत्वेन तत्रान्यतरवत्त्वेनाधूमत्वादेरनवच्छेदकत्वादनाप्त्या

न्यतरत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वदुर्वारमित्याशंकापोभावेप्यरमीतिग्रा अन्यतरेतितत्त्वधूमालोकभिन्नभेद

त्वेननुगतात्वभेदेवह्निव्याप्तिव्याप्यसत्त्वेनानुमित्यभावप्रयोजकं अकारणाविरहत्वादित्यत आहव्याप्तीति

प्रकृतोपयोगं व्युत्पादयति वह्निव्याप्तीति मूले प्रत्यक्षेव भ्रमादि नन्वधूमालोकान्यतरस्मिन् व्याप्यत्वज्ञाने व

ह्निव्याप्यत्वज्ञानं इन्द्रियसन्निकर्षो विशेष्याशे लौकिकत्वे विशेषदर्शनविपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे उपयुज्यते

सत्त्वान्न संभवात् प्रत्यक्षे वह्निव्याप्यत्वप्रत्यक्षे सहकारिप्रत्यक्षे सहकारिगुरुनपाविषयता संबंधेन ज्ञाननिष्ठप्रत्यक्ष

तन्व०
५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कारणतानवच्छेदकत्वादिति भावः प्रत्यक्षसहकारित्वात्प्रत्यक्षोपयोगित्वात् ननु तदन्यान्यत्वज्ञानत्वेन हेतु
तेति भावः तत्रापमालोको धूमो वेति शंकात्मकपरामर्शस्थले व्याप्यताज्ञानोपक्षीणांगपसेवहि व्याप्यत्वविशि
ष्टहेतुप्रत्यक्षोपयुक्ते तथा च प्रत्यक्षात्मकपरामर्शस्थले व्यभिचार इति भावः दीः ग्रेपयुज्यते इति विशेषदर्शनस्य
त्वमते। कारणत्वान्नागाः ग्राह्येति। ग्राह्यत्वव्याप्यत्वाभावः नहि तद्धिलत्वेन तदभावावच्छेदकत्वेन तदधिकरणाव
गित्वं वा तत्त्वस्येति। अन्यतरत्वलस्येत्यस्य चः दीधितौ अवच्छेदकः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकताश्रयः अननि
त्त्वं तत्तिलरूपात्वच्छेदकत्वाश्रयो वा केचित्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वविशिष्टस्य व्याप्यता
वच्छेदकवत्तिव्याप्यभेदाग्रहस्य हेतुत्वे न्यायाख्यासाप्रतिवारणसंभवादाह अस्तु वेति। गुरोरपीति विशेषदर्शी
नेनिर्वाहापात तथा च तद्ध शाक्तयाविधभेदाग्रह इति भावः निरिधित्ति मवच्च तारपतिप्राक्। अन्तएवपोर्वाहूया

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰ दि॰
५४

व्यवान्सोवश्यंवह्निमानितिग्रंथेन अयेत्यादिमूले इति। व्याप्तिमद्व्यापकवह्निसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः तस्या अधूम
व्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वालोकव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्त्यालोकत्वादि प्रत्येकमन्यूनव
त्तित्वान्नावच्छेदकं स्यादतो व्याप्तित्वतदनुगमकमुपेत्य व्याप्तित्वेनावच्छेदकत्वेनासम्भुपपं तत्राभेदेनावच्छे
द्यावच्छेदकभावभंगशंकावारणाय अयेत्यादिमूलं। धूमत्वादेराप: प्रत्येकं धूमादिः महाव्याप्तेस्तु धूमालो
कादिः सकलरूपैस्याः अपभेदः तादृशधूमत्वादिरूपव्याप्तेः प्रत्येकं धूमत्वादिः महाव्याप्तेस्तु व्याप्यत्वमिति अ
वच्छेदकभेदः कल्प्यत इति। अतो द्विपादिहेतुकेव्यापमनेकारणकल्प्यं। शाब्दपरामर्शे तु मीमांसकमते
तत्कल्प्यमित्यविशेषः निर्भरइति तथाचलघुगुरूरूपाभ्यां युगपदुपस्थितावित्यग्रिमग्रंथोपि न स्वतंत्रयुक्तिप्रद
र्शकः इतिनेनेनपौनरुक्त्यशंकेति। पासंसर्गेत्यव्याप्तिप्रकारतानिरूपितापाव्याप्तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताप

तन॰
५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेतुव्यापकसाध्यीयसामानाधिकरण्यप्रकारतापानिरूपकं सामानाधिकरण्यमात्रमिति न पूर्वोक्तदोषावकाश
संभवः अत्र संसर्गेति । वस्तुतो व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यविषयतेत्यभिधाने विशेष्यताद्वारणत्याविधाप
प्तिप्रकारतापाएभ्यग्रहः स्यादतः संसर्गतापदं एतच्च समानाधिकरण्यप्रकारताविशेष्यत्वयोर्विशिष्य निरूपकभा
वमतेन विशेष्यतया धर्मितावच्छेदकताख्यप्रकारताभाः निरूप्यनिरूपकभावोपगमात् साध्याभाववद्वृत्तिर्धूमो
धूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानसंग्रहः सोऽकम्पैशकांवारपतिनुनानाफलेति विशिष्यधूमत्वादिनेति स्वस्येकेव्याप्यमा
त्रवृत्तित्वमेव व्याप्तिघटकं अन्यथा स्वव्यापकताभंगापत्तेः एवं च धनादितादात्म्यविशेष्यविधेयापि स्वसंनि
वेशं तथा च हेतुतावच्छेदकानवगाहिशाब्दादिपरामर्शसंग्रहः स्यादतः स्वत्वकं निराकृतं । निवेशे चेति । अथान्त
कारणतावच्छेदकाननुगमवारणाय किंचिद्धर्मावच्छिन्नविषयतात्वेन निवेशमुपेत्य तत्र चेत्यादि ग्रंथस्यावतार इति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰टी॰ ४५

त्वात्तत्वमनिराकृत्यशेषपररीत्या न संगच्छते धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणो धूमवानिति ज्ञानस्य व्यापकतानिरूप
कतावच्छेदकत्वेनोपलभ्यमानं किंचिद्धूमे विशेषणेनैव वारणासंभवात् न च पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्या
दिज्ञानवारणाय धूमाभावाप्रकारकत्वे धूमत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वं निरूपकत्वमिति विशिष्य धूमे विषयतानि
वेशस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं व्याप्तिप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न
विशेष्यताकत्वस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वोभयसंबंधेन किंचिद्धूमे वह्निव्याप्यवत्तानिरूपितत्वरूप
त्वात्। त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं च त्वनिष्ठपात्वावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकाव
च्छिन्नविशेष्यताकत्वसंबंधावच्छिन्नसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतातन्निरूपकत्वं। अत्र त्वावच्छिन्न
भावप्रकारतानिरूपितत्वस्य निरूपकप्रकारतानिरूपितत्वसंबंधेन साध्यव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकत्वाभ्यावच्छे एम॰ ४५

दकत्वविशिष्टान्यापास्तनिष्ठत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासंबंधावच्छिन्ननिरवच्छिन्नावच्छे
दकताकप्रकारतानिरूपितत्वं । तेन नीलधूमाभाववान् ज्ञासवच्छिन्नाभावतान्वापूर्वं नो वह्निव्याप्यधूमवांश्चेति
ज्ञानसंग्रहः आद्ये तथाविधनीलत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वाभावात् द्वितीये धूमत्वनिष्ठजातित्वाव
च्छिन्नावच्छेदकतापा निरवच्छिन्नत्वाभावात् । वह्निव्याप्यधूमत्वादिनां भावसंशयवारणाय साध्यव्याप्यत्व
निष्ठावच्छेदकत्वान्यत्वनिवेशः एवं वह्निव्याप्यनीलधूमवान् नवा वह्निव्याप्यजातिमत्त्वान्नवेति संशयघोत्त्वाद
शानीलत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वपा जातित्वावच्छिन्नावच्छेदकतासत्त्वेन संग्रहः स्यादतः न यम संबंधता
वच्छिन्नप्रकारतेस्वस्वत्वनिरूपकप्रकारतानिरूपकत्वसंबंधेन स्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताविशिष्टा
न्यनिरवच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रकारतेन्यर्थः उक्तस्थले चतद्धितेसंबंधेन धूमत्वविशिष्टत्वाभावान्नहे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

षः एवं समुच्चयसंशयत्वापत्तिर्नोपसंबंधघटकाभावप्रकारतायां सत्वा अपविरोधावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपकत्वसंबंधे
न स्वविशिष्टनिवेशे तेन धूमालोकादिविरोधानामननुगमेऽपि न क्षतिः भावकोटौ च विरोधावगाहिसंशयत्वा
रणाय सत्वावच्छिन्नाभावविरोधावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपकत्वसत्वावच्छिन्नत्वोभयसंबंधेन स्वविशिष्टायाः प्रका
रतायाः तन्निरूपितपक्षविशेष्यताकत्वस्यावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताकत्वोभयसंबंधा
वच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वमपि तत्रोपसंबंधः विरोधावच्छिन्नसंयोगेन धूमप
रामर्शसंशयत्वापत्तिर्नोपसंबंधः अवच्छेदकावच्छेदेनाप्यनाहार्यकोटिद्वयावगाहिज्ञानं संशय इति मतेन प्रथमसंबं
धघटकहेतुप्रकारतायां शुद्धसंयोगावच्छिन्नत्वे द्वितीयसंबंधघटकाभावप्रकारतायां पक्षतावच्छेदकव्याप
कत्वविशिष्टदैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नत्वप्रवेशे सामानाधिकरण्येनानुमितिसंशयोपयोगितादृशनिरस्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पक्षे निर्वह्नित्वं तेन समुच्चयसंग्रहः एवं तादृशहेतुप्रकारतापांदैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नत्वं प्रवेशपाव
च्छेदकावच्छेदेनानुमितिसुपयोगितादृशनिश्चयपक्षत्वाच्यं संशयस्तु नैकतानिश्चयपक्षत्वानिमित्तव्युदासे वस्तुत
स्तु सामानाधिकरण्येनावच्छेदकावच्छेदेन च निश्चयपक्षानिश्चयपक्षमेकमेव तादृशहेतुप्रकारतायां संयोगाव
च्छिन्नत्वमात्रेण न तु मुख्यत्वमपि तादृशाभावप्रकारतायां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टदैशिकविशेषणा
तासंबंधावच्छिन्नत्वं च निवेश्यात्तावच्छिन्नपक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसंयोगावच्छिन्नप्रकारतानिरू
पितप्रकृतपक्षविशेष्यताकत्वस्यावच्छिन्नकारतानिरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यताकत्वाभावसंबंधावच्छिन्नत्व
निष्ठप्रतियोगिताकभेदत्वमपि संबंधः तेनावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयसंग्रहः तादृशसंशयस्तु दास
श्च ॥ अनुमितिं प्रति विशेषं च वीजान्तरनिबंधनमेवमिति एवं वह्निव्याप्यनीलधूमवान् वह्निव्याप्यजातिमत्तान्यातप्र

ग.टी.
५८

इतिज्ञानयोःप्रयोज्येहेतुताशालिव्याप्यवत्ताज्ञानंचेत्फलाजनकमेवेतिनक्षतिरिति भावः विशेष्यतानवच्छिन्नविशे
ष्यताकत्वादिरूपनिरूपितत्वंचाग्रेस्वयमेवव्यक्तीभविष्यतीत्यवधेयं ज्ञानंधूमाभाववद्वृत्तिधूमप्रकारकमित्याद्यप्रामाण्यप
ग्रहाभावानांविशेष्यनिवेशानुरोधेनविशिष्यधूमादिविषयतानिवेशस्यावश्यकः अन्यथातादृशाप्रामाण्य
ज्ञानदशायामन्यलिङ्गकपरामर्शात्प्रत्यनुमित्स्यनुत्पादप्रसङ्गादिति वाच्यं स्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छि
न्नत्वप्रकारतानिरूपितत्वस्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वाभावसंबंधेनकिंचिद्धर्मवि
शिष्टप्रकारितप्रकारतात्वेनानुगमय्यतादृशप्रकारतानिरूपितनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकता
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वसंबंधावच्छिन्नज्ञानसामान्याभावविशिष्टापाद्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानि
रूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकनिरूपितत्वेनहेतुत्वोपगमात् इदंज्ञानंधूमाभाववद्वृत्तिधूमप्रका

राम.
५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रकमित्यप्रामाण्यज्ञानसत्त्वेन दोषः आलोकाभाववत्ति आलोकप्रकारकं आलोकाभाववत्तिधर्मप्रकारकं
धर्माभाववत्त्वालोकप्रकारकमित्यादिज्ञानसत्त्वे चानुपपत्तिः नास्त्यावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न
त्वप्रकारतानिरूपितत्वं च स्वनिरूपकप्रकारतानिरूपकत्वसंबंधेन साध्यव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नाव
च्छेदकताविशिष्टप्रत्वन्दन्यत्वनिष्ठविरहावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकानुयोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारता
निरूपिताभावप्रकारतानिरूपिताधिकरणप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नत्व
प्रकारतानिरूपितत्वं नीलधर्माभाववत्तिधर्मप्रकारकमित्यादिज्ञानदशायामनुमित्युपपत्तिः वह्निव्याप्यधर्मा
भाववत्ति वह्निव्याप्यधर्मप्रकारकमित्यप्रामाण्यज्ञानीयप्रकारतासंग्रहार्थं साध्यव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकता
न्यत्वनिवेशः जातिविशेषवदभाववत्तिधर्मप्रकारकमित्येतादृशज्ञानकालेऽनुमित्युपपत्तेर्भिन्नत्वावच्छिन्नत्वनिवेश

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदिचवह्निव्याप्यधूमाभाववतिधूमप्रकारकमितिप्रामाण्यग्रहकालेऽनुमितिस्स्यात्‌ प्रामाणिकत्वदा स्वाव
च्छिन्ननिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वेनात्रस्वावच्छिन्नावच्छेदकतापासाध्यव्याप्यत्वावच्छिन्न
त्वनिवेशः। व्याप्यत्वाविषयकाणां धूमप्रकारकमितिप्रामाण्यग्रहाणां च प्रयोगेवाभावो निवेश्यः परं स्वीय
प्रकारिताव्यक्तिप्रकारतावद्धूमावच्छिन्नत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावएव व्याप्यप्रकारतापावि
शेषणीभूतप्रकारतावच्छेदकःप्रकारतावच्छेदकत्वनिरूपितत्वनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेद
कत्वस्वनिरूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वविशेषितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनि
ष्ठावच्छेदकतानिरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितानुयोगितासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताभच्छेदकत्वा
भपसंबंधेनग्राह्यानिरवच्छिन्नत्वादिनिवेशनेपर्वतावह्निव्याप्यनीलधूमवत्वज्ञानादेः प्रप्रकारतापामवप्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कारितांशे विशेषणीभूतनीलधूमाभाववति नीलधूमप्रकारकमित्याद्याहार्यारोपग्रहाभावाकारतावच्छेदक
त्वान्निवेशनप्रकारअकुशलमतिभिरुह्यं नचैवं पुरुषान्तरीयाप्रामाण्यग्रहदशायां परामर्शादनुमित्यनुपपत्तिरि
तिवाच्यं। तत्पुरुषीयानुमितौ तत्पुरुषीयपक्षतानाभावविशिष्टत्वादृशप्रकारताशालितत्पुरुषीयपरामर्शत्वेन हेतुत्वा
त् स्वसमानाधिकरणस्वविशेष्यनिरूपितत्वत्वाप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधप्रवेशपांशेऽनभेदेनविषयितेक
तु पक्षत्वविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वज्ञानत्वेन हेतुत्वे प्रकारतात्वस्य व्याप्यत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नस्वाव
च्छेदकोपाधर्मसत्त्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाना
भाववत्त्वस्य निरूपकत्वोभयसंबंधावच्छिन्नप्रकारताप्राधर्मिविशेष्यत्वस्यावच्छिन्नाभाववद्व्यक्तिविशेष्यतानिरूपि
तत्वावच्छिन्नत्वस्यावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नत्वोभयसंबंधावच्छिन्नमुपादृष्यानानान्तरविशेष्यकधूमाभाव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग टी०
४९

ह्रदविशेष्यतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताग्रहदशायां तद्विशेष्यकालोकाभाववद्ध्रदविशेष्यतानिरूपितालोकत्वा
वच्छिन्नप्रकारताग्रहदशायां च विद्यमानधूमपरामर्शेत्वप्रकारत्वोपनायकदशावच्छेदकधूमत्वविशिष्टप्रकारतानि
रूपितज्ञानाभावसत्त्वादुक्ततमेवोक्तप्रकारताकत्वमिति नानुपपत्तिः स्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्त्यादित्वंत्वपर्यवसन्
नंउभयशोनिरुक्तस्य तन्निष्ठावच्छेदकतापांस्त्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपितत्वसंबंधेन व्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकता
न्यावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वविशिष्टनिरवच्छिन्नत्वनिवेशान्नोक्तधूमाभाववति जातिमदभाववति वा धूमप्रका
रकमित्याद्यप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितः एतेन पर्वतेकस्याप्रामाण्यग्रहास्कंदितपरामर्शोत्तरं परामर्शान्तरसत्त्वेपि
अप्रामाण्यग्रहनाशिसत्येवानुमितिरितिमप्यतादेपत्तेश्चेत्तमपि धूमलिंगकानुमित्सातिघुभ्रपदशायामालोक
परामर्शादनुमितिवारणाय विशिष्यधूमपरामर्शत्वादिना हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं लिंगाविशेषनिपंन्निकपभ्र

राम०
४९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तापाः कारणत्वेन वृमः किंतु पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्निविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वह्निव्याप्य
वत्तानिरूपितविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निविधेयताप्रकारकानुमितीच्छाविरहविशिष्ट
सिद्ध्यभावत्वेनैकमेव हेतुत्वं। परामर्शे विशिष्टवत्तोपपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्यव्याप्तिप्रकार
तानिरूपितप्रकारतानां हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नलिंगकत्वप्रकारतानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताकत्व
सामानाधिकरण्येभपसेवेधेन धर्मावच्छिन्नलिंगकत्वप्रकारतानिरूपितत्वोभपसेवेध्येन किंचिद्रूपे विशिष्ट
मत्वेन विशेषणीयं। तेनैकत्र द्रूपामितिरीत्यास्य कविशिष्टपरे वैशिष्ट्यमितिरीत्या धूमालोकोभयलिंगकेच्छ
यहात्मः पर्वतमहानसपक्षकानुमितिर्जायतां महानसपक्षकानित्यपर्वतपक्षकानुमितिर्जायतां वह्निद्व
ष्ठोभयानुमितिर्जायतामितीच्छानिरासः पर्वतपक्षकानुमितिरुभयपक्षकानुमितिश्च जायतामितीच्छासंपद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीः स्रः नन्वेवमपि पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निव्याप्यालोकवान्नवेति परामर्शे सत्त्वे आलोकलिंग
कानुमितिर्जायतामित्युक्तापामनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव व्या
प्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वोभयसंबन्धेन परामर्शविशिष्टत्वेन धर्मस्य विशेषणीयत्वा
दिति चेन्न व्यापकतानिरूपकान्यव्याप्तिधर्मिताख्यविशिष्यतानिवेश्यपि घटितनिवेशासंभवस्यैव घकारे
राणैव्यक्तीकरिष्यमाणत्वात् अनिवेशे चेति पाठे ऽविशिष्यैव निवेशपीत्यपि इति निवेशसमुच्चायकः न थाव
ननुगमो द्वारापप्रपञ्चमतः सामान्यतो निवेशपी निरूक्तभावेन तयाप्यननुगमं दर्शयति व्याप्तौ स्यादिति नेति व्याप्यपा
नुदृष्टेति। धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिज्ञानत्वादिरूपधर्मावच्छेदेन वह्न्याद्यनुमितिसामान्ये निपृ नपर्वतेतु व
न्हित्वावच्छिन्ने तथाविधान्यलिंगकानुमितिप्रवेवातिव्याप्तेः नन्वधूमावच्छिन्नामत्वात् किन्तु तादृशधर्मे दूपाघवच्छे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देनतथाविधज्ञानविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्ननिपत्तप्रतिबंधकत्वमेवाभावादिसिद्धमित्यर्थः विशिष्टेतिज्ञानत्वरूपक
त्वोपलक्षणं अनुपदमेववंदेश्चकादिवादित्वमभिधास्यमानत्वात् विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेनापीत्यपि द्रष्टव्या ना
र्थः तथाचपयाज्ञानरूपत्वावच्छेदेन तादृशज्ञानविशिष्टानुमितिनिपत्तप्रतिबंधकत्वे प्रत्नरूपसिद्धं तत्पदप्रयो
त्यर्थः न पादविशिष्टपरामर्शेहेतुतापर्याप्तएकधर्मावच्छेदेनान्यथासिद्धत्वकल्पनपरमतेनतु धर्मरूपावच्छेदे
नेतिगौरवमितिभावः अत्रान्यापत्तेनव्याप्तिविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितपक्षविषयताशालिज्ञा
नत्वेनपक्षविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितव्याप्तिविषयताशालिज्ञानत्वेनेतिविनिगमनाविर
हात्नकारणतावाहुल्य नचमीमांसकमतेव्याप्तिज्ञानस्यव्याप्तिविषयतानिरूपितहेतुविषयताशालिज्ञान
त्वेनहेतुविषयतानिरूपितव्याप्तिविषयताशालिज्ञानत्वेनवाएवंपक्षधर्मताज्ञानस्यहेतुपक्षविषयतापोदि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी
५२

निगमनाविरहेणेति कारणताबाहुल्यशंकां व्याप्यमते समानाधिकरणप्रवेशाद्धि निगमनाविरहेण
कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयितासमसंख्याकारणतानां मीमांसकमतेन तत्प्रवेशान्ततोऽस्मिन्ना
इति सच पितृपुत्रालीपदानञ्च पर्वतो पक्षसमव्यापकोवह्निरिति परामर्शस्यैव हेतुत्वमुपेयतां समानाधि
करणविषयत्वाप्रवेशेन लाघवादितिवाच्यं तादृशज्ञानस्य हेतुतापामशाकारेणैव निराकरणीयत्वात् एताव
द्धित्वमभाववदितिज्ञानस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रकलिभितताभावस्य तत्र भानेपिन
कारणत्वमित्याह विशेष्यमिति विशिष्टनिरूपितविषयितेति विशेषणावच्छिन्नतद्विशिष्टनिरूपकताकविषयितेत्य
र्थः ननु वह्नित्वमितिज्ञानेपि वह्निनवच्छेदकत्वविशिष्टवह्नित्वस्य विषयतामस्त्वात्कारणत्वापत्तिरित्यत आह पक्षसंबंधेन
नितताहशेति कारणतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणविशिष्टनिरूपितविषयितासंबंधस्यकारणतावच्छेदकतापर्याप्तहेतुकार

राम०
५२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्तिभावः संदेहधर्मिकफलं तद्धर्मिकस्याविवेधोति कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वतुरविषयितादिमिरत्वव्याप्यस्वभाववत्तिव्या
प्तिप्रकारकमित्याहितानां व्याप्यंशे प्रामाण्यग्रहाणां धूमाभाववत्ति धूमप्रकारकमित्यादीनां च पक्षधर्मितांशे प्रामाण्यग्रहा
णामभावेः सहविनिगमनाविरहोपिबोध्यः मीमांसकमते व्याप्यंशे प्रामाण्यग्रहाभाववतां व्याप्तिज्ञाने हेतुतापामेवपक्ष
धर्मितांशे उ प्रामाण्यग्रहाभाववतां पक्षधर्मताज्ञाने हेतुतापामेवनिवेशात् नचतन्मते व्याप्यंशे प्रामाण्यग्रहाभाववतां पक्ष
धर्मताज्ञाने हेतुतापामेवनिवेशात् पक्षधर्मितांशे प्रामाण्यग्रहाभाववतां व्याप्तिज्ञाने हेतुतापामेवविनिवेशाद्विनिगमना
विरहः शंक्यः पतेः केवलसामानाधिकरण्यसंबंधेनाप्रामाण्यग्रहाभावो निवेशयितुमशक्यः नयासति प्रथमपरामर्शे
प्रामाण्यग्रहसत्वेन तद्विषयद्वितीयपरामर्शादपि अनुमितिर्नस्यात् किंतु विशेष्यत्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधावच्छिन्न
तद्भावः एवंचैतदव्याप्तिज्ञाने व्याप्यस्वभाववत्ति व्याप्तिप्रकारकमिति ज्ञानस्य सत्त्वे तेन पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यापत्तिस्त्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० ५२

स्याप्रामाण्यज्ञानाविशेष्यत्वात् एवं पक्षधर्मताज्ञानमप्रमेत्याद्यप्रामाण्यज्ञानकालेऽस्तु तत्र व्याप्तिज्ञानादनुमित्यापत्ति
स्तस्याप्रामाण्यज्ञानाविशेष्यत्वादिति अधिकस्य मतेनैतादृशाप्रामाण्यग्रहाभावमनिवेश्यैव ज्ञानद्वयकार्यकारण
भावो मीमांसकानां मते इत्युक्तं एतन्मते तु दृढज्ञानवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववति वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारक
मित्यप्रामाण्यग्रहाऽभावोपि निविष्टः इत्यतो नाधिकः अथ एतन्मते व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतायां प्रकारत्वावच्छेदकाव
च्छिन्नाभाववद्वृत्तिविशेष्यतानिरूपितत्वाघटितपातन्मत्वं शुद्धधर्मत्वावच्छिन्नेपक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यनुदयप
स्य निर्वीजत्वापातन्मते ईदृशाप्रामाण्यग्रहाभावो न निविष्ट इत्येवमुक्तं एवं च तादृशाप्रामाण्यग्रहदशायां वह्निव्याप्य
धूमवान् पर्वत इति विशिष्टज्ञानादनुमितिर्दुर्वारैवातं धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य शुद्धधूमत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञान
त्वेन हेतुत्वोपगमान्नापत्तिरिति वाच्यं तथा सति तादृशाप्रामाण्यज्ञानदशायां तादृशाया विशिष्टपरामर्शादनुमित्यापत्ति राम० ५२

संगतत्वमिति तादृशप्रामाण्यग्रहाभावो हेतुमज्ज्ञाने न विशेषणतापन्नो विशेष्यः किन्तु हेतुप्रकारतापन्नमेव तस्योपवह्निव्याप्य
त्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यितानिरूपितत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूतवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकार
तात्वावच्छिन्नप्रकारतापप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रकारतात्वसंबंधावच्छिन्नज्ञानाभावो हेतुप्रका
रतापन्नविशेषणतापन्नोऽनेन विवक्षितत्वे इति धूमवान्पर्वत इति ज्ञानकाले तादृशप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽनुमित्युत्पत्तिः तादृ
शहेतुप्रकारतापन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वाभावादिति अथैवं पुरुषे तादृशप्रामाण्यज्ञानदशायां वह्निव्या
प्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शादनुमित्यनुत्पत्तिः तादृशपरामर्शे हेतुप्रकारतापन्नपुरुषांतरीयाप्रामाण्यग्रह
स्यैवोक्तसंबंधेन सत्त्वादिति चेन्न तादृशप्रकारतात्वसमानाधिकरणत्वविशेष्यताज्ञाननिरूपितत्वोभयसंबंधावच्छि
न्नाभावस्यैवोक्तत्वात्तज्ज्ञानान्तरविशेष्यकतादृशप्रामाण्यग्रहसत्त्वे धूमवान्पर्वत इति ज्ञानादनुमितिनिर्वाहायम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.टी.
५३

विशेष्यत्वनिवेशः ज्ञानभेदेपि विषयतैक्येनुपपत्तेर्धर्मिताख्यानस्य पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न
प्रकारतावज्ज्ञानत्वेनेहेतुत्वे प्रकारतात्वे च सामानाधिकरण्यं पुनर्व्याप्तिविषयविषयव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वाधिकर
णत्वोभयसंबंधावच्छिन्नज्ञानाभाववत्त्वस्य निरूपकत्वोभयसंबंधेन बोध्यं प्रकारतात्वाधिकरणत्वं चव्याप्यावच्छि
न्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वत्वाव्यापकप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकत्वोभयसंबंधेनेतिप्रयो
जनं स्फुटं अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टविशिष्टपरामर्शे हेतुतामते विशेष्यविशेषणभावविनिगमनाविरहात्
लिंगकानुमितौ तल्लिंगकाप्रामाण्यग्रहाभावानामप्यपेक्षत्वे हेतुत्वे नानाविधाप्रामाण्यग्रहाभावानामेक। अत्र निवेश
प्रयुक्तमहागौरवेनास्तीति चेन्न। अप्रामाण्यग्रहाभावस्य हेतुत्वप्रयुक्तपरामर्शे प्रामाण्यग्रहसत्त्वेन तद्विशिष्टवद्धीतोत्पत्तिप
रामर्शात्मानुमित्यनुदयापत्तेरिति। अस्माकमिति। अप्रामाण्यानिश्चयपरस्तावत्त्वेन बीजेनावधारणाय मसृणतियेवेदमिदं। व्याप १५०

५३

सकसामानाधिकरण्यावगाहिपरामर्शादेवानुमितिरितिनियमभङ्गेन ह्रदाभाववद्वृत्तिमत्सम्बन्धेन तत्त्वावच्छिन्नपक्षकह्रदा
द्यनुमितिसामग्र्या सामानाधिकरण्याभिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रतिप्रतिबन्धकताधिकं अस्मन्मते च वह्न्यभाववद्वृत्तित्वाभाव भ
ह्रदेतादृशानुमितिसामग्र्यास्तत्राव्यवहितकनपातनस्यान्तिवेष्टकनैपतोपपत्तेस्तत्रतासां प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् अथ वह्न्य
नुमितिसामग्र्याः पर्वतो वह्न्यभाववानितिबाधावबुद्धित्वात्तादृशबाधकाले तत्पा विधघटानुमितिसामग्र्याः कालेऽभिन्नवि
षयकप्रत्यक्षवारणाय तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति चेत्सत्यम् । ईदृशयुक्त्या धूमत्वावच्छिन्नविधेयक
तादृशविशिष्टधूमावच्छिन्नपक्षकानुमितिसामग्र्याः पक्षकप्रतिबन्धकत्वमावश्यकं तादृशविशिष्टधूमावच्छिन्न
पक्षकवह्निमत्त्वेन ह्रदत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिसामग्र्यास्तन्मतेऽप्रतिबन्धकत्वाकल्पने प्रयुक्तलाघवं दु
वारं तादृशानुमितेः पर्वतो निर्वह्निरित्यादिबाधनिश्चयप्रतिबन्धकतया तत्सामग्र्याः कालेऽबाधाभाववत्त्वेन पर्वतत्वावच्छिन्न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.दी० वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिसामग्र्या आवश्यकत्वात् । अथ पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिसामग्र्यां पर्वतो वह्निमा
५४ नितिसिद्ध्यभावस्य निवेशनप्रयोजनाभावात् तादृशसिद्धिकालेन पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिसामग्र्या काले भिन्नविषयकप्रत्यक्षवारणाय ता
दृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकमिति चेन्न एवमपि पर्वतो न विशेष्यकवह्निमत्त्वानिरूपितत्वावच्छिन्नस
श्रमत्वपक्षतावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदककोटौ वा यत्नाधिक्यं निविष्टं तादृशानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वा
कल्पने प्रयुक्तलाघवं तु दुर्वारं तादृशानुमितिसामग्र्याः काले पर्वतो वह्निमानितिसिद्ध्यभावत्वग्रहस्यावश्यकतया प्रत्य
क्षाभावविशिष्टसिद्ध्यभावत्वघटितसामग्र्या आवश्यकत्वात् एवं साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानोत्तरं वा अनुमिति
रिष्टापत्तिर्न यमः । न च धूमसत्त्वे धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवत्त्वेन पक्षकहेतौ अनुमितिसामग्र्याः भिन्नविषयकप्रत्य
क्षादिकं प्रति प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवात् एवं साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तेरकथं ज्ञान राम०

स्यापि अनुमितिहेतुत्वमुपेयं तथा सत्युक्तरीत्या लाघवसंभवान्न व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य लाघवं तत्र रोगात्वपापत्ति हेतुत्वे हे
धितिकारणतावच्छेदकोपि व्यतिरेकित्वात् ३ ई हे शलाघवानुसारेणासाध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानादेरपि पक्षेन हेतुत्वमभि
मतं अनुगमस्तु नाभिप्रेतः साध्यपेनरूपपतिएवमिति साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रहे प्रतिव्यापकताज्ञानस्य
विरोधित्वेपि स्वरूपसंबंधरूपतत्प्रतिबंधकतावच्छेदकतापन्नविषयिताया नानुगमं रूपपति साध्यति पेतुव्याप्तिप्रकारतापः
स्वरूपसंबंधरूपप्रतिबंधकतावच्छेदकप्रकारताया नानुगमम् आहुस्तन्मते नटशेपतिपत्तित्वं तिःक्ष मितान्तरं ऊष्मत्वादिः स्व
यपरमते रूपपतिवस्तुतत्त्वेति तेषामाभासकानां कथमित्यनेनोक्तेः तासां विशिष्टपरामर्शत्वेन कारणत्वं सम्भवतीति र
चिते इत्याहिसादिना ज्ञानत्वरूपस्य लो विशिष्टज्ञानकल्पनापाः फलमुखगौरवस्य तत्त्वेनन्तदद्दोषत्वपरिग्रहः तथा च स्वा
यमते केवलान्वय्यनुमानोच्छेदः स्वस्वसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्यत्वग्राहकविशिष्टपरामर्शत्वानुमितिहेतुत्वमिति भा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.दी.० वः पक्षे च व्यापकताज्ञाने पक्षधर्मताज्ञाने च कारणानन्तु केवलान्वय्यनुमानत्यागः इति मीमांसकमतं तदपि नैयायिका
५५ नां केवलान्वय्यनुमानसमर्थनकुशलानां व्याप्यव्यापकसामानाधिकरण्यपक्षवृत्तित्वग्राहिर्विशिष्टपरामर्श एव हेतुः
अन्यथा व्याप्तेर्जलत्वाभिमतत्वया सर्वत्रापि निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतानां कारणतावच्छेदकत्वका
रणतावच्छेदकानामसमवेनैव पर्य्याप्तमवच्छेदकारणतावच्छेदकमिति विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्ना कारणता एकैवे
ति सूचितं अधिकमिति पदार्थविशिष्टपरामर्शहेतुतामते व्याप्यंशे पक्षधर्मतांशे च निश्चयत्वमिति तथापि विनिगम
नाविरहात् कारणताबाहुल्यं मीमांसकमते व्याप्तिज्ञाने हेतुतापामते व्याप्त्यंशे निश्चयत्वं पक्षधर्मताज्ञाने हेतुतापामे
वतदंशे निश्चयत्वमिति न विनिगमनाविरहः तदा व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेनान्यापमते कारणता व्याप्त्यंशे नि
श्चयत्वमेव न किं तु पक्षधर्मतांशे एव निश्चयत्वमिति महालाघवं एवं ज्ञानद्वये हेतुतामते ध मो वह्निव्याप्यवह्निज्ञानद्
ल.प.०
५५

शापे वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववान् धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमितिः स्यात् पक्षे तेन स्वधूमत्वावच्छिन्नाभाववान्
वगाहि तत्पक्षधर्मतानिरूपकत्वात् एवं च वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावप्रकारकामत्वरूपनिरूपकत्वस्य पक्षधर्म
ताज्ञाने निवेशासंभवात् वह्निव्याप्याभाववान् वह्निव्याप्यधूमवानिति संशयादनुमित्यापत्तिरतः स्वनिरूपितप्रतियोगि
तासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वस्य निरूपकज्ञाने निरूपितत्वलाभः पसंबंधेन पर्वतेन
त्वावच्छिन्नविशेष्यता। न ह्यपितताभावप्रकारतावच्छेदकत्वस्यैव हेतुप्रकारतायां निवेशात् पादर्शितेन निरासः पूर्वसंशयपो:
संग्रहासंग्रहौ वाच्यौ न च साध्यतावच्छेदकभेदेन नानात्वात् सप्रकारतानामनुल्लाख्येन व्याप्तिविषयकत्वमवच्छेदकत्वाच्य
मिति। पर्वतधूमात् वह्निव्याप्य इति व्याप्तिज्ञानस्य धूमलिंगकवह्निविधेयकानुमितित्वमेव जनकतावच्छेदकं न तु पक्षधर्म
षता प्रवेशप्रयोजनाभावात् एव धूमवान् पर्वत इति पक्षधर्मताज्ञानस्य धूमलिंगकपर्वतविशेष्यकानुमितित्वमे

त॰ टी॰ वजन्यतावच्छेदकं न तत्र साध्यविषयतानिवेशप्रयोजनाभावात्। अथ साध्यतावच्छेदकन्नद्धिलनिर्णायकत्वनिवे
५९ वेशानुरोधेन साध्यविषयतानिवेश आवश्यकः अन्यथा धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानसत्त्वे पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्न
वेति संशयादनुमित्यापत्तेरिति चेन्न तन्निरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारताभेदकीभूततन्न
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वस्य निरूपकज्ञाननिरूपितत्वोभयसंबन्धेन पर्वतत्वावच्छि
न्नविशेष्यतानिरूपिताभावप्रकारतानावच्छेदकत्वस्य वधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतायां निवेशनीयत्वात् धूमो वह्नि
व्याप्यः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् इत्यादिज्ञानद्वयाद्वनुमितिरिष्टैव धूमो वह्निव्याप्यः पर्वतो वह्निव्याप्यधूम
वान्वेतिज्ञानादनुमित्यनुत्पादस्य स्वन्यायमते ईश्वरपक्षधर्मतानिरासे पत्ताभावेन स्वमन्मतेपीष्टत्वात् पक्षसाध्य
विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावश्च वाधाभावादिविषयक एव एवमेकव्याप्तिज्ञानस्य एकैकसाध्यतावच्छेदकाव त॰ ५९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

च्छिन्नविषयतानिवेश्यैकैकमात्रकारणताकल्पनमिति सहस्रसाध्यतावच्छेदकभेदेन सहस्रकार्यकारणभावाः स्वप
क्षधर्मताज्ञानस्यापि एकैकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताप्रवेश्यैकैकमात्रकारणताकल्पनमिति सहस्रपक्षतावच्छे
दकभेदेन सहस्रकारणता इति अस्मन्मते तु सहस्रकार्यकारणभावाः नैयायिकानां तु तत्तते सहस्रगुणितसहस्रं सम्म
ते साध्यतापक्षतावच्छेदकावच्छिन्नयोरेकत्रानिवेशात् पर्वतत्वमहानसत्वादिरूपसहस्रपक्षतावच्छेदकानेकरूपवह्नित्वद्रु
मत्वादिरूपसहस्रसाध्यतावच्छेदकभेदेन कारणतानां कल्पनीयत्वात् पक्षधर्मताज्ञानकारणत्वे साध्यतावच्छेदक
घटितनिरूपितत्वनिवेशानुरोधेन कार्यतावच्छेदककोटौ साध्यविषयतानिवेशपक्षेऽपि पक्षतावच्छेदकभेदेनानन्तहेतुम
त्ताज्ञानकारणतायां व्याप्तिविषयतानिवेशानन्तस्थलेऽवच्छेदकगौरवं पक्षविषयतायां तु विषयताया अपि घटकत्वं तत्र
त्तस्य द्वये विषयतायावारन्तरविषयतानिरूपितत्वेनावच्छेदकत्वे विनिगमनाविरहेणानन्तस्थले कारणतान्तराधिक्येऽस्माक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी
५७

नुव्याप्तिज्ञानस्यस्वतंत्रहेतुत्वनुपपत्तिहेतुकपदार्थविषयताभिन्नत्वविरहात्संभवादनिलाघवे ननुज्ञानद्वयपक्षे तु नामते व्याप्तिज्ञान
स्यपक्षधर्मताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदककोटात्ज्ञानद्वयपक्षे वैशिष्ट्यस्यानिवेशपक्षे व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोः साध्यता
वच्छेदकपक्षतावच्छेदकभेदेनापि कारणताभेदान्नाम्यमिति चेन्न स्वमात्रे वैशिष्ट्यनिवेशेनैवोपपत्तेर्ज्ञानद्वयपक्षे वैशिष्ट्य
स्य क्वाप्यप्रवेशात् एवं च कार्यतानवच्छेदकमात्रानाधिकरणपमांत्वपरस्परापेक्षापि तन्त्रे न नु व्याप्यव्यापकभावोपि पेन व्या
प्तिज्ञानादिजन्यतावच्छेदककोटौ पक्षधर्मताज्ञानादिवैशिष्ट्यनिवेशः स्यादिति। अथैवं ज्ञानद्वयपक्षे तन्मतमते धर्मो वह्नि
व्याप्यश्चानालोकवान्पर्वत इति ज्ञानद्वयस्थले पर्वतो वह्निव्याप्यभाववानित्यालोकवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः नाह
व्याप्तिज्ञानस्य ताद्रूप्यपक्षधर्मताज्ञानस्य च ताद्रूप्यबाधाभावसत्त्वादिति चेन्न ज्ञानं हि लिंगकव्याप्तिज्ञानं हि लिंगकपक्ष
धर्मताज्ञानयोरेवमेतदेवबाधाभावबुद्धिजनसामग्र्याः फलव्याप्यत्वोपगमेन तल्लिंगकव्याप्तिज्ञानान्यलिंगकपक्षधर्म रामः
५७

ताज्ञानत्वं तिन्नत्सामग्र्याः हृत्वापि फलोत्पत्तिप्रयोजकत्वाभावादित्तिनदसत् ज्ञानद्वुपहेतुतामतेधूमोवह्निव्याप्यः स्त्रालोकवा
न्यवेन ह्रेसताद शज्ञानद्वपादितोऽनुमितिवारणाय पहेतुतावच्छेदके निवेश्यकार्यकारणभावेन भेदेनकारणतावाह्रेत्वात्
न्यापूर्मतेच साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकालेनधूमालोकादि निखिलपरामर्शानामेकहेतुत्वेनलाघवात् अयंध
मोवह्निव्याप्यः धूमवान् पर्वत इत्यादिनिर्णयानामनुमितौ नस्वतंत्रकारणता यपपनेपनगौरवं स्यात् किंतु धूमोनवह्नि
व्याप्यः इत्यादिस्यापत्तौ धूमोवह्निव्याप्य इतिनिर्णयस्यवाधाभावमुद्राप्यप्रतिविशिष्टवोधत्वाद्यवच्छिन्नविशेषणतावच्छेदकप्र
कारकनिर्णयमुद्रमाहेतुतासत्वादिसिद्धवन्नचापत्तित्वादिकमनिवेश्याप्यत्वहितोत्तरत्वसंसर्गेणताद्दशनिर्णयमात्र
स्यैवतत्पताबच्छेदकत्वमुपपत्तौ नुमिति स्रुतादशजन्यतावच्छेदककुक्षौवेशनस्वतंत्रकारणत्वापत्तिः एवंधूमवान् पर्व
त इतिनिर्णयस्यपर्वतोवह्नि धूमः स्यादित्यापत्तौधूमविशिष्टधर्मेनेवशिष्यबोधाद्यवच्छिन्नकारणत्वेननिर्वाहइतिरुपगंतुविरो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.टी. ५८

षः पक्षधर्मो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इत्यादयः पृथगेकैकेन तः स्वापत्त्यादिकमुत्पादयन्ति अनुमितिं पुनः संभूयैव सामग्रीस्वभा
वादिति चेत्तर्हि विशिष्टपरामर्शस्यापि लिङ्गप्रकारतात्वेनैव विधेयत्वेऽपि तु शक्यत्वे तावल्लाघवगौरवाभावेन ज्ञानद्वयादनुमितिस्वी
कारे नियुक्तिकः वस्तुतस्तु धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकवान्पर्वत इत्यादिज्ञानद्वयकाले भिन्नविषयकप्रत्यक्षोपपत्ते
पक्षधर्मत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिज्ञानं धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकपक्षधर्मताज्ञानं तयोरभावे व्याप्तिज्ञाने हेतुमत्ता
ज्ञानयोः सामग्रीप्रतिबन्धकतायां निवेशेन तन्मते गौरवं व्यापकमेतत्तु धूमादिपरामर्शेनानुक्तानुगमरूपेणोपावानिवे
शे धूमत्वालिङ्गभेदेन सामग्रीप्रतिबन्धकतेति स्वस्वीयव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकधर्मावच्छिन्न
प्रकारताकत्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन व्याप्तिज्ञाने विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेन दर्शितज्ञानयोः सामग्र्यामधर्मिनिवे
शादेकलिङ्गकव्याप्तिज्ञानादन्यलिङ्गकहेतुमत्ताज्ञानद्वयदर्शापादानुक्तप्रत्यक्षोपपत्ते तन्मतेऽपि नालिङ्गभेदेनानुमितिसामग्रीप्रति राम० ५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेधकतावच्छेदकमिति चेन्न स्तोपपक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसामानाधिकर
ण्येभपत्तेर्वेधनत्वानवच्छिन्नविशिष्टत्वानतेनदर्शितनत्वानमोः सामग्र्याप्रतिवेधकतापांनिवेशसंभवेनविनिगमनाविरहस्य
दुर्वारत्वात्। एवं परामर्शविशिष्टानुमितित्वानामुक्तरीत्यासिद्धावुभजनकत्वेन्यापमनेलाघवे। व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मता
ज्ञानयोरेकविशिष्टापरस्यानमितत्वाविशेषणत्वेनमोमांसकमतेगौरवात् तच्चमीमांसकमतेसिद्धप्रतिवेधकतेवनकल्प
नेरितिविगौरवमितिवाच्यं पक्षताकारणत्वस्यव्यवस्थापितत्वात्। एवं धूमोवह्निव्याप्योधूमवांश्चायमितिमीमांस
कमतेसिद्धानुमितिसामग्र्याःकालेवह्निव्याप्याभाववान्पर्वतइतिभ्रमस्यादिनापरागपत्तेनपर्वतेविशेष्यकवह्न्यनुमि
तिसामग्र्यास्तत्रप्रतिवेधकत्वस्वीकारोपोन्यापमनेनुतादृशसामग्रीदशायांविशिष्टपरामर्शस्यासत्त्वकल्पनायामधुदूषे
वतादृशापत्रभ्रमप्रतिवेधकत्वातनतेत्वकल्पनमितिलाघवंद्युदृष्टिर्भेजापत्तामिस्ताघाकारकैस्तानामुक्तेनकानुरोधेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी

५७

सांमग्रीप्रतिबंधकताभेदसिद्धेः अथव्याप्यमते पुरुषत्वानुमित्सासहितानां यौगपद्ये न द्रुद्रव्यक्तिकत्वानाधिकरणत्वछाजितानि वी
हककार्यकारणभावानं संच अभेदेन पुरुषत्वानुमितित्वादि सांकर्ये मित्सेवसामग्रीप्रतिबंधकतावीजेगुणागतेत्या
त्तिमनंगीकुर्वतो मीमांसकानां पुरुषत्वादेर्जातित्वाभावात्सांकर्यस्यादोषत्वेन यानुमितित्वस्यादकाले पुरुषत्वानुमित्सादे
र्हेत्वभावात्सामग्रीप्रतिबंधकत्वकल्पनेच्छापि नास्तीति चेन्न। वस्तुधानुमितावुदासीनपदार्थविषयतापा अन्नुमवि
हृदतपासामग्रीप्रतिबंधकत्वस्य सर्वमतएवावश्यकल्लाशिनिम्पापनपहवसम्यक्। अत्रेदमालोचनीयं अस्तु पदार्थे
गौरवं मीमांसकानां तत्पर्याप्तिभिन्नविषयकपुरुषत्वादिकं प्रतिबध्यमव स्वधेनत्वावच्छिन्नपक्षकबुद्धि आपक्ष मनसमा
नाधिकरणालोककालावच्छिन्नसाध्यकानुमितिसामग्रीसाम नंतानां प्रतिबंधकत्वात्कल्पनेन लाघवम् नाहश
सामग्रीकाले धर्मत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिज्ञानधर्मत्वावच्छिन्नप्रकारकपक्षतावानात्पक्षधर्महितोकपवेन पक्ष

गदा

५७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कथं हि साध्यकानुमितिसामग्र्याः आवश्यकत्वान्नत्वप्रतिबंधकतैवोपपत्तेः व्याप्यसमेने तु पर्वतपक्षकवह्न्याद्यनुमितिज
नकविशिष्टपरामर्शोत्पत्तिसामग्र्या अनेन सामान्यादृशप्रतिबंधकत्वमनावश्यकं अपि पर्वतपक्षकवह्न्याद्यनुमिति
सामग्र्याः प्रतिबंधकतापातः पर्वतो वह्निमानिति सिद्ध्यभावस्यावश्यकत्वापातात् दृशसिद्धिकाले दृशीतानुमितिसामग्र्याः स
त्वे भिन्नविषयकप्रत्यक्षवारणाय तादृशानुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वप्राभाकरैः साम्प्यावश्यकमिति चे
न्न सिद्धेरेव तत्त्वे विरोधित्वात् अथैवमपि पर्वते नैवाधकाले तादृशसामग्र्याः सत्त्वे भिन्नविषयकप्रत्यक्षापत्त्या तत्पाविधा
नुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे न प्राभाकराणामावश्यकमिति चेत् एवमपि तादृशबाधादिप्रतिबंधकाभावत्वे हि मत
वेनैव ज्ञितवह्न्याप्यधूमसमानाधिकरणालोकत्वावच्छिन्नसाध्यकधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकानुमितिसामग्री
प्रतिबंधकत्वाकल्पने लाघवेनैषां दुर्वारत्वात् तादृशानुमितिसामग्रीकाले पर्वतो निर्वह्निरिति तादृशबाधबुद्ध्यभावस्याडिनापाः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी.
६०

पर्वतपक्षकत्वग्रह्यनुमितिसामग्र्या आवश्यकत्वात् अयपर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षशाब्दबोधादीनां तथाविधानुमिति
सामग्रीप्रतिबध्यत्वेनोपदर्शितविशिष्टधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितिसामग्र्या एव तद्विरोधित्वं वाच्यं स्येव तत्रै
वविषयकत्वनिवेशप्रभिन्नविषयकानुमित्यन्यज्ञानत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमुपपद्यते इति न ह एवमन्यविषय
कप्रत्यक्षादिवारणसंभवान्याप मतेपि न तत्प्रतिबंधकत्वकल्पनाधिक्यं। यच्च वह्निप्रत्यक्षे जायतां वह्निप्रत्यक्षे जा
यतामित्यादीच्छानां विशिष्य तेन तेन कल्पनानुरोधेन विषयभेदेन प्रतिबंधकत्वमावश्यकमिति वाच्यं यतः स्वविषयत
त्वावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नत्वसामानाधिकरण्येन तत्तत्प्रतिबंधेन सामान्यतरेच्छाविशिष्टान्यत्वस्यैव कार्यतावच्छेदककोटिनि
वेशेनेच्छाधीनत्वान्नेभ्यभिचारवारणासंभवाद् इच्छापादने तेन कल्पमेव बहूनां पि नास्ति तावता तिवह्निव्याप्यधूमवानयं
नरसादिप्रत्यक्षादौ पर्वतादिपक्षकवह्न्याद्यनुमितिसामग्रीप्रतिबंधकत्वप्रयुक्तं न मीमांसकानां गौरवं एवं दृष्टादिप्रत्यक्षस्थली

गद०
६०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यप्रतिबंधकत्वेनैवोपपत्तेः तन्मते पित्तत्वेन प्रतिबंधकत्वाकल्पनात् न च तथापि प्रत्यक्षमोहशितलाद्युबंन्यापमतेपिनि
रवाधमेवेति। न चोपदर्शितोभयसंबंधेनेच्छात्वेन प्रतिबंधकत्वं संभवेतिघटप्रत्यक्षविशिष्टान्यत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छे
दकत्वे इच्छाकाले विरोधिसामग्र्यसत्वेन तटवच्छिन्नापत्तेः तत्र सामान्यत इच्छात्वेन न प्रतिबंधकत्वं संभवति घ
टप्रत्यक्षं जायतामितीच्छाकाले परप्रत्यक्षसामग्र्यां सत्यां सामानाधिकरण्याभावसंबंधेनेच्छाविशिष्टान्यपक्षवाक्षपानुत्पादे
प्रत्यक्षानुत्पत्तिरिति वाच्यं तादृशसंबंधेनेच्छाविशिष्टपक्षत्वाद्यखंडप्रतिबद्धटप्रत्यक्षसामग्र्यापत्ताभिन्नाद्येच्छानांविशिष्ट्यप्रतिबंध
कत्वकल्पने नैव दर्शितापत्तिवारणसंभवादितिचेन्न। स्वत्वतादृशशरीरोपदर्शितानुमितिसामग्र्याःप्रतिबंधकताधिक्यपरिहा
रः न चापि तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकतावच्छेदकगौरवं दुर्वारमेव तत्र चापि स्वसमन्यमतेन तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकतावच्छेद
कघटके विशेष्यकर्षादिप्रकारकत्वानुमित्यन्यत्वानवगमात्र। घटप्रत्यक्षत्वादेस्तन्मते प्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वे स्वतिविरहात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी॰
६२

तद्भवंन्मतेनत्नुबटधूमप्रकादिसाधारणवह्निमत्पर्वतवृत्तिवह्निव्याप्यधूमसमानाधिकरणालोकत्वावच्छिन्नप्रकारता
निरूपितधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यताशाल्यनुमितित्वमज्ञानत्वादिकमेवाकेवलानुमि
त्यत्वमस्तु तथाले समानविशेष्यकशाब्दबोधादेर्व्यभिचारप्रसंगात् एवं चात्मतरत्वस्यानुमितिसामग्रीप्रतिबंधक
तापामेककत्वानविशिष्टापरत्वानवच्छिन्नैवेशप्रपुत्कमुपदर्शितगौरवं मीमांसकमते।न्यायमतेननु तस्य स्तोपनाहशानुमि
तिसामग्रीनिपतोपदर्शितानां नत्वसामग्रीणां प्रतिबंधकतावच्छेदकगौरवभिन्नानामोमनकं मनमेवरमणोपभिन्नलं
पक्षेवैः तत्र सप्रमाणकत्वे प्रुक्तं तं रगौरवस्य फलमुखत्वं मूले सिद्धसिद्धिभ्यां ज्ञानाज्ञानाभ्यां ग्रहे बलात्प्रतिबं
धकत्वानाविषयत्वात् तादृशगौरवज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वादिति पावततां अनुकूलतर्कः अनुमितिर्नोद्दिष्टपरा
मर्शव्यभिचारेण टाननत्नुमानस्यादिस्वाकारकः धर्म्यंतरे प्रकृतेविशिष्टपरामर्श एव अत्रतत्त्वं रुः समोगम्यत्वमिमजनवि

गदा॰
६२

त्वापि च हस्तपुस्त्यावच्छिन्नस्य चाक्षुषत्वावच्छिन्नजनकत्वाद्यभ्युः संयोगेः आत्मिरत्नोपद्रूपावच्छिन्नमिति एवं च हस्तआक्ष
षत्वं कोनिवे शतद्रूटे ना ननुगततानाआपारतापत्तिरत्नोनुगमायपद्रूपावच्छिन्नठपेपदमावच्छिन्नजन्यतावच्छेदको
भूतपदमावच्छिन्नजनकतावच्छेदकपदमाक्तनिर्गलितलभरागे नह्निपकस्मरणात्वमाटापनात्निव्याप्तिरेताद
शापेत्वाप्याप्रसिद्धितावेत्वकारः तथैव निपतत्वस्याप्यापारत्वनिर्वाहकत्वोपपत्तेः हस्तादिवाक्षुषे प्रसंयोगस्य व्यापारः आ
वरणपुस्तसंसस्त्वापस्यालस्यत्वान्नहीषः न स्वेवेतिम चाक्षुषत्वावच्छिन्नजननेनैव हस्तसंयोगत्वावच्छिन्नं च हस्त
वच्छिन्नव्यापार इति अवहारएघटहत्वः क्रियादेरिति क्रियासंयोगजन्यतावच्छेदकपार्वेजात्याः सत्वेविश्वत्वभाभावादिति
भावः ततसंयोगत्वेन तत्जन्यत्वानलौदिकमनन्तुगतत्वं श्च मनतमत्वतुपुस्तसाजनकसंयोगादिसाधारणत्वंदनाहस्ताद्याम्य
संबंधेन प्रकारतया भानस्यैनात्तरपकतोऽभन पत्नाहसिध्यनुवीति। पुस्तहस्तसंयोगेति। नहिशिषत्वावच्छिन्नस्य जन्यतावच्छेदक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग·टी·
६२

त्वेसम्रतोव्यभिचारः स्मृत्यन्यत्वनिवेशगौरवमितिभावः विशेषणताज्ञानाहीत्यादिपदंचिंत्यं कार्यतायांच्छेदकभेदेनकार्य
कारणभावभेदेपि घटपटनीलतभानेपुरस्य भूतलस्याववच्छेदकतापूर्वहेत्वहृपनरनिरुक्तहृपनत्वस्वेज्ञानं पर्यवतापेभां पुष्टद्वयोपनी
तभानेपुरस्य भूतलस्यातिरेकमाशंकतेव्यघेति। तदन्यविषयकोपस्थितेरिस्यर्थः पन्नुतदितरविशेष्यताया निरूपितप्रकार
ताभ्यन्नद्विषयताकोपस्थितेरित्यर्थः विशेष्यभेदेनप्रकारताभेदादुभयविशेष्यकबुद्धिस्थलेहरादि नित्नन्नुहघटोपदावि
त्वादिसमूहालंबनविलक्षणोह्यवटोहविनिज्ञानेनुभयाघंशेषक धेवहिलादिविशेषणतामवगाहमानविशेष्यभे
देपिठिलादिप्रकारतायाश्च भिन्नत्वापाद्यघटत्वावच्छिन्नतरपटादि विशेष्यतानिरूपितत्वेनतज्ज्ञानस्य ह्रदोद्रव्यमित्यादिज्ञा
नात्तज्ञानकल्पप्रसंगात् इति भावः तदितरविशेष्यतानिरूपितप्रकारताम्यन्नद्विषयताकोपस्थितेरिति वा विशेष्य
भेदेनप्रकारताभेदादुभयविशेष्यकबुद्धिस्थलेहान् नैवंमात्रपदस्य वैविशिष्यभेदेनप्रकारताभेदे उभयविशेष्य

तप०
६०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कज्ञानसंग्रहादित्यिवाच्यं। परेधैरांतरपदार्थविनिज्ञानपौर्वैलक्षण्यनिर्वाहार्थं पंचरमस्यलेत्रभपविशेष्यतानिरूपितच्छ्ल
निष्ठकप्रकारतापो ऽयावश्यकत्वाज्ज्ञाटशज्ञानांतरेताद्दृशविशिष्टबुद्धिनिर्वाहाय पुरुषभेदेऽपि न चैत्सादिधर्मिविशेषणा
कसंदेहे समुच्चयवैलक्षण्यापत्तिः कोटिद्वयविशेष्यतानिरूपितैकप्रकारताभ्युपगमेन तस्य संदेहांतरादिजनकत्वनि
र्वाहार्थं च तदुपादानस्यावश्यकत्वादिति पाठांतरं। तथा च तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताम्लेभेदप्रतियोगि
प्रकारताविशेषणतामात्रपरार्थ इति भावः। अनुपपमानारोपस्यलेपीनः शंखरस्ययोग्या पित्तरूपविशेषणताभानेलौ
किकसन्निकर्षस्य नोपयोगस्त्याशंकातद्दूरकेचरमो शभानेनद्दुपयोगमादर्शयाविप्रविष्टेति। अत्रमलेपरमतेनवि
भेरःधिधितीतद्दूषणायः न्यायमतेवस्तुन रीतिनिर्भेरःश्चितिसंगच्छतेदैधिंतिकद्भिःसामान्यलक्षणाप्रयानिराकरणात
अत्रोमतीकारेरणांपरमतावलंबएवतिद्धांतःवस्तुत इत्यादिकं चनदोजप्रदर्शकेमिन्यारोपेनावतारपतिरेकवहो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न॰टी॰
६३

ति एवंच वस्तुतरस्य स्यकत्वांतरत्वासंभवाद्याचष्टे परमार्थतरतिसार्वविभक्तिकस्तसिः परमार्थेनेतिपावत् अ
त्रैवहीधितौ सामान्यतरति हेतुः समुदायपदं यपमाह ते नेति हेधिति कृता आश्रितत्वेन सामान्यतो व्याप्तिज्ञानमात्र
मुक्तं एवंच तत्तत्त्वे पिव्याप्तिमत्वेन व्याप्तिमत्तो ज्ञानासत्वेनासंगतिं शंकते नचेति तत्रच धूमत्वादेव तन्मात्रवृत्ती
ति धूमत्व मात्रवृत्तौ स्यर्थः द्रव्यत्व धूमत्वान्यतरत्वादिकं पुरस्कृत्य महानसो पधूमवृत्तित्व ज्ञानेधूमत्वेनतद् ज्ञान
सभावप्रनयापापत्रेस्यादि निपम भगरस्या शंका वारयाय पेत्वे केवहीति मलस्य व्याप्तिनानात्वे परत्वमाद्रु तत्तन्म
तमादकेत्विति उपपघनरस्य तुशपस्य तद्वहुव्रीहि वशादित्स तुशपबीजस्यानेया चप्रयो जनाभावाद्यासरकेवय्यर्थ
मितिभावः व्याहेतिव्याप्तिभेदमित्यादि एकेवहीति मलस्य भावप्रकारामेव वस्तु तरस्यादिकं न तु कस्यामनावलंव
नमित्याशयेनव्याचष्टेव स्तुगत्येति इहमत्ले एवंचप्रतियोगितावच्छेदकातिनानैकाघ्यनस्य सप्रयोजनत्वेच व्याह

ल॰
६३

रिति त्र्यत्रैकसामानाधिकरण्यस्यान्यसाध्यानुमित्यन्ये पुंयोजकत्वेन चलरीपत्तेर्हि सामानाधिकरण्यावगाहि
प्रमाशोल्यानुव्यवसायनादिनामहानसीयवन्ह्यनुमित्यनुदयापत्तिरत विशिष्टज्ञानोपत्तेस्ताद्दैन्यमूलत्वेपक्षेनबुद्धेः पु
रानवगमात्तत्रोपनीतभानानुपपत्तिरित्यत आह परंभवदिति धूमेति। सामान्यप्रत्यासत्त्यसत्त्वेपर्वतीयवह्न्युपनयः
सिद्ध एवेत्याशयेन सामान्यप्रत्यासत्तिपदमालेख्येति नचप्रतियोग्यामितरभेदानुमितिः साध्याधटितव्याप्तिविष
यकपरामर्शसत्वेऽप्यनुपपत्तिसंभवादुवीरेवेतिवाच्यं। अभावत्वसामान्यलक्षणया पातत्वेतरभेदभानोपगमान्निर्वि
कल्पकत्वेनविशेष्यकदुष्टप्रकारकप्रत्यक्षं प्रतीन्द्रियसंप्रयोगादेहेतुत्वेसाशयेनधूमवान्वह्निमानित्यत्नावसंप्रतिदोषितानुमं
अन्यथालिङ्गमानित्यप्रतानुन्मात्रस्यैवसम्प्रत्ययोगात विज्ञानोपमिति नचैवं ज्ञात्रोपनयमपिविधेयताद्योतकापत्तिः अन्यथा वह्निमान्यवे
तो ह्यत्र वानित्यानुमित्यनेन तत्र वह्निमत्त्वानुमितोऽस्य नुव्यवसायापत्तेः तथा च तदवच्छिन्नकारणतापेत्तप्रमाणान्तरत्वसंभवात् लिंगे ज १८

ग.टि.
६५

स्येनेति वाच्यं विधेयतापन्नाप्रमेयत्वादिसाधारणतत्पाप्रमाणांतरत्वानिपामलेनैव ज्ञातस्यावश्यकत्वात् प्रत्यक्षत्वस्याप्रामाणि
कत्वर्पत्ति अथानुमितेः प्रत्यक्षत्वानुपगंतन्नयेनुमितिसामग्रीकाले ज्ञानसन्निकर्षादिघटितसामग्रीबलात्प्रत्यक्षापत्तिवा
रणाय प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनेन गौरवं अनुमितेः प्रत्यक्षत्वे नैव तु अनुमितिसामग्र्यकप्रत्यक्षस्यैवो
त्पादेन तादृशप्रतिबंधकत्वेन कल्पनत्वरितिलाघवमित्येवप्रमाणमितिचेन्न तन्नयेपि अनुमितित्वस्य चाक्षुषत्वादिविरुद्धत्व
मावश्यकं अनुमितिसामग्रीकाले विशेष्यलौकिकसन्निकर्षादिघटितचाक्षुषादिसामग्र्या अनावश्यकत्वपातस्य चाक्षुष
त्वादिव्याप्यत्वासंभवात् व्यापकतापाश्च सुदूरपराहतत्वात् सकरभयेन सामानाधिकरण्यस्याप्यसंभवात् एवं चानुमिति
सामग्रीकाले चाक्षुषवारणाय तत्रतत्र स्याः प्रतिबंधकत्वमुभयवादिसिद्धमेव प्रत्यक्षत्वात्तद्विशिष्टप्रतितस्याः प्रतिबंधकत्वेन क
ल्पनापि विशेषप्रतिबंधकतयैवोपपत्तेरिभावः उक्तरीत्यानुमितेश्चाक्षुषत्वाद्यसंभवेपि मानसत्वसंभवात् व्यापकप्रत्यक्षत्वमाव
श्यकमित्याशंक्य तत्काचानुपदमेव निराकरोति नेत्याद्यप्रसिद्धेति साध्यतावच्छेदकप्रकारकत्वानास्यतादृशानुमितेर्विरोधित्वादिति

ल०
६५

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावः विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीत्वेनानुमितेः प्रत्यक्षत्वानुपगमेव ह्रित्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षत्वं तादृशानुमितित्वं द्वयं
कार्यतावच्छेदकमुपपद्यमिति गौरवं तस्याः प्रत्यक्षत्वे तादृशप्रत्यक्षत्वमेकमेवेति लाघवमित्यर्थः विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानत्वेतु
न कार्यतावच्छेदकं स्मरणसाधारण्यादिति सूचनाय प्रत्यक्षत्वेत्यादिवन्नेति नापि तादृशानुभवत्वं अनुभवत्वस्य प्रत्यक्षत्वादन्यत्वात् अ
स्मरणानव्यावृत्तेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिजन्यप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यं न च वह्नित्वाद्युताद्धिशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन
त्तिस्मृतित्रिभिन्नप्रमेव तथास्तु तथाविषयितापारेश्वर्यानो नेगीकारे गौरवापत्तेः मैवं अनुमितिसाधारणजातिविशेषानभ्युपगमे
जन्यप्रत्यक्षमात्रकार्यतावच्छेदकमुपपत्तेतादृशविषयतामपेक्ष्य लाघवात् न चैवं विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिजन्यप्रत्य
क्षे व्यभिचार इति वाच्यं आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणतोपगमे विषयभेदेन कारणताभेदात् प्रकारतानवच्छेदकतान्यूनवृत्ति
साभानाधिकरण्यप्रसत्वे धननिष्ठजन्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति कार्यकारणभावस्यापेक्षणात् अत्रानुमितिव्यावृत्तप्रत्यक्षत्वमे
वविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकं अनुमितौ तादृशज्ञानहेतुत्वान्तरं न कल्प्यमेव ह्रित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰दि॰ ६५ वगाहित्वा पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेः अनवच्छिन्नप्रकारकज्ञानविरहकाले आपत्तिः परामर्शस्यैवाभावात् परामर्शदशायां
चावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वादित्याशयेनाह यदि चेदिति ननु तादृशपरामर्शं विनापि सत्त्वे चेतरभेदत्वप्रकारकज्ञानेद
शायां साध्याप्रसिद्धिव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानवशाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितस्सत्त्वात् तादृशपरामर्शविरहो किंचित्करत्व
त्वविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानापेक्षायाश्च तत्तुल्ययुक्त्या सिद्धिरिति मते आह त्वन्मते चेति सर्वत्रेतरभेदत्वप्रकारकज्ञानश
न्यकालेऽपि केवलविशेष्यविशेषणभावमित्यापेनैवानुमितिः स्वमते च साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्थले प्रसिद्धत्वादिति भा
वः अनुमितिरूपेप्ततरत्ति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितौ व्याप्त्यंशे काधिकरणे शेविशिष्टसाध्यप्रतियोगिकविलक्षणसंसर्गसंबं
धावगाहिपरामर्शानियमादिति भावः अत्र मानसत्वावच्छिन्नं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनलाघवानुरोधेनाऽ
नुमितेर्मानसत्वसिद्धिः अथ वह्निसाधकपरामर्शजन्यानुमितौ घटादिमानसानुभवविरहत्वप्रात्यादिमानसे नुमितिसाम
ग्र्याविरोधित्वे मतद्रूपसिद्धमेव वह्न्यादिमानसेनुविहद्धत्वमनेपि नप्रत्यविरोधित्वे भिन्नविषयकत्वमनिवेश्यैव सामान्यतो मानस ग॰ ६५

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वाच्छिन्नं प्रप्रे सेन प्रतिबंधकलोपगमादिति नलाघवमिति चेन्न लिङ्गमानसं ज्ञापत्तामित्यादीच्छापादजन्ये जकत्वानुरोधेनत
त्र ब्रह्मानसत्वादेरेव प्रतिबंधकतावच्छेदकतया लिङ्गमनेवाहिमानसत्वा- रणापत्तेः पक्षप्रतिबंधकतापा अस्तारुपकालेन गौर
वात् । अथ यत्र पोषिभिन्नविषयकचाक्षुषसामग्रीव न्यानुमितिसामग्न्यभूपदशायां वहिमानससामग्र्यभावात्तदनुमितेर्मान
सत्वासिद्धिः तादृशचाक्षुषसामग्रीकाले कुत्रोनमानससामग्रीतितुन शक्यमानसप्रतितादृशचाक्षुषसामग्र्या विरोधि
त्वात् अन्यथाभिन्नविषयकचाक्षुषोत्पादकाले नुमित्सन्यमानसापत्तेः न चानुमित्स्या मानसत्वस्येव न त्वमितत्वं तावच्छे
दकले स्यापपत्तपात दीनी मानससामग्री अप्रत्येनेवेतिवाच्यम् अनुमित्सविरोधितयाविधानेन सामग्रीप्रतिबंधकतावच्छेदक
कोटानुमित्सन्यत्वस्याधिकस्य निवेशमहागौरवात् अनुमित्सन्यमानसत्वस्य तादृशमामग्र्यभावजन्यतावच्छेदकत्वेन
ऌलाटनुमित्सुसादकाले । नुमित्सन्यमानसत्वावच्छिन्नापत्तिवारणापत्तद्व च्छिन्नप्रति अनुमितिसामग्र्याः पक्षभवतो धि
तापास्तत्वावरुपकलापातात्रा । अत्रेदमाधनेतादृशानुमितेर्मानसत्वस्वीकारे । नैवमनुत्तरीमालुमित्सन्यत्व निवेशनगौरवमि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.टि.
६६

त्तिवाच्यं पत्तः सर्वत्रानुमित्स्यन्यत्व ह्रदादिमानसे पक्षेमुपनायकत्वज्ञानादेः सत्वात् ज्ञानादिभानेविषयादधिकानपेक्षणाच्च नि
यमतो वह्न्यादिज्ञानभानमुपपद्यते तत्र च ज्ञानादिलौकिकविषयतानिरूपितवह्न्यादिविषयताशालिमानसत्वावच्छिन्नंप्र
त्तिताहृशविषयताप्रकारकमानसेच्छाविरहविशिष्टविरोधिसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वान्न भिन्नविषयकत्वाभ्रषादि
सामग्रीदशायामनुमित्स्यन्यमानसप्रसंगः एतेन वह्न्यनुमितिसामग्रीदशायां वह्निमानसत्वप्रकारकेच्छायाश्च सत्त्वे
वह्निमानसे वारणायेसिद्धांतमते वह्निमानसत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीत्वेन वह्निमानसत्वावच्छिन्न
प्रतिप्रतिबंधकत्वं वाच्यं च अनुमितेर्मानसत्वेनापेनु अनुमित्स्यन्यवह्निमानसेत्वं वह्निमानसत्वमात्रस्यत्तयाले ऽनुमि
तित्वप्रकारकेच्छाधीनानुमितौ व्यभिचारादिति प्रत्युक्तं ज्ञानादिविषयतामनिवेश्य पर्वतो वह्निमानित्यादिमानसे विरो
धिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वेऽप्यवाकत्वतात् अनुमित्स्यन्यत्वानिवेशेऽप्यनुमितौ ज्ञानलौकिकभानाभावेन व्यभिचाराभाव
त् न च वह्निमानसत्वावच्छिन्नप्रतिवह्निविषयिताप्रकारकमानसेच्छाविरहविशिष्टविरोधिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे लाघवं न

राम०
६६

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्र ज्ञानविषयितानिरूपितत्वप्रवेशे पुरोवर्तिनाभावादिति वाच्यं इच्छा लौकिकविषयितानिरूपितवृत्तिविषयिताशालिमा
नसंज्ञापत्तामिमीच्छाकालतादृशविषयिताशालिमानसस्य मग्यत्वसंसोच विरोधिसामग्र्या वृत्तिमदेहज्ञानामीतिमानसवार
णाय प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ ज्ञानादिलौकिकविषयितानिवेशे तदशीतेच्छायाः ज्ञेनकत्वस्यावश्यकत्वात् अत्र ज्ञाननवृत्ति
यमितिविषयितासंबन्धावच्छिन्नबाधबुद्धेः शाब्दज्ञानाशेव च्छादीनां सधर्मज्ञानादौ लौकिकविषयितानिरूपितवृत्त्यादिवि
षयिताशून्यमानसप्रसिद्धेस्तदनुरोधेनावश्यकप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावस्यैवानुमितमान्यत्वं निवेश्यमिति नु न शंक्यं तत्र ज्ञानांश
वृत्तिभानासंभवेतु पितन्यभावभानेबाधकाभावात् ज्ञानीयलौकिकविषयितानिरूपितवृत्त्यभावादिविषयिताशालित्वरूपताद
ग्र्यवृत्त्यभावादिविषयिताप्रकारकमानसेच्छाविरहविशिष्टविरोधिसामग्र्याप्रतिबध्यतावच्छेदकाकान्ततया ज्ञानादिलौकिकवि
षयितामनिवेश्य प्रतिबंधकतात्राकल्पनेप्युपपत्तेः न च वृत्तिविषयिताशालिमानसेज्ञापत्तामितीच्छाकाले विरोधिसामग्र्यास
त्वेज्ञानाद्यविषयकवृत्त्यादिमानसप्रसिद्धिति ज्ञानादिलौकिकविषयितानिरूपितवृत्त्यादिविषयिताप्रकारकमानसेच्छाविर

गदी. ८०

गा ज्ञानादिभानासंभवादिति शंक्यं पतत्तादृशेच्छानां ज्ञानादिलौकिकविषयितानिरूपितत्वावच्छिन्नत्वस्यादिविष
यिताप्रकारकेच्छात्वेन नो चेज्ज्ञानकत्वज्ञानीयलौकिकविषयितानिरूपितत्ववद्विषयिताशालीच्छात्वं नि लौकिकविषयि
तानिरूपितत्ववद्विषयितावन्मानसं जायतामितीच्छायाः स्वारस्यात् किंतु ज्ञानेतरलौकिकविषयितानिरूपितत्वावच्छि
न्नप्रकारितानिरूपितत्ववद्विषयित्वप्रकारतानिरूपितमानसनिष्ठविशेष्यताकेच्छात्वेन तत्तद्वह्निविषयकमानसंजा
यतामितीच्छासाधारणमिति तद्बलादेव तत्र ज्ञानादिभानसंभव इति अथ सुषुप्त्यनंतरे विनश्यदवस्थमन्निकर्षाधीने
वन्ह्यादिनिर्विकल्पके तन्मूलकवह्न्याद्युपनीतभाने ज्ञानादिभानासंभवः योगपज्ञानाभावादिति चेत्तर्हि उपनीतभानमे
वाप्रामाणिकं निर्विकल्पकस्यातीन्द्रियत्वेनोपनायकत्वानुपपत्तेरिति चेत्तर्हि विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादिसत्त्वे
नृतस्य तत्र भानोपगमसंभवान्न लौकिके ज्ञानभानशून्यत्वसंभवः तत्र च ज्ञानादिविषयितामनिवेश्यैव प्रतिबध्यप्रतिबध्य
प्रतिबंधकभावः तदसत्त्वात्तु निर्धर्मितावच्छेदककमेव वह्निभानं स्वीकार्यं येन प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ च निर्धर्मितावच्छेद

रा. ८०

ककत्वं निवेश्यं अन्यथा पर्वतत्वावच्छिन्नवह्निमान् संज्ञायतामितीच्छाधीनमानसस्य प्रसिद्धारात् तादृशेच्छासत्त्वे विरोधि
सामग्रीदशायां पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकपर्वतत्वप्रकारकत्वानां सत्त्वे निर्धर्मितावच्छेदककमानसवार
णापत्तिर्धर्मितावच्छेदककमानसस्य लोपप्रतिबन्धकतापत्तेः तादृशेच्छाया आवश्यकत्वात् परोक्षेच्छायामुक्तेजकत्वस्यापगंत
व्यत्वात् तथा चानुमितेर्निर्धर्मितावच्छेदककत्वाभावेन वारणसंभवात् क्वानुमित्यन्यत्वनिवेशप्रसंगः अथ विरोधिसा
मग्रीसत्त्वे पर्वतो न विषयितानिरूपितवह्निविषयिताशालिमानसे जायतामितीच्छासत्त्वे वह्निः पर्वतत्वं च विशकलित
ज्ञानस्थले ज्ञानांशे केवलवह्निविशेषणकमानसेन संभवतितादृशमानसस्य लौपविरोधिसामग्र्याप्रतिव
धकतापातादिच्छाया आवश्यकत्वे हेतुः परोक्षेच्छापाउक्तेजकत्वस्यापगंतव्यत्वात् अन्यथा तादृशविरोधिसामग्रीसत्त्वे पर्वतो भासकज्ञा
नापसत्त्वे वह्निज्ञानामीतिमानसापत्तेः नापि ज्ञानांशे वह्निविशिष्टपर्वतत्वेनैव भिष्वकलगादिमानसं वह्निमानपर्वतत्वरसे तादृश
विशेषणतानावच्छेदकप्रकारकनिरोपसत्त्वात् नापि केवलविशेष्यविशेषणमिति नीत्या वह्निमत्सर्वत्र ज्ञानामीति विशिष्टवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.टी.७ शेषणांकं विषयतां शेविशिष्टे वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानादिपुरस्कारस्यानंगीकारात् नापिकेवलपर्वतविशेषणकज्ञानमानसत्ना
६८ दृशमानसस्थलीयविरोधिसामग्र्याप्रतिबंधकतायामपि दर्शितेस्थीया अनुत्तेजकत्वात् अन्यथाविरोधिसामग्रीसत्वेन दि
दृक्षासत्वेवह्निभासकज्ञानाद्यसत्वेपर्वतेपक्षज्ञानामीतिमानसप्रसंगात् नत्याचकथमपितत्रज्ञानमानासंभवात् ज्ञानविषय
तादृशमानः प्रसज्यतइतिभेदं तत्रवह्निमत्वेनविषयपकज्ञानादिभासकसामग्र्याविशेषसामग्रीत्वादेवतत्रपर्वतोवह्निमा
नितिमानसानुत्पत्तिसिद्धेः अथतस्याप्यनुमितेर्मानसत्वमसिद्धमेव अनुमितिकालेज्ञानादिलौकिकविषयताशालित्व
प्रादिमानसवारणायतादृशमानसेनुमितिसामग्र्याःप्रतिबंधकतायाविहृहत्वादिनापित्वीकारेणज्ञानादिविषयतामति
वेश्यप्रतिबंधकत्वात्रस्यतेनानुपगमेनचलाद्यवासंभवात् नन्वतेपिज्ञानविषयकमानसानुपगमेस्तिविरहात् नचविषयवि
शेषेसमानविषयकलौकिकप्रत्यक्षादिसामग्रीकालेनुमित्सावत्वादनुमितिर्नेकदापिजातातत्रानुमित्सायाउत्तेजकत्वाभा
वादनुमितिमानसोभयसाधारणतद्विषयकमानसत्वावच्छिन्नप्रतितादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमेवमेवंत्वनुमितेर्मानसत्व

६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नपेलाघवं विरुद्धत्वनपेक्षानुमितित्वमानसत्वयोः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् तद्रूपमिति गौरवादिति वाच्यं तर्हि विरुद्धत्वमतेऽपि
विषयविशेषे लाघवसंभवात् । तादृशविषयकसमानविषयत्वलाभुषसामग्रीकाले अनुमित्यन्यमानसे न जाने किंतु अनुमितिरे
वेतत्रतन्मानसत्वमते विनिगमनाविरहाद्द्विरोधिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकमनुमितित्वं मानसत्वं वेति द्वयं विरुद्धत्वमते त
नुमितित्वमेव मानसत्वांशे ग्रहे पिहितिविरहादिति चेन्न समानविषये लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकं विरुद्धत्व
मते मानसत्वमनुमितित्वं चेति द्वयं तन्मानसत्वमते तु मानसत्वमेकमेवेति लाघवात् । न च विरुद्धत्वमते लौकिकप्रत्यक्ष
स्य ज्ञानत्वमेव तदिति वाच्यं तादृशप्रत्यक्षज्ञानत्वज्ञानत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावेन कार्यकारणभावभेदास्यादिति तन्मानसत्वमा
नसत्वसिद्धौ लाघवं दर्शयति समानविषयकेति पथ्यगिति अनुमितिसामग्र्यां सत्यां मानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्रीप्र
तिबंधकतायास्तन्मते सिद्धत्वादिति भावः तादृशसामग्रीति समानविषयकमानसत्वप्रकारकेच्छा चनान्नाचेतिकेतिवभ्यामः अत्र
तन्मानसत्वमतेऽकल्पितशाब्दादिसामग्र्याः भिन्नविषयकानुमित्यन्यमानसं प्रति तादृशमानसेच्छायुतेजनकीकृत्य एव प्रतिबंधक
तापेयेत विरुद्धत्वमतेऽपि तदा वरपकतनपागौरवाभावादित्याह अभिन्नेति अतिप्रसंगभयेनेति समानविषयकानुमितिसाम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰दी॰ यो विरहदशायां तादृशानुमितित्वप्रकारकेच्छासत्त्वेनुमित्यन्यमानसापत्तिभयेनेत्यर्थः नचानुमितिसामग्रीविशिष्टतादृशे
९९ च्छाया उत्तेजकत्वमुपेयतां तावतापि तत्पुरुषे तावारणासंभवादिति वाच्यं महागौरवात् अत्र कथितशाब्दादिसामग्रीकाले भिन्नवि
षयकानुमित्युत्पत्त्या तत्सामग्र्या एव प्राबल्यात्तत्र तत्र त्वेनैतच्छङ्काया इति बोध्यम् ज्ञानेत्यनेनानुमितित्वावच्छिन्नप्रति अनुमि
तित्वप्रकारकेच्छामुत्तेजकीकृत्य कथितसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमुपेत्य मितिरूपविनश्य अत्र सत्यामितिमानसत्वप्रकार
केच्छासत्त्वकथितशाब्दादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यभावमानसोत्पत्त्यर्थे तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वमुपगन्तव्यम् एवं च सत्यानत्या
मनुपपत्तिर्न संभवतीति अससामित्युक्तं आत्मत्वभानोपगमेनेति। ननु अनुमित्यन्यमानसे सर्वत्र नात्मत्वभानोपगमसं
भवः कामिनीजिज्ञासाकालीनमानसे तद्भानासंभवात् कामिनीभिन्नत्वेन कामिनीजिज्ञासाया विरोधित्वात् नचतादृशमा
नसस्य विरोधिसामग्र्यप्रतिबध्यत्वेका क्षतिः तत्रेच्छाया हेतुत्वे नेच्छां विना विरोधिसामग्रीकाले तदापत्त्यसंभवादिति वाच्य
दृच्छाविषयकप्रत्यक्षे एवेच्छाया हेतुत्वेन तत्रानुमित्यपुत्कारच्छायाअपि भानासंभवेन तत्रेच्छायास्तथात्वादिति चेन्न कामिनी राम॰ ९९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भिन्नविषयकप्रत्यक्षत्वेन कामिनीजिज्ञासाप्रतिबध्यतावच्छेदकं कामिनीज्ञानस्यापि तद्भिन्नकामिनीत्वतत्संबंधावगाहित्वात् किंतु का-
मिनीविषयिताभाववद्धर्मिविषयितावच्छिन्नज्ञानत्वमेव साक्षात्परंपरया कामिनीविषयितानिरूपिता विषयिता नाकामिन्यविषयकवृत्तिः
इत्यत्र च कामिनीजिज्ञासाकाले कामिनीमहं जानामीत्याकारकत्वविषयकज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावः नचात्मत्वादेः प्रागनुपस्थितौ कामिनीम-
हं जानामीति ज्ञानेन संभवति विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वादित्यात्मत्वांशे निर्विकल्पकमानं संभाव्य कामिनीजिज्ञासाप्रतिबध्य-
मेव आत्मत्वोपनिर्विकल्पकविषयिताया कामिन्यविषयकज्ञानसाधारणत्वादिति वाच्यं आत्मत्वादिविशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञान-
त्वेन हेतुत्वे प्रमाणाभावेन प्रथमत एवोक्तविशिष्टबुद्धिसंभवादिति अथवा विशिष्टबुद्धिप्रति विशेषणज्ञानस्य विशिष्यकपैकारण-
भावकल्पने गौरवाद्विशेष्यतान्यप्रकारतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रति विशेष्यतान्यविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वमेवोपेयते
विशेष्यतासंबंधेन परामर्शवति पर्वते प्रकारतासंबंधेनानुमित्यादिविरहाद्व्यभिचारवारकाणादिति विशेष्यतान्यत्वनिवेशः इदीयाक-
मेतेति शाब्दबोधस्य प्रकारतासंबंधेन घटे सत्त्वात्तन्निरुक्तसंबंधेन पदार्थोपस्थित्यभावाद्व्यभिचारः स्यातः कार्यदिशि प्रकारतान्यत्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० ७०

त्वनिवेशः संसर्गाव्यभिचारित्वारणाय प्रकारतानिवेशः विशिष्टविशेषणकज्ञानेपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयापेक्षितत्व
त्तिनानुपपत्तिः परं तु नरसिंहाकारज्ञानानुपगमात्कामिनीज्ञानस्यात्मत्वांशे निर्विकल्पकत्वमलौकिकमेवेति नानुपपत्तिः अथवा निर्वि
कल्पके पिष्टत्वादिभानादिति अत्रादिपदस्तु इतपाठपर्यालोचनपात्रात्मत्वमिति विकल्पके कामिनीज्ञानवानात्मा विशेषगुणान्तर
वान्वा आत्माभासते इत्युपपन्नत्वं चात्मत्वविषयितानैकेति कामिनीविषयतासमानाधिकरणात्मत्वविषयताकामिन्यविषयकज्ञानाव
न्तिरेवेतियंसे लौकिकविषयितासंबन्धेनानुपलम्भणां निर्विकल्पीयविषयितासंबन्धेनात्मत्वस्यापि पक्षप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्या
वश्यकत्वात्तावतापि लाघवानपायात् निर्विकल्पीयविषयितापावालौकिकत्वस्वीकारात् न च कामिन्यविषयकज्ञानव्यक्तिविषय
तापाः कामिनीजिज्ञासाप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे कामिनीजिज्ञासादशायां विनैव रूपवत्कामिनीज्ञानेनापन्नामितीच्छां रूपवतीका
मिनीतिज्ञानापत्तिरिति वाच्यं तादृशज्ञाने प्रतिरूपविशिष्टकामिनीजिज्ञासाविरहविशिष्टकामिनीजिज्ञासायाः पृथक् विरोधित्वात् न
च सुषुप्त्यनन्तरं विनश्यदवस्थसन्निकर्षजन्यव्यापाद्युपनीतभान आत्मत्वभानासम्भवादात्मत्वस्य विरोधिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदक

राम० ७०

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वं न संभवतीति वाच्यं तथाविधोपनीतभानस्यैवाप्रामाणिकत्वात् अथ याविरोधिसामग्रीदशायां वह्निः पर्वतस्य च विशकलितज्ञानस
त्वे पर्वते न विषयितानिरूपितवह्निविषयिताशालिमानसं जायतामितीच्छासत्वेपर्वते दर्शितरीत्या ज्ञानासंभवात् आत्मभानमपि न स्या
त् योग्यविशेषगुणाविनिर्मोकेणात्मभानात् एवं च तन्मानसस्यात्मत्वाविषयकतया आत्मत्वस्य विरोधिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदक
त्वघटकमिति मैवामानसस्य स्थलीयविरोधिसामग्रीप्रतिबंधकतापामिच्छापात्तेजकत्वमेव न कल्प्यते तथा सति विषयभेदेन प्रति
बध्यप्रतिबंधक वानत्वापत्तेः किंतु विषयत्वविषयितोभयसंबंधेनेच्छावदन्यत्वमेवेच्छाभानप्रत्यक्षेत्स्य भिचारवारणाय तत्प्रतिबध्य
तावच्छेदकं भवति च तादृशमानसं जायतामित्येतादृशेच्छोत्तरकालीनत्वादिगोचरनिखिलमानसस्य तादृशेच्छाविषयकत्वं तादृशे
च्छायाः तत्प्राक्क्षणेऽनुपगमतः सत्वात्तयाऽतिबाधकाभावादिति तादृशमानसे विषयत्वविषयितोभयसंबंधेनेच्छावत्त्वं विषयतानि
वेशात् परमानसेच्छाविषयकपटादिविषयकमानसस्य नासंग्रहः निखिलानामेव मानसानां कालान्तरीयेच्छाविषयत
या विषयतासंबंधेनेच्छावदन्यमानसाप्रसिद्धिरतो विषयितानिवेशः एवं चोपदर्शितस्थले पर्वतो वह्निमानित्यादिमानसे वह्निप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी.
७१

तेन ज्ञानादिभाने बाधकाभावः नव्यास्तु क्लृप्तसंबंधेन तत्रेच्छात्वस्यावश्यकत्वात्तया विरोधिसामग्र्यभावहेतुतायां व्यभिचारात्प्रसक्तेरिति
अथ योक्लृप्तसंबंधेनेच्छावदन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे इच्छां विनापि विरोधिसामग्रीकाले मानसत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ना
पत्तिर्दुर्वारैव इच्छाकालीनफलस्य विरोधिसामग्र्यभावकार्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया तदुत्पादप्रयोजकसामग्र्या अभ्युपगतत्वादि
ति चेन्न इच्छाधीनमानसस्येच्छाविषयकत्वनियमात् अविषयविधेयेच्छाया अपि हेतुत्वात् तदुत्पादप्रयोजकेच्छाघटितसामग्र्या इच्छा
विरहकाले सत्त्वात् अथ प्रसक्तप्रतिविषयत्वेन हेतुत्वमते इच्छाविरहेपि विषयत्वावच्छिन्नघटितसामग्र्याः संभवः इच्छाप्रसक्ते
इच्छात्वेन हेतुत्वं तु न संभवति चाक्षुषेच्छासत्त्वे परमानसेच्छासत्त्वे पटज्ञानासत्त्वे घटमानसापत्तेः इच्छाघटितसामग्र्या अभ
नत्वादिति चेन्न घटमानसेच्छादिविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने घटमानसेच्छात्वादिना हेतुत्वमुपेत्य सकलदोषाणां वारणीयत्वा
त् अत्र विषयभेदेनेच्छायाः निखिलमानससाधारणेन सामग्र्यभावानां च हेतुत्वमेव सम्यक् विषयभेदेनेच्छाविरहविशिष्टसा
मग्र्यभावहेतुत्वे इच्छाप्रयोजकतयानन्तसामग्र्यभावकालीनानां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वे गौरवादिच्छाजन्यतावच्छेदकत्वकल्पोपपत्त

राम०
७१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतितन्नुच्छं अनुगतेच्छाभावानंतानननुगतेच्छाभावानां परस्परं विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणातिमहागौरवात् यत्तु इ
च्छानन्तरद्वितीये स्यादित्याधदर्शायां नेच्छाभानसंभवः इच्छादीनां विधयोपधाने नैव भानमिति तदानीमिच्छाविषयकत्वस्य मनेच्छाधी
नमानसंसंभव इतितन्न व्यभिचारात् इच्छावदन्यत्वस्य विरोधिसामग्र्यभानकार्यतावच्छेदकत्वसंभव इतितन्नुच्छं निर्धर्मितावच्छे
दककज्ञानस्य बाधबुद्धप्रतिबध्यतयानाहश बाधकालेपि विषयांशे निर्धर्मितावच्छेदककेच्छाभाने बाधकभावान्निरुक्तसंबंधेनेच्छा
वटेन्यत्वस्य तथात्वसंभवत्सत्वादिति अनुमितेरुपपादनादिति अनुमितावात्मत्वनिरूपितलौकिकविषयितानिविरहेणाव्यभिचा
राननुक्ताशादितिभावः एवसनिमानसत्वस्यैव विलपावच्छिन्नेति चेदस्तु आत्मत्वविशिष्टप्रसेतानुमितिसामग्र्या अपि प्रतिबंधक
त्वस्य सुवचत्वात् अथ ज्ञानत्वमेव लौकिकविषयितासंबंधेन प्रतिबध्यतावच्छेदककुतो नोक्तमेवं हि तिसाक्षात्कारांश एवं निय म
तो ज्ञानासंभवात् ज्ञानत्वाविषयकस्यापि तस्य संभवेन तदसंग्राहकत्वेन तन्मोगात् इच्छाकृत्योरे योपनायकतया विशिष्टवै
शिष्ट्यबोधविशेषपणतावच्छेदकप्रकारकगुणत्वेन हेतुतया च ज्ञानानपेक्षणात् अस्तु वा इतिमानसे पित ज्ञानापेक्षात्तथापि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी०
६२

सुखमानसेनतन्निषयमर्दतितत्टसंख्याहकत्वात् अयं घटः साक्षात्करोमीति प्रतीतिर्निर्लौकिकविषयित्वसाधिकात्तस्याघटप्रत्यक्षाव
गाहित्वेपि अनुमितिसाध्येनेतरेतरद्वारणासंभवात् अथ घटोपनीतभानोत्तरं तदापत्तिः मच्चे लौकिकसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षस्य हेतुत्वे
तु गगनाद्युपनीतभानोत्तरं गगनं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः तादृशप्रत्यक्षाप्रसिद्ध्या तत्र कार्यकारणभावस्यैव कल्प
यितुमशक्यत्वात् नचाप्रसिद्धाकर्थमापत्तिरिति वाच्यं साक्षात्कारेण हेतौ यद्येतद्वाधबुद्धिहृदशायां घटं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसा
यवारणार्थं तथाविधानुव्यवसायप्रतिबन्धकत्वादिविषयमेदं न प्रतिबन्धकत्वेन कल्प्यते नतु प्रतिबन्धकताप्रसंगात् किंतु लाघवात्स्वोप
प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासंबन्धे लौकिकमानसत्वावच्छिन्नं प्रतिस्वोप
प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितविषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितानुयोगिता
संबन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासंबन्धेन निरुक्तोपस्थितिर्हेतुकत्वोपगमात् गगनत्वे तादृशसंबन्धावच्छिन्नत्वाभावात् ववला
न्मानसापत्तेरफलतो गगनं साक्षात्करोमीति प्रतीत्यापत्तिसंभवात् नचानुव्यवसायप्रति लौकिकसन्निकर्षजन्यव्यवसायस्वविषयभे

ग०
६२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देन कारणत्वे महागौरवात् स्वीयप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासंबंधेन
मानसत्वावच्छिन्ने प्रति स्वाश्रयवृत्तित्वं संबंधेन लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः कारणत्वाहुगनेत्वन्तद्विरहे राननतादृशप्रतीत्यापत्ति
रिति वाच्यं विनश्यदवस्थसामग्रीजन्यव्यवसायोत्पादेप्यनुव्यवसायोत्पादेन व्यभिचारात् तादृशकारणताया एव संभवात् अन्यथापत्या
विषयेऽनिवेश्यैव व्यवसायानुव्यवसायवोः कार्यकारणभावे तदापत्तिवारणासंभवात् लौकिकविषयतास्वीकारे तु स्वीयप्रत्यक्ष
त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितलौकिकविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासंबंधेन लौकिकमानसं प्रति लौकिकविष
यतावच्छेदकतासंबंधेन व्यवसायस्य हेतुत्वाहगनत्वादेः तादृशकारणताभावान्न तदापत्तिरिति लौकिकविषयतासिद्धिरित्युक्तं दे
व पटे च बाधाभावस्योक्तरीत्या कारणत्वेन कल्पनेनापि स्वीयरिक्ते लौकिकविषयताविनुसाक्षात्कारेण घटीपः न पटीपरस्या
दिबाधज्ञानानां समवायेन प्रतिबंधकत्वमेव क्लृप्तत्वात् तथा च गगनं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरलौकिकत्वे पतनापत्तिसंभवदत्तुच्य
तोऽनटाप्याहरे सौरभं न परयामीति। ननु लौकिकत्वेत्निकषोधीनविषयतायामेव चाक्षुषत्वसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नत्वमुपपन्नेऽय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.दी०
७३

न्यत्वज्ञानत्वावच्छिन्नत्वं तावतापि चक्षुराद्युपनीतभानानंतरं चक्षुषा साक्षात्करोमीति न प्रत्ययः सौरभं न पश्यामीति प्रत्ययश्च चा
क्षुषत्वाद्यवच्छिन्नविषयितापाः सौरभनिरूपितत्वादिति लौकिकविषयितावैपरीत्यमिति चेदत्राहुः चक्षुराद्युपनीतभानानंतरं
चक्षुषेन साक्षात्क्रियते इति प्रतीत्यस्यन्यथानुपपत्त्यातत्सिद्धिः न त्वस्मन्मतेः साक्षात्कारत्वावच्छिन्नविषयिताविरहविशिष्टप्रत्य
क्षमुख्यविशेष्यकत्वे प्रथमांतचक्षुःपदे ह्यसंगतेः तादृशविषयितानिरूपकत्वाभावविशिष्टचाक्षुषमुख्यविशेष्यकत्वे कर्मा
ख्यातपदासंगतिः अस्माकं तु साक्षात्कारनिरूपितलौकिकविषयित्वाभावविशिष्टचाक्षुषमुख्यविशेष्यकत्वेन नानुपपत्तिः न च
तिरिक्तविषयित्वापगमेपि निर्विकल्पके सन्निकर्षप्रयोज्यो निरवच्छिन्नविलक्षणविषयतास्यादवश्यकी सैव व्यवसाये
लौकिकापि सन्निकर्षसत्त्वात् एवं च चक्षुराद्युपनीतभानोत्तरं चक्षुषेन साक्षात्क्रियते इतीन प्रत्ययः उपनीतभाने निरवच्छिन्न
विषयताविरहात् नचैवं ज्ञातिमानिति प्रत्ययेपि निरवच्छिन्नचाक्षुषत्वविषयतापत्त्या स्वरूपतो चाक्षुषत्वविशिष्टबुद्धिप्रसंगाद
इति वाच्यं स्वरूपासत्त्वाद्विशिष्टबुद्धिप्रति विशेष्यताभिन्नतन्निष्ठप्रकारताकान्यत्वविशिष्टतन्निष्ठविशेष्यताकत्वाभावविशि

ग.दी०
७३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शिष्टत्वन्निष्ठविषयतावच्छेदेनेन विशेष्यताम्नत्वन्निष्ठप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वन्निष्ठविषयतावच्छिन्नत्वेन नवा हेतुत्वात् तन्निष्ठवि
शेष्यताकत्वे वैशिष्ट्यांतन्निवेशगौरवमित्याह घटवानित्यादिज्ञानसंग्रहः लाघवभावे न रागालौकिकविषयतानिष्ठत्वस्यापि संग्रहं
तेषां नेति चेन्न घटत्वनने मस्ताभालकरोमीतिप्रतीत्यनुरोधेन तन्निष्ठे घटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठलौकिकविषयतानां तदभा
वपि रेवतत्र भानात् निरवच्छिन्नत्वविषयत्वभानोपगमेन घटत्वेनेत्याकारकतानुपपत्तेः नचतत्र घटत्वनिष्ठप्रकारकतानिरूपि
तदेत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसामानाधिकरण्येन दंपदार्थैः इति निर्विकल्पकीयविषयताकत्वादिकमेवेति वाच्यमिति वा
च्यं। तथासति घटत्वादिलौकिकमुख्यसंस्पादकसंस्थानविशेषावच्छिन्नलौकिकसन्निकर्षासत्त्वेन पदोक्तथंचित् भ्रः सं
योगसत्त्वे घटत्वेनेतच्छिन्नानसन्त्वेपदे तद्भन्तिके नेतच्छक्यं शेलौकिकं घटत्वेन तच्चक्षुरुपनीतभानात्मकं प्रत्यक्षं तदुत्तरं
घटत्वेनमस्ताभालकरोमीतिप्रत्यक्षापत्तेः घटत्वनने मस्ताभालकरोमीतिप्रत्यक्षभानत्वेन ख्यातत्वघटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि
तदेत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वदंपदार्थैः इति निर्विकल्पकविषयताकत्वयोः सत्त्वात्। नच घटत्वनिष्ठनिर्विकल्पकीयवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.दी० ८४

षयताकत्वविशिष्टज्ञानादृशविशेष्यताकत्वसामानाधिकरण्येनतज्ज्ञानदभावादिकं विषयः संस्थानसन्निकर्षाभावेन तत्र निर्विकल्प
कोपपत्तेत्वनिष्ठविषयताकत्वाभावेन तदापत्तिवारणादिति वाच्यं तत्रैवव्यभिचारे संस्थानसन्निकर्षेवशेनव्युत्पन्ने नरविशेष्यक
घटत्वलौकिकसमवायेनरूपत्वयाविधप्रत्यक्षोत्तरमेवघटत्वेनमेसाक्षात्कारो भिन्नघटत्वेननेमसाक्षात्कारोमीत्यनुव्यवसायपोरा
पादनीपत्तादिति एतदभिप्रायेणैव लौकिकत्वाख्याने । घटत्वेन त्वप्रघटाद्येत्वासादित्यव सापत्साधारणानुरोधाद्विशेष्यताप्रकारता
हृपेवंपं एवं लौकिकविषयितानामननुगमकं लौकिकविषयितात्वमप्यनुगतं प्रघात्यनुरोधेन तत्त्वपेन तुला धर्मेनतत्यातानिधमा
दिपरामर्शोपपत्तिकिंचिद्विषयितासु अखण्डधर्मलौकिकारणापपत्तेश्चास्यादिविषयतानौकारणतावच्छेदकत्वविलयप्रसंगात् प्र
त्यक्षत्वावच्छिन्नविषयितात्वेननानुगमसंभवः चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नविषयितात्वकल्पनापत्त्या महागौरवप्रसंगात् । अन्य
थाऽगंधोनदट्यतेरसोनाध्रायते शब्दोनरस्यते रूपंन श्रूयते किंतु साक्षात्क्रियते इत्यादिप्रत्ययानामनुपपत्तेरिति चाक्षुषादि
भेदेपि लौकिकविषयिता एकजातीयैवेत्याहनहि शिष्टेति सौरभंपश्यामीत्यादिप्रतीतिवारणाय चाक्षुषत्वस्य तद्विशिष्टत्वम

ए० ८४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निवेशः एवं परस्पराभावसाधनुव्यवसायमात्रं तद्धि शिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वात्तानं विषयितावच्छेदकत्वं तद्दनुदयात् अनुपस्थितविषयिता
भानपह्नेप्येवं भेवफलसाम्यानुरोधादिति सूचनाय विशिष्टपदं चाक्षुषेत्रिपर्यपित्राणाय दिनिष्ठसौरभोपलौकिकविषयिता
प्रसिद्धानन्दभावोपि संभवति तत्पा चिम्मागनेन परस्पराभीत्यादि स्पृलेनत्याद्दृष्टान्ताद्वाधकाभावेन ननदेवोक्तं पादृशविषयविशेष्यस्य
लौकिकप्रत्यक्षमेवतादृशविषयविशेष्यतानुमितौ मीत्यत्र लौकिकविषयताभाव एवानुमितौ विषयरतिः अत्र धरति न अनलत्व
पत्रविशेषणतद्विशेषणाभावो हि भेपाबाधः तत्रतदवच्छेदकपर्यवसानेन नञ्आगम्यत्वेनेनानाधोवृद्धेन परस्परतिसवचन्द्रराकाशेन परस्परतीत्या
देनतत्र अर्थस्येद्धाभानप्रसंगः नापि सत्वे हृदि परस्परतीत्याशेषप्रमात्वप्रसंगः नच सत्वभङ्गेद नपरस्परतीत्याशापि प्रमात्वमेवोपप
नेकुत्रग्रीवादिमान्नास्तीत्यादावेवं नन्वत्र प्रतीतेर्धर्मलसंभवादिति वाच्यं तथात्वेतिमत्वस्रसकलजनसिद्धमतोच्छेदापत्तेः ए
वंघटोनघटजनकादिस्पादावपीति प्रतीत्यनुरोधेनेति अत्रघटादिस्वत्वस्य विषयकलौकिकभानसत्ताच्छिन्नं प्रतिलौकि
कसन्निकर्षजन्यघटादिविषयसमापत्तेनहेतुत्वे गौरवाद्घटत्वावच्छेदेनतत्रघटत्वावच्छिन्नलौकिकविषयितासालिनिस्वापत्ते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नहेतुतामुपेत्यातिरिक्तविषयतासाधने पक्षसिद्धांतः स्यात् अन्यथा धूमालोकादिपरामर्शेषु अतिरिक्तविषयतामुपेत्यैव
लाघवेन व्याप्त्यनुमितिहेतुत्वसंभवात्कारणताव्यवहितोत्तरत्वव्याप्यादिविषयत्वेच प्रवेशपकार्यकारणाभावस्यसमत्वनि
वेधकारसंमतत्वसाच्छेदकापत्तेरितिलाघवानुरोधस्त्यागः पक्षतुलाघवेन चक्षुःसंयोगादिजन्यतावच्छेदकतया लौकिकवि
षयतासिद्धिरन्यथानत्रोपनीतभानादौ व्यभिचारादितितत्तत्सद्भावचक्षुःसंयोगादिरूपकारणतावच्छेदकस्यैवतत्रकार्य
तावच्छेदकत्वात् अन्यथामेडकवृशांजनादिदोषविशेषाधीनेलौकिकविषयिताशालुरागमेवव्यभिचारापत्तेः उरोसा
भात्करोमीतिप्रतीत्यातत्रापिलौकिकविषयतासत्वात् नचचक्षुःसंयोगस्यैवहृपादौतद्विशिष्टप्रत्यक्षोत्सस्याव्यभिचा
रइतिवाच्यं स्वविषयत्वस्याव्यवहितपर्वभूणावच्छिन्नचक्षुःसंयोगतन्त्वोभयसंबंधेनचाक्षुषत्वावच्छिन्नप्रतिचक्षुःसंयोग
त्वेनहेतुत्वात् गुरुत्तरमेवेति अनुमितेर्मानसत्वनपि व्याप्त्यनुमितिकालेनृपादिमानसलौकिकविषयितासंबंधेना
नत्वावच्छिन्नेवानजापनेरितिस्वीकार्यं अपपद्यवगाहिवव्याप्त्यनुमित्यात्मकमानसोत्पादबाधकाभावः नचतदुत्तरस्त्वेमेकेजा

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नामीत्यनुव्यवसायापत्तिरिति वाच्यं अनुमितित्वावच्छिन्नविषयतासंबंधेन तादृशानुव्यवसायं प्रति विधेयतानिरूपकत्वेन निरूपि
तवह्न्यादिविषयतालेनोद्देश्यविधेयभावेनानुगम्यतादृशविषयतानिरूपकव्यवसायस्य तादात्म्यसंबंधेन हेतुत्वेन तादृशानुमि
तेस्तथाविधवह्न्यादिविषयिताकनिरूपकतादृशानुव्यवसायापत्त्यभावात् न चानुमितित्वावच्छिन्नविषयतयानुत्पन्नावपि सामान्य
तो विषयतासंबंधेनानुमितिभिन्नज्ञानेन तादृशानुव्यवसायोत्पत्तेस्तादृशसंबंधेन नन्वदापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यं अनुमितिभि
न्नत्वावच्छिन्नविषयतासंबंधेनानुव्यवसायं प्रति अनुमितिभिन्नदेहेतुत्वान्तरस्यकल्पेच स्वरसितत्वात् एवं च सामान्यविषयतासंबंधेन कार्ये
स्यादकसामग्र्या अनुमितित्वावच्छिन्नविषयतात्वद्भिन्नत्वावच्छिन्नविषयतान्यतरसंबंधेनानुव्यवसायोत्पादकसामग्र्याः सहितेनापास्तका
र्योत्पादकत्वान्न दोष इति चेन्न अननुव्यवसीयमानविषयविषयिताया अप्रामाणिकत्वापत्त्यानुमितौ घटभानानि
र्वाहकतया पक्षसामान्यतः एवमाने संप्रति अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमुपपन्नं तु व्याप्यादिमानेव त्यागानुमिति
सामग्र्याः महागौरवादिति सन्निकर्षविरहादिति चमोलयुक्तिरप्यत्र विवक्षितेति प्रत्यक्षमाने संप्रति अनुमितिसामाप्राः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी॰ प्रतिबंधकत्वं नाधिकं भिन्नविषयकचाक्षुषादिकं प्रतिप्रतिबंधकत्वेनैवोपपत्तेः चाक्षुषत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीका
ले चाक्षुषोत्पादनिर्वाहाय चाक्षुषेच्छाविरहविशिष्टत्वेन तस्याः प्रतिबंधकतानोपगमे गौरवात् किंत्वव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नत्वसं
बंधेनानुमितिमत्त्वे नैव तदानीं चानुमित्यनुत्पत्त्या तेन रूपेण प्रतिबंधकत्वे सत्त्वात् चाक्षुषनिर्वाहः एवं चैतेन रूपेणामानसंप्रत्य
यप्रतिबंधकत्वसंभवान्न पृथक् प्रतिबंधकता मानसेच्छाकाले चानुमित्यभावादेव मानसनिर्वाहः अनुमित्युत्पत्त्यनंतरं च
प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति तदसत् अनुमित्यनुत्पादचाक्षुषोत्पादयोः परस्पराधीनतयान्योन्याश्रयापात् असन्मते च चाक्षु
षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री प्रतिबंधकतायां चाक्षुषोत्पादस्य इच्छाधीनत्वे तिनान्योन्याश्रयः वस्तुतस्त्वनुमितिसाम
ग्री प्रतिबंधकतामात्रं इच्छाया उत्तेजकत्वं क्वापि नोपेयते विषयादिभेदेन प्रतिबंधकताभेदापत्तेः किंत्विच्छाधीनत्वानव्यभि
चारवारणाय स्वविषयत्वस्वव्यक्तिकृतित्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेनेच्छावदन्यत्वं कार्यतावच्छेदककोटौ निवे
श्य त्वस्वव्यक्तिकृतित्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेनेच्छावदन्यत्वं कार्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यते भवति च घटत्वा ९१०

क्षंजायतामितीच्छाधीनं प्रत्यक्षादिकं तादृशचित्तपसंबंधेनेच्छाविशिष्टं अतो न तत्र विरोधिसामग्र्यभावे हेतुतायां व्यभिचा
रः स्पार्शनादौ चक्षुरन्तरचाक्षुषादिसंग्रहाय स्वविषयत्वनिवेशः इच्छानाशोत्तरतान संग्रहाय द्वितीयसंबंधः पुरुषान्तरीयचा
क्षुषच्छोत्तरं तच्छून्यपुरुषीयचाक्षुषसंग्रहाय तृतीयसंबंधः एवंच चाक्षुषादिस्थले अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबध्यतावच्छेद
कं न चाक्षुषत्वादिकं किंत्वनुमानस्साधारणानुमितिभिन्नज्ञानत्वमेवेति विनहदत्वमतेन प्रतिबंधकत्वकल्पनाधिक्यं अत्र चेच्छाव
लो न चाक्षुषेच्छापाहेतुत्वमुपेयं अन्यथा विरोधिसामग्रीसत्त्वे इच्छासत्त्वे यादृशसामग्रीबलाच्चाक्षुषं जायते इति इच्छा
रूपकाले तादृशसामग्रीबलाच्चाक्षुषापत्तेः अथैवमपि समानविषयकचाक्षुषापत्तेर्व्यभिचारवारणाय प्रतिबध्यतावच्छे
दककोटौ भिन्नविषयकत्वमावश्यकं तथाच समानविषयकमानसे दुर्वारमिति चेन्न समानविषयकचाक्षुषोपनीतभा
ने प्रति अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्यावश्यकत्वात् तथैव लौकिकान्यप्रत्यक्षत्वं मानसस्साधारणं प्रतिबध्यतावच्छेद
कमुपेयमनुमितिसामग्रीकाले तादृशमानसस्य वारयितुमशक्यत्वात् एवं समानविषयकशाब्दबोधादिसामग्रीकाले सिद्ध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी.

तिनाप्यनुमितित्वावच्छिन्नं मानसत्वावच्छिन्नं च प्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वं नोपपद्यते मानसत्वानुमितित्वप्रकारकेच्छयोः पृथगुत्ते
जकतापत्तेः भिन्नविषयकानुमितिसत्त्वमानसस्थले भिन्नविषयकेच्छामुत्तेजकीकृत्य प्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वापत्तेश्च। किंतूक्त
संबंधेनेच्छावदन्यत्वे सति शाब्दान्यत्वे भवेत्यनुमित्ते मानसत्वं न पेक्षगौरवादिति साध्यसन्निकर्षे प्रत्यक्षत्वविरहप्र
योजकः अत एव पर्वतसन्निकर्षेपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेने प्रत्यक्षत्वमत आह साध्यांशइति। इत्यादीति आदिना
अप्रसिद्धाभावमुख्यविशेष्यकानुमितिनोपपद्यते विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन तन्मुकारकत्वसंभवादेवं चनोपनयस्य व्यभि
चार इत्यस्य परिग्रहः इत्यादीत्यादिनातिरिक्तं तच्च किंचोपनये पितत्र्यासस्य ग्रहदशायामप्रसिद्धसाध्यकानुमितिनिरास
धेवेत्यस्य परिग्रहः धर्मिणा इति एतदेवात्र धापेत्युयंयदुपविशिष्टसमानाधिकरणाभावेत्यादि व्याप्तिनिरुक्तो विशिष्टपदो
पादानस्यावश्यकत्वं दर्शितं तस्य नैष्प्राव्यत्वज्ञापनेति पक्षत्वं नित्वे धर्मितावच्छेदकीकृत्य पक्षभिवारणाभावावच्छेदकस्य न
घाप्यस्य वा व्याप्यतावच्छेदकस्य निश्चये पायोक्षितस्य स्यर्थः परामर्शानन्तरस्यापि दुर्वहत्वकेनामाह पक्षत्वं नित्वावच्छेदेनेति पक्ष ९८.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व. तित्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचारसंशयदशायां तद्व्याप्तिविषयनिश्चयोपपत्तेरवच्छेदेनेति दुर्वचादिति । तस्य व्यभिचारविशि
ष्ट. संशयापादकत्ववद्व्यभिचारविशिष्टसंशयापादकत्वादिति भावः एतेन साध्याभाववद्वृत्तिमात्रनिरुक्तज्ञानेऽप्रिधर्मिताव
च्छेदकतयाकस्याप्यभानादुपस्थितोपि व्यभिचारी नागसंतेधर्मितावच्छेदकग्रहाभावात्तन्निर्धर्मितावच्छेदककसंशयानु
पपाद्यमादिति निश्चयत्वं तस्याप्यक्षतमिति समाहितं मूलोपपर्यप्लरसो नग्रकाश्यते रत्ताशयेनाह अन्यथेति तेन विनैवेति विघूपन
वैलक्षण्यादिति भावः पतेविशेषणविशेष्यत्वेइति तथाच नधूमे पर्वतः धूमवान्पर्वतइतिज्ञानयोर्धूमे प्रतियोगित्वपर्वते त
चानुयोगित्वंभासतेइतिभावः व्याप्त्याशेइति व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसंसर्गसंसर्गविधयाप्रतियोगित्वविषयता
निरूपितापाप्रकृतपक्षविषयतानिरूपितसंसर्गसंसर्गविधयानुयोगित्वविषयतानिरूपितत्वेहेतुतावच्छेदकसंबंधवत्तिसं
सर्गिकविषयतातन्निरूपकत्वं निश्चयत्वविशिष्टकारणतावच्छेदकमिति भावः अथ संबंधसंबंधाग्रहेपि विशिष्टज्ञानत्व
स्यापपादितत्वादित्यभिधाय व्याप्यविशेष्यकात्पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शाद्विषयादिनाउभयपरामर्शोपेके हेतुतापात्र

ग०टी० ३ नुमितिलक्षणप्रवेशो दर्शितः तथाचानुयोगित्वादिघटितधर्मस्य तदवच्छेदकत्वं दुर्लभमित्यतः प्रकारान्तरमाहेदं त्विति प्रमात्वा
पातादित्ति पक्षेतादृशवैपरीत्यवादिनाभ्यन्त्स्वानुयोगिकसंयोगसंबंधेन प्रकारतातत्रविशेष्ये तन्निरूपितयोगित्वस्यैव प्रमात्वनि
यापूकताभावक्रुशकुत्वान्नापत्तिरितितत्त्वं। तथासतिगौरवात्। पक्षविशेष्यकेति अत्र घव्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुत्वाव
गमेपि प्रतियोगित्वादेर्विशिष्य बुद्धिविषयत्वेपि न क्षतिः यतो हेतुतावच्छेदकसंबंधानवच्छिन्नप्रकारतान्यसाध्यव्याप्यत्वावच्छिन्न
विषयतानिरूपितापाहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नदकसंबंधानवच्छिन्नप्रकारतान्यपक्षव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपि
तापाहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधेयतासंबंधानवच्छिन्नप्रकारतान्यप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानतच्छा
लिनिश्चयत्वं कारणतावच्छेदकमुपगम्यते तत्राधेयतासंसर्गेणव्याप्यप्रकारके वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञाने आधारतासंबं
धेन पक्षप्रकारकपर्वतवान् वह्निव्याप्यधूम इति ज्ञाने चातिसंगवारणाय पान्यानरूप। नचपर्वतीयवह्निव्याप्यधूमे पर्वत इति व
ह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान् वह्निव्याप्य इति च ज्ञाने पौरस्त्य इति वाच्यं प्रथमभेदप्रतियोगिप्रकारतापन्नातादृशाधेयत्वसंसर्गावच्छि ९७०

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्नप्रकृतपक्षप्रकारतानिरूपितत्वस्याद्वितीयभेदप्रतियोगिप्रकारतायाः साध्यव्याप्यतावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्र
कारतानिरूपितत्वस्य च निवेशनीयत्वात् वस्तुतस्तु आधेयतासंबंधावच्छिन्नपर्वतप्रकारतानिरूपितविशेष्यतातो भिन्ने बाधपता
संबंधावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतायाः द्वितीये च हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतानिरूपितपक्षविषयतातो भिन्नेवह्
ह्निव्याप्यविषयतानिरूपितप्रकारतेति न कश्चिद्दोषः अथ निरुक्तपक्षे हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवह्निव्याप्यधूमाभावप्रकार
कत्वे सति आधेयतासंबंधावच्छिन्नपर्वताभावप्रकारकत्वं तेन पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्न वा वह्निव्याप्यधूमः पर्वतीयो न वेत्यादि
संशयानान्नानुमित्यापत्तिः तथा च पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्न वा वह्निव्याप्यधूमः पर्वतीयो न वेति च वह्निव्याप्यधूमः पर्वतेपर्वतेनो वह्निव्याप्य
धूमवान्न वेति संशयप्रमोत्तरहेतुतापत्तिरिति चेन्न संशयसमुच्चयपौवैलक्षण्यानुरोधेन कोटिसंसर्गावच्छेदकत्वविरोधाभानेप
गतत्वमते साध्यव्याप्यविषयतायाः स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानि
रूपितत्वहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यव्याप्यतावच्छिन्नप्रकारतालोभपसंबंधावच्छिन्नप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा०

न्नविशेष्यतानिरूपितविरोधावच्छिन्नविशेषणतासंसर्गावच्छिन्नप्रकृतसाध्यव्याप्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वप्रतियो
गितावच्छेदकताकभेदवत्त्वस्य विवक्षणात् । पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यधूमः पर्वतेन वेति संशये चोक्तोभयसंबंधेन
साध्याभावप्रकारतावद्बुद्धेः सत्त्वात्तत्र ग्रहः । एवं प्रकृतपक्षविशेष्यितायामपि विरोधावच्छिन्नविशेषणतासंबंधावच्छिन्नाया
प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपक
तासंबंधवद्भिन्नसामानाधिकरण्यपक्षनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकतासंबंधवद्भिन्नसा
मानाधिकरण्यपक्षनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रका
रतात्वोभयसंबंधावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वं तु तादृशसंशयान्यत्वं निवेश्य प्रतिनानुपपत्तिः
शुद्धविशेषणतासंबंधेन व्याप्याभावप्रकारकात् पक्षाभावप्रकारकाच्च संशयादनुमित्यापत्तिवारणाय पतितकभेदवत्त्वं दर्शयति वि
रोधानवच्छिन्नसंसर्गतानिरूपकत्वं निवेशनीयं शुद्धहेतुतावच्छेदकसंबंधेन व्याप्यप्रकारकाच्छुद्धाधेयतासंबंधेन पक्षप्रक १९०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रकाद्यसंशयमादनुमित्यापत्तिवारणाय प्रविरुक्तभेदो विशेष्यतया निवेशितः विरोधावच्छिन्नसंसर्गेण निरूपकतया निश्चापी
पव्याप्यपक्षप्रकारतयो विरोधविशिष्टविशेषणतासंबंधावच्छिन्नव्याप्याभावपक्षाभावप्रकारतयोः स्वनिरूपकतत्तत्संशयीयत्वम
विशेषणसामानाधिकरण्यप्रसक्त्या निरुक्तभेदोपाधित्वमिति तु नो ध्वंसं ज्ञानभेदेन विषयिताभेदमनुरुध्यानानां प्राचीनानां प्रतम्मा
लक्ष्मत्वमेधितिकारैरभ्युपपन्नोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानपोरनुगतत्वरूपेण हेतुतापावकत्वात् पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इ
त्याकारकैककोटिकनिश्चये पर्वतो वह्निव्याप्याभावोपविरोधविशिष्टसंयोगादिसंबंधावच्छिन्नव्याप्यप्रकारकत्वे पर्वतो वह्निव्याप्यधू
मइतिनिश्चये च पक्षाभावविरोधविशिष्टतादात्म्यापत्त्या संबंधावच्छिन्नपक्षप्रकारकत्वं चोपगम्यते तदा शुद्धविशेषणतासं
बंधावच्छिन्नप्रकृतसाध्यव्याप्याभावप्रकारता विशिष्टविरोधविशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकृतसाध्य
व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताभेदतादृशसंसर्गतानिरूपकत्वेन विशेषितं पूर्वोक्तभेदं च व्याप्यप्रकारतायां निवेश्य पक्षप्रका
रतानिरूपकत्वेन विशेषितं पूर्वोक्तभेदं निवेश्य च शुद्धविशेषणतासंसर्गावच्छिन्नपक्षाभावप्रकारता विशिष्टविरोधविशि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.टी. ष्टताहशाधेयतासंबंधावच्छिन्नप्रकृतपक्षप्रकारताभेदोपि निवेश्यः उभयत्रापि प्रकारतावैशिष्ट्यं स्वनिरूपकतानिरूपितत्व-
स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधश्च पर्वा-
न्तः संशये भावांशे विरोधभानप्रथमभेदासत्वाद्भावांशे तद्भाने द्वितीयभेदासत्वान्नव्युदासः ताहशनिश्चयस्य च साभावप्रका-
रताविशिष्टविरोधावच्छिन्नभावप्रकारतावद्वृत्त्वात्तस्य ग्रहः एवं विरोधस्य प्रकारतावच्छेदकत्वमते प्रकारतायामेव विरोधा-
वच्छिन्नत्वं निवेश्य अवच्छेदकावच्छेदेनान्यतरकोटिसत्वावगाहित्वाने संशय इति मते तु विरोधभानवत्त्वमालोचनीयं विषयि-
तैक्यमते तु साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावविषयिताविशिष्टप्रकृतपक्षाभावविषयितावदन्यत्वे सति साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्न-
विषयितायाः प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयिताविशिष्टायाः अधिकरणत्वमेव तथाविधनिश्चयत्वं तत्र वैशिष्ट्यं
स्वनिरूपितत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन सामानाधिकरण्यघटकप्रथमाधिकरणत्वं च साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यताकत्वाधिकरणतावदन्यत्वविशिष्टायाः साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वि- ८८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रेधावच्छिन्नविशेषणतासंबंधावच्छिन्नप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रकारिताधिकरणतानतद्धर्मत्ववि
शिष्टस्वाधिकरणता द्वितीयाधिकरणत्वं च साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतप्रकृतपक्षप्रकारिताधिकर
णतावद्धर्मत्वविशिष्टायाः साध्यव्याप्याभावप्रकारितानिरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यत्वाधिकरणतानतद्धर्मत्वविशिष्टस्वाधिकरण
त्वसंबंधेन एवं च साध्यव्याप्यवान् पक्षः साध्यव्याप्यः पक्षे न वेति साध्यव्याप्यः पक्षे साध्यव्याप्यवान्नवा पक्ष इति ज्ञानयो रपि सं
ग्रहः सत्यं तो पादानात् एवं तो वह्निव्याप्यवान्नवा पर्वतेन ना वह्निव्याप्यः इति संग्रहः लेवन संशयव्युदासः संशये विशेष्यतयोः प्रकार
तयोर्वा वच्छेद्यावच्छेदकभावमते तत्र निरवच्छिन्नत्वं कोटितात्वविषयतामतेव तद्धर्मत्वमेवेति संबंधमतेन सं स्वत्वप्रकृतसा
ध्यव्याप्याभाववह्निविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकारताकमिदं मितिप्रामाण्यग्रहानस्पर्शिवोपुसाध्यव्याप्याभाववह्नि
त्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वाश्रयप्रकृत
साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वेविशिष्टप्रकारतात्वसंबंधावच्छिन्नप्रकृतसानत्वावच्छिन्नाभावः नितरव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयिता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.ए. पांनिवेश्यः एवं प्रकृतपक्षविषयतापोरदं प्रकृतपक्षाभाववद्वृत्तिविशेष्यतानिरूपितप्रकृतपक्षप्रकारकताकमित्यप्रामाण्य
ज्ञानस्यस्वीयप्रकृतपक्षाभाववद्वृत्तित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावृत्तिप्रकारतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित
विशेष्यतावच्छेदकत्वाश्रयप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतात्वसंबंधावच्छिन्नमुख्यज्ञानाभावो निवेश्यः ननु समवाय
संबंधावच्छिन्नमुख्यत्वादृशतादृशाप्रामाण्यज्ञानत्वावच्छिन्नाभावः सामानाधिकरण्यसंबंधेन साध्यव्याप्यवान् पक्ष इति
ज्ञानानन्तपक्षप्रकारकत्वघटिताप्रामाण्यग्रहदशायामनुमित्यनुत्पादापत्तेः अत एवाप्रामाण्यग्रहाभावकूटस्य पृथक्कारण
त्वमपि परास्तं न च व्याप्यप्रकारकत्वघटिताप्रामाण्यज्ञानास्कंदितव्याप्यवत्तापरामर्शोत्तरं तदनास्कंदितव्याप्यवत्तापराम
र्शोत्पत्तौ तादृशाप्रामाण्यज्ञानास्कंदितपरामर्शोत्पन्नानुमित्यनापत्तिरिति वाच्यं स्वीयतदप्रामाण्यप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यताश्रयपीयत्वपक्षसमानाधिकरणज्ञानत्वनिरूपितत्वनिरूक्तविशेष्यतावच्छेदकीभूतत्वधर्मावच्छिन्नप्रकारतात्वाभय
संबंधावच्छिन्नमुख्यज्ञानत्वावच्छिन्नाभावत्वेन निरुच्यमानस्य निरूक्तविषयितात्वसंबंधविशेषणतानपाकारणतावच्छेदकत्वस्याप स्म०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गमात्। अथैवं विषयिताभेदमतेगतिः स्वविशेष्यत्वसंसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन स्वविशिष्टमप्रामाण्यज्ञानास्कंदित
मेव स्वीयपरकीयपंवाज्ञानेतन्निरूपितत्वस्य ज्ञानान्तरीयप्रकारतायां सत्त्वादिति चेन्न अप्रकृतपक्षविषयितानिरूपितत्वसमाना
धिकरणसाध्यव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नविषयितावृज्ञानत्वेन हेतुत्वे विषयितावत्त्वं च स्वाधिकरणत्वस्वविषयप्रकारितानिरू
पकतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य सामानाधिकरण्योभयसंबंधावच्छिन्नज्ञानाभाववत्त्वोभ
यसंबंधेन। वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नाभाववन्निरूपितविशेष्यितावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वलघावच्छिन्नप्रकारितात्वावच्छिन्नत्वो
भयसंबंधावच्छिन्नस्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नत्वोभयसं
बंधावच्छिन्नत्वोपादानेप्येवं च ज्ञानान्तरीयविशेष्यकाप्रामाण्यग्रहदशायां नदोषः। अत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिपक्ष
ह्रदेत्याज्ञाने वह्निव्याप्यालोकाभाववति वह्निव्याप्यालोकप्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रह। दशायां धूमपरामर्शादनुमित्यापा
त्तिः। तादृशप्रकारितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मत्वेन निवेशेन स्मादिदृशव्याप्याभाववतिव्याप्यप्रकार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.टि.

कमित्यप्रामाण्यग्रहदशायामनुमित्यापत्तिः अतः स्वविषयप्रकारितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणीभूतस्वविशे
ष्यनिरूपितप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मद्वयकधर्मवैशिष्ट्यनिवेशः अवच्छेदकतापर्याप्तिवृत्तिं निरूप्यत्वावच्छिन्नप्रकारिता
त्वावच्छिन्नत्वेति हि तीपसंबंधस्यान्यत्वेनित्वे सति स्वविशेष्यनिरूपितप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मान्यत्वे निअवच्छेदकतानिरूपिता
प्रकारितानिष्ठावच्छेद्यतायां तिअवच्छेदकतातन्निरूपितत्वेनिवेशेनैव निरुच्यते न तु घटितत्वानाभाववत्कूटघटितत्वेन निवेशः। एवं चान्यत्राप्रामाण्य
ज्ञानपोः व्याप्याभाववतिव्याप्यधूमप्रकारकमिसप्रामाण्यज्ञानस्यव्याप्याभाववतिधूमप्रकारकमितिज्ञानस्य च संग्रहसंभयहानिर्वह्निः धूमा
भाववतिधूमप्रकारकमित्यप्रामाण्यज्ञानसंग्रहानुरोधेन व्याप्यत्वधर्मिनावच्छेदकस्वावच्छेदकोपाधिमत्ताहि शिष्टप्रकारतानिरूपित
विशेष्यत्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधावच्छिन्नज्ञानाभावः पर्यवसाने व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपक्षेपि निवेश्यः वैशि
ष्ट्यप्रवेशवत् पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयितावत्त्वं च पक्षतावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसामानाधिकरण्योभ
यसंबंधावच्छिन्नज्ञानाभाववत्त्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन पक्षतावच्छेदकनानात्वे सत्त्वाग्निः केचित्तु व्याप्यत्वांशे गमपविशेष्यकपराम ८७

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मत्वानालोकवान्पर्वतोवह्निमानित्यनुमितौव्यभिचारः नचकार्यतावच्छेदककोटावपि धूमान्यपर्वतत्वान्यानवच्छिन्नत्वं प्रभृतिविशेष्यतायां
निवेश्यमिति नव्यभिचारइतिवाच्यं तथापि पर्वतैकत्रद्वयमितिरीत्या धूमपर्वतत्वोभयधर्मितावच्छेदकीभूतधूमपरामर्शजन्या
यां धूमवान्धूमवान्पर्वतोवह्निमानित्यादौव्यभिचारादिति। अत्राहुः वह्निव्याप्यधूमप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वान्यधर्मानव
च्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताशाल्यनुमितित्वंतत्त्वं। नचतादृशानुमितेः विशेष्यतायाःपर्वतत्वान्यधूमत्वावच्छि
न्नत्वादसंभवइतिवाच्यं तादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतात्वरूपेणधूमप्रकारतानिरूपितत्वस्य संभवः तथासति धूमवान्धूमवान्
पर्वतोवह्निमानित्यनुमित्याकारापत्तेः एवमेकत्रद्वयमितिरीत्याधूमपर्वतत्वोभयधर्मितावच्छेदककपरामर्शजन्यायामनुमितावपि
नव्यभिचारः नापिवह्निव्याप्यधूमवदन्योन्याभाववानितीतरबाधसत्त्वे आलोकपरामर्शजन्यायामालोकवान्तादृशधूमवान्
पर्वतोवह्निमानित्यनुमितावपिव्यभिचारः तत्रालोकावच्छिन्नविशेष्यतायांतन्धूमप्रकारतानिरूपितत्वोपगमात्। नचधूमपरा
मर्शसत्त्वेपितत्पर्वतान्योन्याभाववान्नितीतरबाधाधीनधूमवान्पर्वतोवह्निमानित्यनुमितेस्तादृशपरामर्शैकापेक्षत्वादुपप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.टी. त्ति रिति वाच्यं तत्र धूमपीतत्वयोरेकत्र द्वयमितिरीत्या वह्नि धर्मितावच्छेदकत्वमात्रमुपेयते न तु पीतत्वस्य धूमधर्मितावच्छेदक
त्वमिति पर्वतेन विशेष्यता धूमप्रकारता निरूपकतापाः पर्वतत्वान्य धर्मावच्छिन्नत्वविशेष्यतानवच्छिन्नत्वतोपपादनादिति वस्तु
तस्तु ग्रेयप्रकारमते प्रतिबध्यप्रतिबंधकतावच्छेदकभावापन्नविषयताद्वयवत्त्वं निष्प्रपलं शेषवह्निमद्ध्रदीये ह्रदत्ववधेपेतु
त्यक्ति वाटग्रंथ्यालोके लिंगांशग्राप्यत्वभांन पक्षधर्म्मेधूरिति हि तेन तत्र व्याप्तेनोनाविधतया विनिगमनाविरहेणानन्तप्रास्य
गाहिपरामर्शगरांगहे तुत्वकारणा व्यवहितो न रत्वन्निवेशमपेनव्याप्तिविषयकत्वफलस्योपि पमिति न पुनः क्तेला धवेनसा
ध्यांन्यताभासवदत्वच्छिन्नत्वस्यैव व्याप्तित्वात् द्रव्याभाववदव्यक्तिधूमवान्पर्वत इति परामर्शेन तु समवायसंबंधावच्छिन्नवह्न्य
भावघटितव्याप्तिविषयकपरामर्शोच्चस्येयोगेन पर्वतो दोवह्न्याद्यनुमितिवारणाय समवायसंबंधावच्छिन्नवह्नित्व निष्ठावच्छे
दकतानिरूपितं संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितेत्यादिकं मताति
रूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतानांकारणतावच्छेदकत्वेलाघवान् साध्यवदन्यावृत्तिधूमवानिति परामर्शेव्याप्तेर्नैकत्वाविधाव १८०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीः स्वव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनि अपत्ते नैवहेतुत्वं नच वह्निव्याप्यधूमः पर्वत इति ज्ञान
स्यापि कारणत्वापत्तिः पक्षनिरूपिताधेयत्वावगाहित्वे सति वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्ननिरूपिताधारत्वावगाहित्वे सति वा तादृशज्ञा
नत्वेन हेतुत्वात् उक्तज्ञाने तादृशाधारत्वाधेयत्वयोरविषयत्वात् नच व्याप्यवान् पक्ष इति ज्ञाने तादृशाधारताभाने न तादृशाधे
यताभासते व्याप्यः पक्ष इति ज्ञाने च तादृशाधेयताभाने पि न तादृशाधारतेति वाच्यं आधारत्वाधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वाभ्यु
पगमात् अथान्वनिश्चयत्वनिवेशात्कारणताद्वयं दुर्वारं तथाहि नतावत् व्याप्याभावाप्रकारकत्वं पर्वतो पि नवेति संशयावरणा
त् नापि पक्षाभावाप्रकारकत्वं व्याप्यवान्नवेति संशयावारणात् नापि पक्षाभावाप्रकारकत्वे व्याप्यवान्नवेति संशयावा
रणात् नापि पक्षाभावाप्रकारकत्वे सति व्याप्याभावाप्रकारकत्वे च सति पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वं व्याप्यः पर्वतः पर्वतो व्याप्याभा
ववानिति ज्ञानासंग्रहात् एवं संशयस्योभयप्रकारकैकविशेष्यकत्वान्निरूपितत्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन व्याप्यविषयि
ताविशिष्टपक्षविषयितापानिवेशनीयत्वात् सामानाधिकरण्यं च व्याप्याभावप्रकारतानिरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यत्वानिरूपिता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी·

धिकरणत्वपक्षाभावप्रकारतानिरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपिताधिकरणत्वोभयसंबंधेन पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवा
न्नवापर्वतव्याप्यइति समूहालंबनस्य च व्याप्यपक्षविशेष्यत्वेपि नत्वेवं वस्तुनस्तु संशयोपि विशेष्यताभेदश्च व्याप्यत्वावच्छिन्नविष
यतायाः प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टव्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतान्यत्वेन पक्षताव
च्छेदकावच्छिन्नविषयताया अप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नव्याप्यप्रकारताविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतान्य
त्वेन विशेषणीयत्वात् न तद्दोषः वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वनिरूपकताननिरू
पितत्वोभयसंबंधेन तत्र व्याप्यवान्नवेति संशयस्य तादृशसंबंधेन व्याप्यप्रकारताविशिष्टपक्षविशेष्यताशालितया पर्वतो या
न वेति संशयस्य पक्षप्रकारताविशिष्टव्याप्यविशेष्यतया मुह्यसः व्याप्याभाववान्पक्षः पक्षो व्याप्य इत्यादिसमूहालंबनस्यापि
संग्रहः संशयविशेषपृथिव्याप्रिविषयत्वेको तु व्याप्यं विषयिता विशिष्टपक्षविषयित्वमेव वाच्यं तत्र पक्षविषयितानिरूपितो भावविषयिता
निरूपितप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नव्याप्यविषयिता पक्षप्रकारतानिरूपितव्याप्यविशेष्यतानाश्रयत्वोभयानधिकरणत्वविशि १५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

छ स्वाधिकरणत्वं प्रथमसंबंधः एवं द्वितीयसंबंधनिरूप्यते नसंबंधेन स्वाधिकरणतागर्भसामानाधिकरण्यवृत्तित्वोभयसंबंधः व्याप्याभाव
वद्विशेष्यतानिरूपितत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूतप्रकारितात्वसंबंधावच्छिन्नज्ञानाभाववैशिष्ट्यं व्याप्रकारितावि
षयितापादकज्ञानाभाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वप्रकारताविशेष्यतावच्छेदकप्रकारतात्वसंबंधावच्छिन्नज्ञानाभाववैशिष्ट्यं पक्षवि
षयितापादनिवेशप्रयोजनं तु प्रामाण्यज्ञानविनिवेशानुरोधेन कारणताद्विविधापत्तिः शेषं पूर्ववत् अथवा ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन वै
वहेतुत्वे वैशिष्ट्यं च स्वीयपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयिताभाववद्विशिष्टव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयितानिरूपितापादत्वाप
व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वाभाववद्विशिष्टपक्षतापक्षविषयतानच्छालित्वताद्रूप्याभयसंबंधेन तादृशविषयिताभा
ववैशिष्ट्यं च स्वनिरूपिताभावविषयतानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसंबंधेन नि
ष्ठरूपात्मकपरामर्शे च व्यधिकरणीभूततादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक एवं तादृशविषयिताभावो वक्तेन न तत्र स्वनिरूपिताभा
वविषयताविरहात्। न च ज्ञानभेदेन विषयताभेदानुपगमेन तादृशसंबंधेन तादृशविशेष्यतावैशिष्ट्यं चेत् व्याप्यप्रकारतापासंशयमा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी·

हापवर्त्ते तत्तद्धा त स्योनि श्रूपमाद्यापकथंचनवर्त्तेतेइति वाच्यं स्वीपविशेष्यत्वाभावेज्ञाननिष्ठनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकवि
षयत्वाभावस्योक्तत्वात् ।संशयात्मकज्ञाननिष्ठावच्छेदकताकविशेष्यत्वाभाववैशिष्ट्यविरहेपिनिश्चयात्मकज्ञाननिष्ठावच्छेदकताक
विषयताभावविशिष्टविषयत्वसंबंधेनस्ववैशिष्ट्यस्यस्मिन्नेववर्त्ततेसंशयात्मकज्ञाननिष्ठावच्छेदकताकत्वेतु तज्ज्ञानेवैशिष्ट्यनिपा
मकपेन तज्ज्ञातीयविशेष्यताविशिष्टत्वेन तादृशविशेष्यत्वाभावधरितसंबंधेनज्ञानवैशिष्ट्यदुर्लभंस्यादितिसंशयेनिश्चयेवैशि
ष्ट्यस्वारस्यापत्तावात्म्यनिवेशइतिवदंतिइतिचेन्न नहिज्ञनुकत्तावच्छेदकनिर्वचनासंबंधेनज्ञानेवैशिष्ट्येउद्दिष्टभस्यादितिसंशयेनिश्च
येवैशिष्ट्यवारस्याप्त्यग्रहात्म्यनिवेशइतिवदंतिइतिचेन्ननहिज्ञनकत्तावच्छेदकनिर्वचनासंभवेननतदनभ्युपगमः किंतुमहागौरव
भयेनतत्स्यज्ञनकत्तावच्छेदकत्वेनोपपत्ते अतएवत्वात्तन्मेशव्याप्यप्रकारकपक्षविशेष्यकज्ञानत्वेनपक्षप्रकारकव्याप्यविशे
ष्यकज्ञानत्वेनचहेतुताद्वंपनोपेपत्तेव्याप्यः पक्षेइतिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वएवलाघवात् एवंचवह्निव्याप्यपर्वतीयधूमेहृपमित्या
दीनांहेतुत्वेव्याप्याद्विविषयित्वोशेविशेषयशीहत्तपक्षादिविषयितानिरूपकत्वेएवतादृशव्याप्यादिप्रकारताविच्छिन्नत्वसंबंधेनवा ८५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्यादिप्रकारकत्वघटितप्रामाण्यग्रहाभावो निवेश्यः तादृशपरामर्शीयपक्षप्रकारतानिरूपितधूमादिविषयतायां प्रकारतात्वसत्त्वेपि तत्सा
नप्रकारतात्वेन पक्षविषयतानिरूपकत्वमपि तु विशेष्यतात्वेनेति तन्निष्ठपक्षविषयतानिरूपकत्वेनाश्यव्याप्यप्रकारतात्वावच्छिन्नत्वसंबं
धेन तादृशप्रामाण्यग्रहस्याभावः सुलभ एवेत्यपास्तं संयोगावच्छिन्नाधेयतासंसर्गकत्वेनैव तथापि संयोगस्य हेतुतावच्छेदकसं
बंधत्वे संयोगावच्छिन्नाधारतासंसर्गकत्वेन हेतुत्वमपि गृहीतं तथापि पत्रसंयोगावच्छिन्नाधारतैव हेतुतावच्छेदकसंबंधः तत्र तत्संसर्ग
कत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वात्पागः तत्रसंयोगावच्छिन्नाधेयतासंसर्गकं ज्ञानं हेतुतावच्छेदकसंबंधाद्यनवगाहित्वान्न कस्यापि मते
कारणमिति प्राचामपि न तदनुगमापेक्षा अथैवं पत्रसंयोगे हेतुतावच्छेदकसंबंधः तत्र पक्षे तेन संबंधेन व्याप्यप्रकारकमित्यव्या
प्येत्तेन संबंधेन पक्षप्रकारकं च कारणमास्तां व्याप्यविषयतानिरूपितसंयोगवृत्तिसांसर्गिकविषयतानिरूपितपक्षविषयताशा
लिनिश्चयत्वेन च तत्पौरनुगमः संयोगसंबंधावच्छिन्नाधेयतासंसर्गकं च ज्ञानं न हेतुः व्याप्यः पर्वतवान्व्याप्यपर्वतेतरत्तिज्ञानहृष्टवा
रकविशेषणाग्रह एव शान्बलाघवं। अत एवमितित्वमपन्नापि पक्षमुख्यविशेष्यकैवसाध्यविशेष्यकानुमितौ तात्साध्योपस्थितेः प्रतिबंधकत्वा

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०

गदी. त् नच साध्यविशेष्यकानुमितसप्रसिद्धेः प्रतिबध्यतावच्छेदकं दुर्वचं विधेयनिष्ठप्रत्यासत्त्या विधेयतावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या वा शुद्धानु
मितित्वज्ञानत्वाभ्यामेव प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनात् पक्षतायंथे विस्तरः विलक्षणानुमितिस्वीकारे परामर्शकारणतावच्छेदं स्व
रूपविनिसामग्री प्रतिबंधकतावच्छेदं स्व । नचैवं तु संयोगस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधत्वस्थले पक्षविशेषणकज्ञानस्य हेतुत्वमुक्तं अन्यथा
साध्यशून्ये वत्स्य निपात्मकसंबंधेन हेतुवत्त्वो साध्यानुमानापत्तेरिति वाच्यं तादृशस्थले हेतुसंयोगिनः साध्यशून्यत्वे व्यभिचाराप
स्यात्तत्र हेतुसंयोगानुपगमादिति चेन्नापत्तेः समवायसंबंधेन हेतुत्वे वृत्तिव्याप्यत्वद्रूपत्वेवदिति परामर्शरूपस्थले विशेषणाभ्यत
पक्षे साध्यशून्ये साध्यानुमित्यापत्त्या तत्र पक्षविशेष्यकस्यैव हेतुत्वमावश्यकमिति संयोगस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधत्वे पक्षविशेष्य
कत्वमेवानुमित्यौपयिकं वस्तुतस्त्वनुगतरूपेण परामर्शपस्य हेतुत्वे पक्षविशेष्यकपरामर्शत्वाऽसिद्धिः सत्वे व्याप्यविशेष्यकपरा
मर्शेणानुमितुपामितीच्छापापनुमित्यापत्तेः व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्थले सिद्धिसत्वेपि तदिच्छावशादनुमित्युत्पत्तेः एवं व्याप्यविशे
ष्यकपरामर्शसत्वे सिद्धिसत्वे पक्षविशेष्यकपरामर्शेणानुमितुपामितीच्छाकाले अनुमित्यापत्तेः पक्षविशेष्यकपरामर्शस्थले सिद्धिस ९५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोत्तदिच्छायामनुमित्युत्पत्तेरिति समासः गगनादेर्ज्ञानादूनत्वेनाविषयित्वाभावाद्गगनादिकं प्रतिव्यापकत्वाद्धूमे पदेर्थ्ये त्यादेः संयोगेन
द्रव्यत्वादिव्यापकत्वापादनसंभवाद्व्याप्तिरियं च तथात्वतावाचेष्ट। येनयेनेति साध्यसामानाधिकरण्यस्य विरोधित्वात् साध्याभाववत्त्वासं
भवाद्ग्रहणं तत्र तस्य ते चेति व्याप्यत्वं चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्यन्यतरत्वमिति न साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तस्य हेतुः साध्य
सामानाधिकरण्यं तु तज्ज्ञानस्याविरोधित्वेनाधः हेत्वन्यनिष्ठतन्त्रहेतुः सदेहादेव तत्त्वेवकारोत्साध्याभावव्यवच्छेदार्थः वीप्सा व्याप
कत्वप्रतिपादने च्छाहिरावक्तिर्वा तत्तत्समभिव्याहारस्त्वत्र तोवीप्सितेति छिद्विधित्वात्समभिव्याहारादौ त्यादिश्यतावच्छेदकत्वस्य नभि
धायोद्देशधर्मस्त्वभिधानं वीप्साविरहे उद्देश्यतावच्छेदकस्यैव वीप्सास्यलेवीप्सितत्वस्य दत्त्वे न वाक्याज्जन्यबोधीयोद्देश्यधर्मनिष्ठ
नयातान्यपि विषयोधर्मस्तत्रत्वस्य ग्रहार्थः एवं विधेयं विधेयतावच्छेदकेत्यत्राभिधायविधेयधर्मस्त्वभिधानं वीप्सितत्वस्य तदेतद्भिहितत्वे
द्देश्यवाचकपदस्यस्थले विधेयविधेयतावच्छेदकयोरविहितत्वप्रत्ययस्य स्थले समभिव्याहृतवाक्यात्तज्जन्यबोधीयविधेयतापन्नतदवच्छे
दकनयावातान्यपि विषयोयोधर्मस्तत्त्वं ग्रहार्थः तत्र विधेयधर्मपदयोः कर्मधारयत्वेत्तत्पुरुषेवानन्वयापत्तेः भरत्यत्रान्याचष्ट विधेय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१

ग.टी. निविषधर्मे इतिनिषेधधर्मेस्याभिधानेविधेमात्माभर इत्यतोनिविष्टेति उदाहृत्येत्यस्फुटपतिःस चेतिवाक्यांतरस्याप्यासंगतरथीनबोधविषयत
यातात्पर्यविषयन्तद्घ्नोरितिमिश्रितोतद्धितरस्यविधेयकोटिनिविष्टधर्मवन्नितरस्यार्थः अप्रतियोगित्वाभावमिति।नचधूमादिसमाना
धिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वपोवह्नित्वहेतोरस्यात्प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वानुधावकत्वंतत्र अपोपावृद्धिमानस्य
सवानिसुदाहरणापत्तिःतथाविधद्रव्यत्वाघवच्छिन्नत्वस्यवत्याहेसत्त्वादिति।वाच्यंप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधर्मेत्वनतां दृश
बोधविषयतपातात्पर्यविषयसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्यतदर्थत्वात्।ननुभासतइत्यनेने
तिनचान्योन्याभावघटितहेतुव्यापकतानोनत्वायेभपाप्रतियोगिवेयधिकरण्यघटितसाध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वान्नत्वस्यगुरु
तयातेनलयेनातेत्तत्ताप्याप्यकसामानाधिकरण्यज्ञानकारणताचादिभिरनाशंकितत्वात्।तथाहेतुत्वाखंडार्थमुदाहरणाज्जन्य
बोधेउद्देश्यधर्मादिविशिष्टेविधेयधर्मात्यन्ताभाववत्त्वावच्छेदभानखंडनस्यप्रकृतानुपयुक्तत्वमितिवाच्यं।उद्देश्यधर्मेवतितथाविधि
धधर्मात्यन्ताभावानधिकरणत्वेनभासतेतथात्दृष्टांतमुद्रूपैवविधेयधर्मात्यन्ताभावानधिकरणत्वभानखंडनस्याभिधानात् ननु रा५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वह्निमानेव धूमवानित्यादाविव योयोधूमवानित्यादौ धूमादिमत्तिवन्त्यादिमदन्यत्वमवच्छेदकोधेपि धूमादौ व्याप्यादिमदन्यवृत्ति
त्वस्यावच्छेदकाभावे पराणभियतप्रतिक्षेपप्रसंगस्तत्राह धूमवत्तीति यथा शंखः पांडरस्त्वेतिवाक्याधीनबोधोत्तरं शंखत्वादिसामा
नाधिकरण्येन पांडरत्वस्य शंकानुदयस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाविशेषणतासंगतैवकाराद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणता
योगव्यवच्छेदभानमुत्पत्तिसिद्धं यथा वा पार्थ एव धनुर्धर इति विशेष्यसंगतैवकारात्तद्धीनबोधोत्तरं धनुर्धरत्वसामानाधिकरण्ये
न पार्थान्यत्वशंकानुदयानुरोधेन विशेषणतावच्छेदकावच्छेदेन बोधोत्तरं धनुर्धरान्यत्वव्यवच्छेदभानं तथा वह्निमानेव धूमवा
नित्यवाक्ये एवकारस्य विशेष्यसंगततया विशेषणतावच्छेदकधूमाद्यवच्छेदेन वह्निमदन्यत्वव्यवच्छेदबोधजनकत्वमावश्यकं
अन्यथा धूमादिसामानाधिकरण्येन वह्निमदन्यत्वरूपव्यभिचारशंका स्यात्तद्वह्निमदन्यत्वव्यवच्छेदश्च वह्निस्वरूपरतिधूमादे
नतद्दन्यावच्छिन्नत्वरूपतदनतिरिक्तवच्छिन्नभानमावश्यकेनैवेवमपि वन्त्यादिमद्भेदाभावत्वेन वह्निमदन्यावच्छिन्नत्वरूपव्याप्तिभा
नेऽपि तादृशव्याप्तेर्वह्नित्वादिनाव्याप्यादिसिद्ध्यनुपयोगितया तादृशोदाहरणस्य न प्रकृतोपयुक्तत्वमिति वाच्यं समनियतनिर्विशे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.टी. षणाकवह्नित्वादिविशिष्टापेक्षयावह्न्यादिमद्वृत्त्यभावत्वविशिष्टस्य गुरुत्वेन तादृशविशिष्टावच्छिन्नाभेदस्याप्रसिद्ध्यान हेतुतान
तिरिक्तवृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या तादृशोदाहरणस्यासंगतापत्तिरतः पारिभाषिकावच्छेदकत्वघटितोपात्तादृशविशिष्टसंबं
धनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकनिर्विशेषणकवह्नित्वादिविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्वृत्तित्वरूपव्याप्ते
स्तत्राभानस्योपगंतव्यतया पदिचपारिभाषिकावच्छेदकत्वभानमपि न संभवति धर्मितावच्छेदकव्यापकतायाः प्रकारांशे संसर्गे
णवाभानमुपपत्तेः तदुपपत्त्यर्थमार्षादिति एतादृशोदाहरणस्यनादरे अन्यथोपगम्यावच्छेदेनोदाहरणशरीरमिति मूलस्यासंगतिः स्व
पतिश्रुत एवेति विधेयधर्मीभावाद्यप्रसिद्धेरिति। न च पावृत्तत्वन्यबोधस्य च मध्ये भिन्नस्याभावे न तत्त्वयोः कुः ध्वंसत्वापत्तिरिति
भावः एतच्चयोपेक्ष्य मवान्सवह्निमानित्याहो षत्सहायेधूमादिमत्तो भेदेन मानसामग्र्या एव वह्न्यादिमद्वृत्त्यवच्छेदविशिष्ट
धूमादिमद्वृत्तयोगित्वविशिष्टसंयोगादिसंबंधेन धर्मितावत्तेः ऋगव ह्यधन्वयबोधप्रयोजकत्वमपि प्रत्यय अन्यथा धूमादिवि
शिष्टभेदसंबंधेन वह्न्यादिविशिष्टमानसामग्र्या एवकथंचित्तादृशभानप्रयोजकत्वयात् तादृशसामग्र्या विरहस्यैव सर्वत्रोदाहरणाधीन १५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बोधेनादर्शभानविरहप्रयोजकत्वापत्तिर्मिथ्यात्वेनोविसंस्यादिति। व्यापकताबोधेनियामकत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकताबो
धेन्तर्थः। अथपर्यायोधूमवान्नित्याद्यौधूमत्वव्यापकताविशिष्टवह्निमदादिमतियोगिकाभेदसंवधेनवह्निमदादिप्रकारकबोधोनसं
भवति उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वधर्मावच्छिन्नत्वाभेदसंसर्गेणापाप्रामाणिकत्वात् अन्यत्तत्रव्यापकताप्रकारकबोधाय
नयासत्वन्यत्रापितत्प्रकारकबोधदर्शनयत्ति अस्तुवेतिहि रुक्तप्रकृतिकविभक्तिस्थलेव्यापकतायाःप्रकारत्वंनिराकरोतिया
मेयामदर्शतीतिहितीहितीयार्थः वर्मतातास्यांत्र्यमत्वव्यापकतावच्छेदकतावविशिष्टत्वानकर्मताततविशिष्टाधेयतासंबंधेनयाम
स्यप्रकारत्तपासिद्धौनेयामत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकताबोधनिर्वाहादिति भावः एवमेवगृहे गेहस्थादस्याहे सर्वंन्या
पिसमम्यर्थ आधेयतातस्यागृहत्वावनिरूपितनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतावच्छेदकास्वाधेयतात्वविशिष्ट
निरूपितत्वसंबंधेनगृहप्रकारकोबोधस्स्यादित्यमेवगेहेश्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्यविधेयांशेभानंद्रष्टव्यं। पत्तु पर्यायोवह्नि
मान्नत्सधूमवानित्यवेहारघारणवह्निव्यापकताविशिष्टधूमवत्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टाभेदसंसर्गकोधूमवत्प्रकारकोबा

गा॰टी॰

धीवाच्यः एवं यामो ग्यामो रमणी पदनिष्ठव्यवहारवारणाय ग्रामत्वव्यापकताविशिष्टरमणीपल्लवद्भेदबोधः ग्रामग्रामसंदर्शनाज्जिगदे
गद्दे॰ श्वारत्सादिव्यवहारवारणाय पर्यामत्वव्यापकताविशिष्टकर्मत्वगर्भत्वव्यापकताविशिष्टाधेयताद्विबोधः तथा च नञ्पद
घटितव्यवहारानुपपत्तिः वह्नित्वव्यापकत्वद्विधर्मावच्छिन्नसिद्धान्तदृष्टिताभेदसंबंधावच्छिन्नभेदाद्विबोधसंभवादितित
द्रसत् पर्वतो वीप्सितपर्वतद्वृत्तिर्वा वाक्याधीनबोधे विधेयकोटिनिविष्टतया भासमानप्रमादिकं व्यापकतावच्छेदकतानव
धेमतदवच्छिन्नधर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वं प्रकृत्यर्थे वह्नित्वावच्छिन्नस्य मत्वर्थे संबंधसंबंधः स्वीक्रियते एवं च पर्वतो
वह्निमानित्यादौ स्वव्यापकतावच्छेदकत्वसंबंधेन वह्निविशिष्टो यो धर्मः वह्नित्वादिः तदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं मत्व
र्थेन प्रकृत्यर्थस्य मत्वर्थविशिष्टाद्यर्थोपपत्त्यर्थघटकसंबंधाश्च यावन्तः शब्दात्तस्यैव प्रामाण्यं नञ्पदस्थले तवासन्वयश्च निरुक्तसंबं
धेन वह्निविशिष्टवह्नित्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वरूपसंबंधस्य मत्वर्थत्वादि विशिष्टप्रतियोगिकत्वपर्यवसितं पावविधके व्यधि
करणसंबंधेन मत्वर्थविशिष्टस्याभावो प्रत्ययार्थसंबंधाः स्वजन्यप्रामाण्यं नञ्वह्निव्यापकतावच्छेदकरूपत्वाद्यव राम॰

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

च्छिन्नतत्तद्धूमादिनिष्ठप्रतियोगिताकोधूमत्वावच्छिन्नतत्तद्धूमादिनिष्ठप्रतियोगितापाश्चभिन्नतत्पाविरहत्वसंबंधेन वह्निविशिष्ट
धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन तत्संबंधेन धूमत्वविशिष्टाभावस्य मनुवर्यसंबंधेवा
धात्वघटितं हूंकारस्य प्रामाण्यमितिवाच्यं वीप्सितपदस्य घटितवाक्यजन्यबोधे विधेयकोटिप्रविष्टतयाभासते पदं धूमत्वादिकं
व्यापकतावच्छेदकतासंबंधेन तदवच्छिन्नविशिष्टधर्मः संबंधघटकः तस्य तत्पदघटितवाक्यजन्यबोधे विधेयकोटिनिवि
ष्टतयाभासेतपदं धूमत्वादिकं तदन्यतत्समानाधिकरणं पदत्तदन्यत्वेन विशेषणं पत्वात वह्निविशिष्टधूमत्वादेः धूमत्वान्यतत्समा
धिकरणत्वतयाऽतदन्यत्वाभावेन वारणात् नचयोग्याविधेयवद्धान्तस्य प्रमेयवद्धर्मित्यादौ तत्पदघटितवाक्यजन्यबोधे विधेयकोटिनि
विष्टतयाभासमानं वमेयत्वाच्छिन्नं तदन्यत्वमप्रसिद्धमितिवाच्यं साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं पादर्शनतादृशपर्याप्त
विषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वरूपपारिभाषिकतदन्यत्वनिवेशात् । घटेघटे स्वात्यादौ निरूपकतासंबंधावच्छिन्नस्वनिष्ठभे
दप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्नस्यावच्छिन्नभेदवदर्थबाधेपताल्वनिरूपितत्वेऽप्रसंबंधेन प्रकृतस्यघटरा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी·

देः स्वप्रमेयाधेयताभावमन्वयप्रतियावद्वृद्देः स्वसंसर्गे प्रामाण्ये आश्रयाधेयतात्वं गृहनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकताव
च्छेदकतायाः अससत्वेन निरुक्तसंबन्धेन गृहाभावस्याबाधात् एवं नञ्पदद्वयघटितवाक्यस्यापलिंके चिहृदेः स्वासंसर्गप्रामा
ण्यं। आश्रयाधेयतात्वादौ गृहघटितनिष्ठत्वादशभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वसत्वेन तादृशसंबन्धावच्छिन्नत्वावच्छि
न्नभेदवद्दृश्याधेयपतात्वादिरूपसंबन्धस्य व्यधिकरणत्वापाते न व्यधिकरणसंबन्धेन गृहाद्यभावस्यनदाधेयतापां संख्यान् ए
वेग्रामेयामेददृष्टान्त्यादेरपि प्रामाण्यं सकलग्रामे दानकर्मत्वसत्वे स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितापा स्त्रा आश्रयपतासंबन्धावच्छि
न्नावच्छेदकतावच्छेदकतापाः चैत्रीयदानकर्मतात्वेवाधेनतादृशसंबन्धावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
भेदवच्चैत्रीयदानकर्मतात्वाधेयत्वाभपसंबन्धेन कर्मतात्वसामानाधिकरण्येन ग्रामादेः कर्मतापामवाधात् पलिं
चिद्ग्रामादेश्चैत्रेण दत्तत्वेनञ्द्वयघटितवाक्यस्य च तादृशसंबन्धावच्छिन्नभेदवच्चैत्रीयदानकर्मतात्वरूपव्यधिकरणसं
बन्धघटितोभयसंबन्धावच्छिन्नतदभावस्य कर्मतात्वावच्छेदेनाबाधाच्च ग्रामो ग्रामान्तरस्य परत्वादौ च गुणस्य विशेष्यतया ९५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भासमानस्यापिग्रामादेः रमणीमादौ स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्रुमरणीपल्लवत्त्वाभेदोभयसं
बंधेन विशेषणतयाऽन्वयः धूम उत्पद्यते धूमो वह्निव्याप्य इत्यादौ मुख्यविशेष्यतया भासमानधूमादेरुत्पत्तिव्याप्यादिपदार्थद्वारकाधिकरणांशे
यथान्वय उपपत्तेर्व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तत्तद्वाचकस्यापि द्रुमस्यारमणीपल्लवत्वसमभिव्याहृतेनिरुक्तभेदवद्रुमरणीपल्लवत्वसंबंधस्याधिकर
णतयान्तर्भूतोभयसंबंधेन ग्रामाद्यभावस्य रमणीपादौ सत्त्वेन प्रामाण्यं नचैवंग्रामाग्रामो रमणीपुर इत्यादौ ग्रामादिव्यापकताविशिष्टाभेदसं
बंधेन ग्रामादौ रमणीपादेरन्वयस्थले च तत्संबंधावच्छिन्नतदभावादेरन्वये नोपपत्तिः किंतु स्वष्टेनिवाच्यं ग्रामादिनिष्ठभेदप्रतियोगित्वरूपव्या
पकत्वाप्रसिद्धेस्तन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकरमणीपल्लरूपत्वव्यापकताविशेषिताभेदसंबंधत्वेनान्वयस्थले तादृशसंबंधाप्रसिद्धेः पोपोधू
मवानस्मनायोगोलकमित्युदाहरणाधीनबोधे मनुवर्थ्यसंबंधविशेषणतया अयोगोलकभेदाभावेपि अयोगोलकभेदत्वरूपसाध्यतावच्छे
दकापप्रितिविषयतापर्याप्त्यधिकरणांपदयोगोलकभेदत्वनितदन्योपः स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबंध
वच्छिन्नस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वरूपत्वव्यापकतावच्छेदकत्वसंबंधेन वह्न्यादिविशिष्टोपोधूमेस्तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग टी.

घ्रस्वरूपसंबंधेनतद्यदार्थीयपोगोलकभेदादेर्भानोपगमात्तद्वाक्यस्याप्रामाण्यं अपोगोलकभेदत्वादेर्वैयाधिकरण्यापकतानवच्छेदकत्वात्
तथाविधघटभेदत्वादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधेनापोगोलकभेदादेर्भानात्तस्यं चयोपावह्निमान्सना योगोलकमितिन
न्यूषटितवाक्यस्याप्रामाण्यं निरुक्तहृदभेदत्वघटितव्यधिकरणसंबंधेनापोगोलकभेदाद्यभावस्यतत्सदार्थैःक्षतत्वात्तावन्मात्रादिव्या
पकभेदत्वावच्छिन्नापोगोलकभेदादिप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेनापोगोलकभेदस्यतत्पदार्थैः सम्बन्धेनोक्तवाक्यस्याप्रामाण्यवारणा
पानिरुक्तसंबंधद्वयकभेदवद्भेदेनिरुक्तान्यत्वात्तत्रविशेषः पत्तुशब्दाधमपदार्थीयधूमलक्षणायातत्पदार्थस्यवह्निसमानाधिकरणभेदप्रति
योगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वस्यस्वरूपसंबंधेनधूमत्वावच्छेदेनान्वयउपेपतेनामहद्यार्थीयवभेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतयाऽ
कनाभावीयपोभेदेनान्वयेप्रसक्त्यभावात् तादृशव्यापकत्वस्यधूमत्वावच्छेदेनबाधाद्वाप्रामाण्यंतन्न सत्वेतुप्रामाण्यमितितन्न्यपोधूम
वान्सतायोगोलकंयो योधूमवान्सनरुद्रत्यादावगतेःपुरणपदनिष्ठयविरोधस्यमणिकारैरनुपगमेपि वृद्धोऽस्तीतिवाक्याहृतःपटोऽस्तीतिवो
घस्यगुणोऽस्तीतिवाक्याहृणोधटोऽस्तीतिवाधस्यचानुत्पादस्यसर्वानुभवसिद्धतयाएकपदवृत्तिनिष्ठोपस्थाप्यपोःपरस्परमन्वयानुपगमा ११०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञानवत्तत्र पक्षत्वविशिष्टहेतौ लक्ष्यरौ त्योपेपन्नामिति वाच्यं अप्रसिद्ध्यालक्षणगमनायाप्रसक्तत्वात् एकपदार्थान्तिह्योपस्थाप्यार्थयोः पुरस्य
रमन्वयबोधस्यव्युत्पत्तिसिद्धत्वे एकपदस्यान्वयबोधाजनकत्वव्युत्पत्तेर्निर्वीजतापातादित्वि प्रामाण्यकत्वेरति एतच्च नत्पदे स्वार्थज्ञिएव
स्यकीति शेषकावारणाय मानस एवेति परामर्शत्वं न जातिरित्याशयः यथ एव स्फुटं अनुमितौ पक्षविशेषणक परामर्शजन्यसाध्यविशेष्यका
नुमितौ। पक्षस्यैतीति। पक्षसंबन्धप्रत्यक्षे तत्संबंधावच्छेदकभागावच्छेदेनेन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वादिति भावः कथंचिदिति व्यापकताज्ञानेन सहचा
रज्ञानेन तनकारणपर्वहूषितत्वात्तपोपेत्रत्वादिनिपमस्याप्रामाणिकः एवंच धूमत्वेऽनुभूतस्य बहुस्थले मानसोपनीतभानमिति भावः ननु केवु
ग्रीवादिमान्नास्तीत्यादेः प्रमाणत्वानुरोधेन कंबुग्रीवादिमत्त्वस्य नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक निर्विशेषणकघटत्वावच्छिन्नाभा
वावगाहित्वानुपपत्तिः अन्यथा तादृशघटत्वस्य निर्विशेषितघटत्वापेक्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया प्रामाण्यविरोधापत्तेरिन
तस्त्राह मावेति दिगर्थस्तु एकतरक्रियाजन्यसंयोगस्थलानुरोधेनकार्ये निरूपितत्वकिंचिदधिकरणतागर्भमेव कारणत्वं एवं च गंगत्वानादि
जन्यस्वर्गाभाव नैव जातयस्यकार्यतावच्छेदकत्वेऽपि तद्घटितचपेपिचस्वर्गत्वरूपसामान्यधर्मवन्निरूपिताधिकरणताविशेषागर्भजनक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी॰

तायाएवेष्टसाधनतारूपतयातद्बोधसौलभ्यमिति ॥ ७ ॥ अथलिंगकरणताग्रंथः ॥ ॥ गव्यापकताज्ञानकारणतांनिराकृ
त्यनतुपरामर्शमात्रंलिंगमितिपूर्वोक्तंप्रसंगतः प्रपंचयति। मूलेएवमिति। परामर्शमात्रंज्ञानमात्रंगादाद्यपी उपलक्षणस्यैवकार्याव्यवहि
तप्राक्क्षणोत्पत्तएव। परिचायकत्वाप्रतिक्षेपेनलिंगमेवेतिलिंगविशेषणं। उपलक्षणत्वान्निराकरोतुलिंगाभिन्नेत्यथेत्यर्थः अन्यैवकारणाभि
न्नत्वक्तेमेः तथाचलिंगविशेषणमेवेत्यस्यालिंगनोपलक्षणाभिन्नत्यर्थः इत्याशयेनशंकतेनचेति अंसगनेरेति शेद्विपेसंयोगविशेषणेनतदुपल
क्षणत्वाभावादितिभावः अतएवमुत्तरंशंकामध्यस्थपरिचायकत्वपदस्येतिशेषः तस्मात्मान्येति विशेषणत्वोपलक्षणत्वान्यतरेणापरिचाय
कत्वस्यावश्यकत्वादितिभावः उपलक्षणतयापरिचायकत्वनिराकरणपरिचायकेउपलक्षणत्वनिराकरणपर्यवसन्नं अवच्छेकोलंकारैः विशे
ष्यान्वयिनान्वयित्वेविशेषणत्वं पथापरामर्शान्वयिहेतुतयान्वयित्वं एवंनोपलक्षणत्वप्रतिदीधितेः नआपत्तेकांतरेणपस्यापकतपेत्यर्थे
मभिधापकाकवतोमहारस्यादावुत्तरणत्वव्यावर्त्तकांतरे तदुपस्याप्यआवर्त्तकतयाकाकादिरूपलक्षणंपरामर्शश्चतथालक्षणतएभा
वाहिंगनतयेतिअभिहितंतदेतन्नरूचिरं। तथाचेतिमूलस्यतद्वतारिकापाश्वास्तामजस्यापत्तेः विशेषणतापारावेहनुतान्यपदूषतयात लत्र०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्रव्यत्वस्य व्यापकत्वात् किंच विद्यमानं सद्व्यावर्त्तकं विशेषणं। अविद्यमानं सद्व्यावर्त्तकमुपलक्षणमित्याशयेन ग्रंथः पततीतीतीनानागत
लिंगस्य विशेषणत्वभंगो वर्णापिष्यते अनुमितिसमयेऽविद्यमानत्वाभसंभवादिति स्वपक्षं दृढतोनुपदमभिधानोपत्वाच्च तयैव वदीधि
तिकृद्द्विधा। स्वानंतरत्नुपलक्षणतयेतस्या धीनंतरमप्यनुवृत्तिमिति तस्येति विशेषणमेवेति मूलस्य विशेषणतया परिचायकमेवेत्य
र्थः नोपलक्षणतया परिचायकं परामर्शे विषयितासंबंधेन अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणे सत्त्वादिति भावः विशेषणांतराभावे इति मूलं च विशे
षांतरस्येव विशेषणत्वमस्तु न लिंगस्येत्याशंकावारणाय तत्वेऽतितथा च दीधितौ पुनः शब्दोत्तरं हेतुत्वानिर्वाहकमनन्यथासिद्धत्वमिति शे
षः मूले परिचायकत्वपेत्यस्यावच्छेदकत्वपेत्यर्थः विशेषणत्वपापरिचायकस्याप्यन्यथासिद्धत्वे दृष्टांतपादेऽपि तथात्वापात्तादिति भावः विशे
षणानां विशेषणासमानकालीनत्वविशेष्यविषयकत्वाश्रमवत्त्वानां विशेष्यबुद्धित्वे निर्विकल्पके अभिचारवारणायेति किं इति तत्त्यागः किंचि
दिति अतो लिंगस्येव जनकत्वात् अविशेषणत्वेऽतिअतिद्विवारणाय लिंगस्य विशेषणतामात्रेन तु परत्वावच्छेदकत्वमपि तेनानुमितेः प
वैत्वावहि पानिति सिद्धांतविरोधित्वनिर्वाहः विशेष्यपक्षांशे इत्यादीति द्वितीयपरे तौ साध्यांशे धूमविशेषणकात्वतोपि च समानकालीनत्वग्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.दि.

हविनाधूमविशेषणेकेऽस्यर्थे दृष्टान्तविरोधेनेति न चोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टेपि विशेषणसमानकालीनत्वेन बुद्धिहेतुप्रविष्टा
एवं च दंडिपुरुषइतिप्रत्यक्षस्य भ्रमस्याज्ञायमानविशेष्यतावच्छेदकावगाहित्वेपि न विरोधः तस्योद्देश्ये विशेषणत्वाभावादिति वाच्यं॥
विशिष्टबुद्धिसामान्ये विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतया विनिगमनाविरहात् ज्ञायमानविशेषणत्वेनापि हेतुत्वमित्याशयेनेदं नन्वेतत्प्र
योजनाभावे न तथाविवक्षणसत्वात् विशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति मतानुरोधेन पर्यपीत्यादिउद्दे
श्यतावच्छेदकादिविशेषणांशानुमित्युदाहरणं च प्रत्यक्षे विशेषणज्ञानवत्तया विशेष्यतावच्छेदकज्ञानस्य हेतुत्वादिति धूमध्वंसस्य
ति धूमध्वंसस्य चान्वयितो धूमकालीनवह्निमान्निरस्यनुमितिर्धूमध्वंसजन्या वोध्या दुर्वाध्या दुर्वारतापत्तेरिति न च साभान्तवेधावच्छिन्नत्वं
परपरस्ते वंधानवच्छिन्नत्वेवा मुख्यविशेष्यतानिरूपितविशेषणतानापायवेशेषपरणमुपासाप्यत्तेः ननु मुख्यविशेष्यतानिरूपितवि
शेषणतासामानाधिकरण्यस्यैव हेतुघटकत्वसंभवात् पन्नत्वांशे वैयर्थ्यमित्यत आह नत्विति। न च मुख्यविशेष्ये पर्वते पदि धूमस्य वि
शेषणत्वं तदा पन्नत्वं तकुत्राने निवाच्यं। न स्यात्पर्वतपरत्वेन धूमस्य वह्नेर्मानं किन्तु कालपरत्वेनास्येति मुख्यविशेष्ये विशेषणतापन्नत्वा

ल्प

संभवात् दृष्टे अप्रमासीदित्यादौ तत्त्वदृष्टं संभवादाह प्रायश इति धूमकालस्यैव विशेष्यविशेषणत्वं न धूमस्येत्येतेनादर्शविवक्षावैपक्ष्ये सत्व
नापाहह इदं चेति भसिद्धमिति विशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्यैव विशिष्टानुयोगिकत्वविशिष्टस्यैव शिष्टस्य भानाद् वैकत्र द्वयमिति
शेष्यावैलक्षण्यसिद्धेरिति भावः यथाश्रुतस्य विशेष्यनिष्ठत्वमात्राधारितस्य विशेष्यनिष्ठत्वे सति विशेष्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्व
निकत्वस्य च । अत्र च यत्समानकालीनत्वं विशेषणसंसर्गेण धर्मेतरेत्यादि क्रमेण अपंचहेतुलतायोभविष्यति तर्कालंकारस्तु वि
शेष्यनिरूपितपदार्थे निष्ठविशेषणताप्रयुक्तत्वद्धूमसमानकालीनत्वावगाहित्वप्रयोगे यद्दानीधूमवान्पर्वतो धूमसमानकालीनवह्निमा
नित्यादौ साध्यांशे विशेषणताप्रयुक्तमेव धूमसमानकालीनत्वावगाहित्वमित्याहुः तेषां विशेषणेऽविशेषणतापन्नस्यैवेत्यादि दी
धितिग्रन्थोऽलग्नक इति स्वेति विधेयभानांशे धर्मितावच्छेदकत्वनिवेशोपविके । नन्वेतावता धूमस्याधिकस्यापक्षतावच्छेदकप्रवे
शव्यभिचारेण चापतत इत्यत आह यद्धूमे धर्मितावच्छेदकोक्तत्येति अत्र पक्षोपपद्धर्मे निष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपितापाविधेयता
तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणापन्नत्समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापत्वेनदवच्छिन्नविषयताकत्वनिवेशाभ्युपगमस्तत्र मा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰टी॰ दापदोषदत्यत आह समहेति विधेयत्वेति यद्विधेयत्वं तदवच्छेदकीभूतसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नधर्मावच्छिन्नत्वं च पद्विष
यित्वं एकविशेष्यतानिरूपितत्तदुभयविषयताशाल्यशाब्दबुद्धित्वेहेतुरित्यर्थः अनुमितौ विधेयताभेदेन विशेष्यताभेद मतेनेदं अन्य
था एकत्रद्वयमिति रीत्यामानाद् शाब्दानुमितिमादाय व्यभिचारो दुर्वार स्वानिरूपकेति स्वानिरूपकज्ञानानिरूपितविधेयतावच्छेदकताप
र्यास्यधिकरणो पदार्थे पतत्समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नपदार्थे निष्ठधर्मितावच्छेदकताकतद्रूपावच्छिन्नविषयताकाश
ब्दबुद्धिपी साक्षात्पमानविशेषणताजन्यतिव्याप्तिरित्यर्थः तादृशविधेयतावच्छेदकताव्यापकीभूततादृशधर्मितावच्छेदकत्वादवच्छि
न्नावच्छेदकताकविषयितेतिपावत् स्वचरमविषयता। स्वानिरूपकज्ञानानिरूपितत्वनिवेशात् धूमवान् पर्वतो वह्निमान् धूमकाली
नवह्निमांश्चेति आलोकादिलिङ्गकानुमितौ न व्यभिचार इत्याह समहेति तदीयधूमसमानकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताप्र
पविषयतापा। स्वानिरूपकज्ञानानिरूपकत्वेपि तदवच्छेदकतापर्यास्यधिकरणोन समानकालीनत्व धर्मितावच्छेदकतापन्न
मितितादृशविधेयतावच्छेदकताव्यापकपत्समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकत्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावात् तदीयपशुद्धवह्नित्वा १२०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वच्छिन्नविधेयतानिरूपविषयतापाश्चसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वविरहेणास्वपदेनोपादानासंभ
वात् पूर्वोक्तविषयताउपादानेस्वानिरूपकज्ञाननिरूपितत्वेनतत्रहेतुभावादित्यर्थः स्वनिरूपितेति निरूपकमात्रनिरूपितत्वेहेतुगर्भ
उद्देश्यतावच्छेदकतारूपध्वंसकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविषयतारूपपक्षत्वस्यतदनिरूपकानिरूपितविधेयतावच्छेदकताव्यापक
समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वादितिभावः परस्परेति अन्यथाव्यभिचारेवश्यन्ते· अविशेषणेनेतिल
नेश्रेणेनिवापाहः एतन्मतेपिविधेयताभेदविशेष्यताभेदः अन्यथाएकत्वरूपमितिरीत्याधूमवत्त्वेनवह्निध्वंसकालीनवत्त्वभपानुमि
तीवालोकलिंगिकापांव्यभिचारः अत्रैतादृशरीत्यापत्तुमतंपरिष्कर्तुमीशामहेतथाहिस्वनिरूपकविशेष्यतानिरूपितविधेयतावच्छेद
कताव्यापकपक्षसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकपर्वतमेनिष्ठधर्मितावच्छेदकताकविषयताकाशाब्दबु
द्धित्वेहेतुः तत्रधूमवान्पर्वतध्वंसकालीनवह्निमान्पर्वतोवह्निमानालोकादित्यादौध्वंसकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविषयताशुद्धवह्नित्वा
वच्छिन्नविधेयतपारेकधर्मितानिरूपितत्वसत्त्वेनतादृशवह्निनिष्ठधर्मितावच्छेदकतारूपविषयतोपाः स्वपदेनोपादानसंभवाद्यभि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰ दी

चारइतिनिरुक्तधारणायांपक्षधर्मविशिष्टस्यानुपपत्तेः नचतत्रपादानेपितादृशाविषयतापक्षधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकधर्मितानिरूपकत्व
त्वेनव्यभिचारेणवापत्तिरितिनेदंपर्यर्थद्वयोरमितिवाच्यं तत्पदेनपक्षधर्मनिष्ठावच्छेदकनिरूपकविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपितत्व
स्यविवक्षितत्वात् उक्तविषयतापाश्चवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपितत्वस्यैवोपगमात् अ
यत्नादेवनविषयतापाविशेष्यतावच्छेदकताभेदस्यैवनिवेशेनोपपत्तेः पक्षधर्मविशिष्टइत्यस्यानतिप्रयोजनत्वमित्यत्रदूषणान्तरमपि
अस्माकंतुधर्मितावच्छेदकताभेदनिवेशोपितत्रशुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसमानकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविषय
तापाधर्मितावच्छेदकताभिन्नायाः स्वपदेनोपादानसंभवात् हेतुमत्त्वेनव्यभिचारइतिपक्षधर्मविशिष्टइत्यस्यनैवोपयोगः अथैकविषय
तानिरूपितत्वकल्पपत्रधूमवह्निधूमसमानकालीनवह्नौ नात्रपाशांशुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेषणतानपायहेतुरेतदवच्छेदक
तातत्रवह्नित्वावच्छिन्नविधेयत्वेसमानकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविषयत्वपोरेकविशेष्यतानिरूपितत्वनपायभिचारइतिपक्षधर्मविशि
ष्टइत्यस्यसार्थक्यमितिचेन्न उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टवस्तुनोविधेयतानुगमादितिचेन्नाधर्मितावच्छेदकताभेदनिवेशपक्षे ११०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विशिष्टस्यस्यासाध्यकोपि स्वमते तन्त्साध्यैक्याध्येगुरुमार्गानुसरणान्नैवौचित्यात् पथासन्निवेशः स्वमते पिसाध्यैक्यादिति । वस्तुतस्तु
अनिलाघवेन विषयतैकाभेववविवक्षणीयतादृश विषयतापाविधेयतात्वादिनिभूवतामपिसाभ्यानपदमेविशिष्टइत्यस्यैवपथ्ये
अतएव विधेयत्वतादृशे विषयत्वपारैकांस्यत्काएकविषयतानिरूपितत्वमुक्तमिति । किंचिह्नमैति इदमत्रबोध्यं वल्कि चिह्नमैविशि
ष्ट विशेषणतात्त्वस्यपदमे आवश्यकत्वेधर्मपरपदार्थोनभीवोविफलः नचसमानकालीनत्वदिशिपरपदार्थोनिवेशादिह आवश्यक
अन्यथानिपमशरीरानुपपत्तेरितिवाच्यं । तथासतिधूमवान्पर्वतोवह्निमान् आलोकादिसाध्येव्यभिचारापत्तेः समानकालीनत्व
दिशिपरपदार्थान्तर्भावस्यावश्यकत्वात् । एवंतत्तावच्छिन्नेविशेषणतापत्तेति । तथाचधूमवत्समानकालीनवह्निमत्पर्वतीयव
ह्निमानित्याकारेवान्यलिंगकानुमितित्वंत्रैस्मर्यः संग्रहापेति अन्यथात्रलिंगजन्यत्वासिद्ध्यापत्तेः पक्षाद्वहिरिति । प्रकृतसाध्य
पूर्वंतदेतुसमानकालीनत्वग्रहाजन्यत्वेनपक्षोविशेषणीयइतिभावः । अर्थविशेषलाभायेत्वेनंतुपर्यालोचनायांतुभवतादृशवस्तुनस्त्व
ति अबाधादिति निरुक्तसमानकालीनत्वविशिष्टप्रातियोगिकत्वेनसंबंधत्वेनुभ्रमत्वोपपत्तावपिगौरवंलाघवेननिरुक्तसमानका

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.दी. लीनत्वविशिष्टसंबंधस्यैव विधेयसंबंधत्वसंभवादिति भावः संबंधांतरं निरूपितत्वं वैलक्षण्यापात्सामंजस्यमिति साध्यसमानाधिकरणाद्य
माधिकरणतावच्छेदककालावच्छिन्नप्रश्नकस्यैवमेव नास्तीति बोध्यं अत्र धूमालोकादिपरामर्शानां परस्परव्यभिचारवारणा
पकारणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशो गौरवाद्धि गवेषणतापाः कार्यतावच्छेदकत्वमाचार्यरूपेण। तत्रैव वह्निव्याप्यधूमप्रकारता निरू
पितपक्षविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्ननिरूपितकार्यतावच्छेदकं न धूमप्रकारकपर्वतोद्देश्यकत्वमुपगतमिति त्वेवं वह्निव्या
प्यधूमवन्महानसं वह्निव्याप्यालोकवांश्च पर्वत इति ज्ञानजन्यापाधूमवन्महानसं आलोकवान्पर्वत इत्यत्रैव वह्निमदिकत्वगमि
तो व्यभिचारेण नापि धूमविशिष्टपर्वतोद्देश्यकत्वगर्भे पतः शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निव्याप्यधूमाभावा
प्रकारकत्वरूपेण निश्चयत्वेन निवेश्यं तत्र शुद्धत्वानिवेशे नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमाभाववान् पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति
सानस्य निश्चयत्वानुपपत्तेः एवं च नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्नवेति संशयाद्धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिर
तः शुद्धपक्षविशेष्यकत्वगर्भदलोत्तरं वाच्यं तथा च वह्निव्याप्यालोकवान्पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति ग्रामशेजन्यापाधू ए८

षयताको निरुक्तेर्गौरवान्न संयोगादिसाध्यकसद्धेतुपरामर्शप्रमात्वाभिमानेनतु साध्यवदन्यावृत्तित्वमेव लाघवात् व्याप्तिरिति अत्र वदंति
अनुमितौ व्याप्तिधीनेपरामर्शसंशयस्थले तत्र साध्यहेतुतत्त्वकल्पनीयविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयमुद्रयैव हेतुतोपपत्तेः नचैवं वह्नि
व्याप्यधूमवान् पर्वत इति तादृशनिर्णयोत्तरं ह्रदव्याप्यवत्ताज्ञानासत्त्वे तादृशधूमवान्पर्वतो ह्रदवानित्याद्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं तादृ
शानुमितित्वस्य कस्यापि कार्यतानवच्छेदकतया आपादनासंभवात् न च सिषाधयिषाविरहविशिष्टवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो ह्रदवानिति सिसि
षाभाववत्त्वापादक इति वाच्यं आचार्यमते तादृशानुमित्यप्रसिद्ध्या तादृशसिषाभावस्याहेतुत्वात् न च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो ह्रद
व्याप्यवान् इति परामर्शाधीनावह्निव्याप्यधूमवान् ह्रदव्याप्यवान्पर्वतो ह्रदवानित्यनुमितिः तत्रेच्छाविरहविशिष्टवह्निव्याप्यधूम
वान् ह्रदव्याप्यवान् पर्वतो ह्रदवानिति सिषाभावो हेतुः स एव तत्रापादक इति वाच्यं वह्निव्याप्यधूमह्रदव्याप्योभयावच्छिन्नपर्वतमता
वच्छिन्नविशेष्यकत्वस्यानुमितित्वस्यैव तादृशसिषाभावकार्यतावच्छेदकतया तत्र च न्यूनत्वेन तदापादनासंभवात्। नचैवं दर्शितसि
द्धिदशायां ह्रदव्याप्यवान् पर्वतोव्याप्यवान् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो ह्रदवानित्यनुमितिः स्यात् व्यभिचारेणोक्तधर्मः कार्यतावच्छे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न.टी.

दकः किंतु धूमव्याप्यवह्निव्याप्यधूमयत्वेनलैलिंगतापातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नविशेष्यताकधूमानुमितित्वमेव तत्र याचोक्तापत्तिर्दुर्वारै
वेतिवाच्यं। तत्रापि वह्निव्याप्यधूमवान् धूमव्याप्यवान्पर्वतो धूमवानित्येतादृशसिद्ध्यभावेन फलजनने वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो
धूमव्याप्यवानितिपरामर्शस्य सहकारित्वेनैवोक्तापत्तिवारणात् तत्र याव्यानुमितौ व्याप्तिभानेपरामर्शस्य स्वतंत्रहेतुताकल्पनप्र
युक्तलाघवमस्तु तमेवापादि चैकधर्मिविशेष्यकपरामर्शाद्धर्म्यंतरेनानुमितिः प्रामाणिकी तदा विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनि
र्णयस्यापि धर्मिणो निवेशेपवहेतुतानान्यथा परंतु पर्वतत्वसामानाधिकरणेन वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शात्पर्वतत्वावच्छेदेनानुमित्या
पत्तिवारणायावच्छिन्नसंयोगधूमत्वव्यापकतावगाहिस्य धूमसंयोगाद्यात्वव्यापकताद्यवच्छिन्नव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकावच्छिन्न
संयोगसंसर्गकपरामर्शोपोरन्यतरस्यसहकारित्वविधौ कार्यविधेयतावच्छेदकाभावकार्यतावच्छेदकैकेवेतिनतदनुपपत्तिः परामर्शस्य
हेतुताप्रसंगः वह्निमान्पर्वतो धूमवानित्यादौ सिद्धेरविरोधित्वापमर्शाकारस्य नापि विधेयतापाः पक्षतावच्छेदके निवेशितत्वात्
केचित्तु अनुमितौ व्याप्तिभानानुपगमे एकविशिष्टपरैवैशिष्ट्यमिति रीत्या वह्निव्याप्यधूमपर्वतत्वलाभपंचमिनवच्छेदकीकृत्य वह्निव्या

रा.न०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्यधूमप्रकारकस्य वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शस्य वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमि
तिप्रतिप्रयोज्यकारणतावच्छेदकत्वे गौरवं मन्मते तु धूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्निव्याप्यधूमपरामर्शहेतुतयैवोपपत्तेरिति लाघवं
नच तथाविधपरामर्शत्वादृशानुमितित्वस्वीकारे चिंतामणिकारस्य ताविशेषरूपताविशेषइति वाच्यं तादृशस्थले तद्विशेषस्याचार्यैरुपगमा
त्। यत्तु तत्र व्याप्त्यभावेन वह्निव्याप्यालोकवान्पर्वत इति परामर्शसत्त्वे वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतान्यानिवीहितोनत्वाधसत्त्वे वह्निव्या
प्यधूमपर्वतत्वावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकीकृत्य वह्निविधेयकानुमित्युत्पत्तेस्तादृशानुमितौ तादृशेन तत्वाधस्यैवातेन्त्रगत्या हेतुत्वं वाच्यं
तदंगीकारे तु तादृशापावह्निव्याप्यधूमप्रकारकपर्वतविशेष्यकनिर्णयस्यावश्यकत्वान्नानुमत्यापत्तिर्न वशे वह्निव्याप्यधूमपवत्पर्वत
वान्देशः इत्याघनं तादृशः पर्वतव्यक्तिभेदकूटनिवेशप्रसंगेन महागौरवात्। एतदपेक्षया अल्पतरेतराधव्यक्तिनांहेतुत्वावच्छिन्नान
श्रमतएव पाकानुमाने मिश्रैः पक्षमुख्यविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वं दर्शितं यदपि तत्र व्याप्यभावेन धूमलिंगकानुमितिप्रतिबन्ध
मित्सा विरहविशिष्टप्रसक्तेश्चाविशिष्टापादि वह्निव्याप्याभाववान्पर्वतो घटवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षसामग्र्या प्रपक्षप्रकृप्रति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८

ग.टि० वंधकत्वं नकल्प्यते तन्तादृशसामग्र्याः काले पर्वते वह्निव्याप्याभाववानिति विशेष्यतावच्छेदकवत्तानिर्णयस्य तद्विरोधित्वस्यावश्य
कत्वात् तद्दशायां तादृशनिर्णयस्य धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यप्रतिबंधकत्त्वपात्तस्याः स्वतन्त्रप्रतिबंधकत्वे गौरवमिति
नत्वपि ना अनुमितौ व्याप्यभानं पिधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ तादृशसामग्र्याः स्वतन्त्रप्रतिबंधकत्वाकल्पने शुनि वि
रहात् वह्निव्याप्यधूमवद्व्यमित्यादिपरामर्शजन्यानुमितौ तादृशप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे गौरवभेपनद्
त्वात् धर्मिताचच्छेदकमनिवेश्य धूमप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनवह्न्यनुमितिं प्रतिविशेषानुमिति निष्ठवि
शेष्यतानिरूपितविशेष्यताकत्वप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितप्रकारतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक
नुमित्साभावविशिष्टप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतत्त्वाविधप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनात्तादृशप्रत्यक्षसामग्रीदशायां धू
मवान्पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेरपि वारणासंभवात् नचैवमपि कारणान्तरविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णापकप
लापत्त्या अभावेः पर्वभत्वे सत्यदेवाभ्यन्तरनिवाच्ये एककालो नन्यसंबंधेनतत्त्वाविधत्वापत्याः विरोधीत्वोपपगमानाकापंकाणो त्वं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भयदिशि तत्पुरुषीयत्वं निवेश्यन्ते न पुरुषांतरीयानुमितौ न पुरुषांतरीयसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वापत्तिः तत्पुरुषीयत्वादेरपि प्रति
बंध्यतावच्छेदकतयात्मनिष्ठप्रत्यासत्तिकत्वपुरुषभेदभिन्नकारणतापर्याप्त्यवच्छेदकतया पर्वतत्वादिभेदेन प्रतिबंधकतानामाधिक्या
त् पटेपि तत्र व्याप्यस्य भाने अवच्छिन्नत्वसंसर्गावच्छिन्नव्यापकतावगाहि पुरुषसंयोगेन धूमवत्तावगाहि परामर्श पुरुषसंयोगघटित
व्यापकतावगाहि अवच्छिन्नत्वं संयोगेन धूमवत्तावगाहि परामर्शयोः परस्परं तन्यानुमितौ व्यभिचारः न च पत्रपुरुषसंयोगघटित
व्यापकतापरामर्शत्वेनैवावच्छेदकावच्छेदेनानुमितित्वेनैवोपेक्षितवाच्यं न यायसति पटेच सत्त्विंगपरामर्शादपि धूमानुमितिरितिघ्
ध्येन पुरुषसमवायसंबंधघटितव्यापकतावगाहितं धूमप्रागभावकालावच्छिन्नपुरुषसकसमवायसंसर्गकमपि वीत्वादिहेतु
कपरामर्शजन्यताद्दशकालावच्छिन्नसमवायसंसर्गकधूमात्मकगंधानुमितावतिव्याप्तिवारणाय संगतेः अन्यथानुत्पन्नगंधा
द्दशपरामर्शादपि अवच्छेदकावच्छेदेन धूमानुमित्यनुत्पादादरप्रयासात् न चैवं स्यादिति तन्न च संयोगावच्छिन्नत्वं तत्संयोगत्वसमयोग
त्वेनानुगमय्यैकैककारणतानाकल्प्यतं इति व्यभिचार इति वाच्यं अवच्छिन्नसंयोगघटितताप्रामाण्यग्रहकालेन धूमव्यापकता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी०

परामर्शा स्त्रुटसंयोगघटितो शमारणपग्रहकालेन त्रुटितव्यापकतावगाहिपरामर्शोच्चानुमितिर्भारणपविशिष्यतेषामुत्तेजकत्वं
स्वीकृत्य विशिष्य विशिष्य तद्धोविधपरामर्शयोरेकाकारानुमितिं प्रत्येव हेतुतापादकत्वं त्यागात् एकत्र तादृशाशमारण
ग्रहयोरुत्तेजकत्वेनु एकसंसर्गघटितापुमारणपग्रहकालापरसंसर्गघटितव्यापकतापरामर्शादनुमितिरनुत्पत्तेः अस्म
न्मतेचावच्छिन्नसंयोगघटितव्यापकताज्ञानजन्यानुमितौ न त्रुटितव्याप्तिरेव तु सुदृढसंयोगघटितव्यापकताज्ञानजन्यानु
मितौ न त्रुटितव्याप्तिरेव च भासमानरूतिनपारस्परव्यभिचारइतिनदप्यपेशलं हेत्वाभासग्रन्थेपक्षतावच्छेदकैकदेशव्यापकत्वा
वच्छिन्नत्वस्य संसर्गतापादकत्वं न पापर्वतत्वावच्छेदेन धूमपरामर्शात्तादृशपक्षस्योपजनकत्वात् स्वावच्छिन्नसंयोगे
न व्यापकतावगाहिपरामर्शाज्जुसंयोगवत्त्वस्यावच्छेदकीभूतपर्वतत्वव्यापकत्वाभ्युपगमेवेधे नवह्निविधेयानुमितिरूपकामेन व्यभि
चारएवाग्राह्योद्भूदशप्रतिबन्धकत्वेनु आपत्तिमात्रेणसाधनासंभवात् हरिणामप्रमदाचार्याणां विपरीतफलत्वमुत्पादनेनु अप्रिमग्रन्थविरु
द्धमितिदूषणं परेषां चाप्पीतगतत्वेनाविभासमानजपगमेनेताव्याप्यधूमवान्नवेन इति परामर्शकालेवह्निभिन्ननेजाभाववा ८५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्यत्वेन इतीत्र वाधाधीनापि धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ व्यभिचारान्न वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शहेतुतासंभवः मन्मते तु ता
दृशबाधस्थलीयानुमितेः तेजोव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्याकारकानपावह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ न
स्यहेतुता निर्वाह्यः यदि चेत्तत्र बाधाधीनतादृशानुमितौ वह्नित्वमिव तेजस्त्वमपि भासते व्यापकतावच्छेदकत्वेन भानस्यैव वि
धेयतावच्छेदकत्वेन भाननियामकत्वात् यथा च व्याप्यांशेऽपि न व्यभिचारः तत्र वह्नित्वो विधेयतावच्छेदकत्वानुपग
मेन तादृशपरामर्शस्य वह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुत्वोपगमादित्युच्यते तदापि तादृशानुमितौ वह्नित्वस्या
पि विधेयतावच्छेदकत्वोपगमे बाधकाभावः तथा सति तेजस्त्वविशिष्टवह्निव्याप्यवह्निभिन्नतेजोभाववत्पर्वतकालीन
तेजोव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्याद्युपरामर्शस्य तेजस्त्वविशिष्टवह्निमान्पर्वत इत्यनुमितिं प्रति स्वातन्त्र्येण हेतुत्वेन कल्प
नेतादृशपरामर्शकालेतथाविधेतरबाधकालीनतेजोव्याप्यधूमवान्पर्वत इतिपरामर्शस्यावश्यकत्वेनापानद्धलाद्वह्नित्वते
जस्त्वोभयावच्छिन्नविधेयताकानुमितिनिर्वाहात् वह्नित्वस्य विधेयतावच्छेदकतानुपगमे तु तदुभयावच्छिन्नविधेयता

११

ग.टि

कानुमितेरनुभवसिद्धाया निर्वाह्यापत्त्या तादृशपरामर्शस्य पृथक्कारणत्वे महागौरवापत्तेः न चैवमपि शुद्धवह्नित्वावच्छि-
न्नविधेयताकानुमितित्वमेव तादृशपरामर्शकार्यतावच्छेदकमतो न व्यभिचार इति वाच्यं तथापि तेजस्त्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नवि-
धेयताकानुमितौ तेजस्त्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नव्याप्यधूमवत्तापरामर्शस्य व्यभिचारवारणायानुमितावाचार्यैर्व्याप्तिमानोपम-
र्दितत्वाहुः मनुपपत्तिः यथा चैत्रस्य धनमित्यादौ षष्ठ्यर्थस्य भिन्नत्वान्नितरां चैत्रादेः धनत्वसंबंधेनान्वयस्याप्यनुपपत्तेः विधेयसमानका-
लीनत्वविशेषितत्वेऽपि भेदसंबंधेनान्वयादृष्टौ तेन हेतुबाधः संभवति षष्ठ्यर्थवर्तमानत्वसंबंधीत्यमनुपपत्तेः वर्तमानत्वरूपेकार्थविशेषितत्वेऽ-
प्युपपत्तेस्तत्र स्वसंबंधित्वपत्त्वः संबंधवर्तमानत्वान्वयपक्षस्यपवापतितत्वमते पातितप्रसंजककरतिभावः अत्र अनुभवादिति लिंगस्य समानका-
लीनत्वभानानुपगमे च वह्निव्याप्यालोकवान्यत्वं न दूरे इति परामर्शाद्वह्निव्याप्यधूमवदन्यो नित्यवह्निरिति ज्ञानदशायां वह्निव्याप्यहृदध-
वानुवह्निव्याप्यालोकवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ धूमपरामर्शस्य व्यभिचारः धूमप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
कवह्निविधेयताकानुमितित्वस्य त्वाचान्न च धूमेन प्रकारत्वानिरूपितत्वमपि पर्वतविशेष्यतायां निवेश्यं तथा सति वह्निव्याप्यधूमवा-

लर्म

न्सर्वत्र इति परामर्शजन्यायां वह्निव्याप्यालोकवदन्यो नित्ते वह्निरिति बाधीनानुमितेर्भवन्मते उक्तकारणताया अव्यापत्त्यापत्तेः अस्मन्मते तु पर्वत
त्वान्यधर्मानवच्छिन्नपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नधूमनिष्ठकालीनत्वसंबंधावच्छिन्नप्रकारताकवह्निविधेय
ताकानुमितित्वं धूमपरामर्शकार्यतावच्छेदकं एवमालोकादिपरामर्शकार्यतावच्छेदकं बोध्यं कालीनत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारताप
रामर्शनिष्पन्ने वह्नि धूमालोकपरामर्शादितः धूमालोकादिघटितानाद्दशप्रकारतास्ति इति न व्यभिचारकापत्त्यापत्तिः। एवं धूमपरामर्शस
त्वेपीतपर्वतान्यो निवह्निरितीतरबाधाधीनवह्निव्याप्यधूमवान्पीतपर्वतो वह्निमानित्यनुमितोपि तत्त्वधूमधर्मितावच्छेदकत्वाभावान्न
धूमपरामर्शकार्यताभङ्गः पर्वतत्वान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वात् । नाप्येकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निव्याप्यधूमपर्वतत्वोभयधर्मितावच्छे
दककधूमपरामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारः तत्र धूमेपि वह्निधर्मितावच्छेदकतासत्त्वात् पर्वतत्वावच्छेदककोटिप्रविष्टधूमप्रका
रतायाः कालीनत्वसंबंधानवच्छिन्नत्वादन्यादृशतत्प्रकारतायाः तत्संबंधावच्छिन्नत्वेपि तन्निरूपितविशेष्यतायाः पर्वतत्वान्यधर्मा
वच्छिन्नत्वात्। न द्रुहे प्रतिबंधकवशादिति। पञ्चकालीनत्वसंबंधेन धूमो। वह्निरितिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वाय स्यानुमित्यनुपपत्तेरिति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी०

तत्वात्तन्मतेध्वंसाभाववान्पर्वतस्त्विति ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्ववदेतस्यापि प्रतिबंधकतापाटच्छत्वान। लिंगरूपेति अतीतलिं
गकालीनत्वावगाहित्वेन प्रसक्तानुमितावित्यादिः तद्धानीध्वंसवान्पर्वतो ध्वंसकालीनवह्निमान् ध्वंसप्रत्ययेत्याद्यनुमितौ व्यभि
चारवारणाय स्वाश्रयावहितप्राक्क्षणाविद्यमानेति। विशेषणांतरं च यथा विशेष्यविशेषणभावापन्नत्वं द्वितीयपदमेविशिष्ट
विशेष्यकत्वेन तत्तोपेतत्समानकालीनत्वग्रहजन्यत्वं। इत्यादौ त्यादिना विरोधिज्ञानाभावस्य समानकालीनत्वभानप्रयोजकत्वज्ञा
यमानविशेषणाज्ञत्वेन विशेषणकालवृत्तितया विशेष्यमानेनैतस्य मितिमत्वांसेगतिपरिग्रहः अतीतादिलिंगज्ञानान्त्
नुमितिरिति शङ्कूपकृतयामलेऽप्याचष्टे मलेदूतिस्वव्यापारस्य चेत्यभिधानेन तु अतीतादिलिंगजन्यस्य परामर्शस्य निपताव्यव
हितपूर्ववर्तित्वलशंकावारणाय। तस्यतादृशलिंगकालीनतयानहि दूर इत्येवेतिभावः अज्ञायमानलिंगांतरेति अयलिं
गरूपकारणावाधात्समानकालीनत्वावगाहिनीनानुमितिरित्यादि धिस्य यैप्रदर्श्य समानकालीनत्वानवगाहिनी पुनरनु
मितिर्भवतु नत्वोमयथापि न प्रकृते क्षतिरितिमतनिष्कर्षो वसेयः ध्वंसवान्वह्निमानित्यनुमितित्वमामानाधिकरण्येनैव लिंगज एवं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्यत्वात्साधनाद्धेतुसिद्धिशंकावारितातथाचकथमनुमत्युपलापस्वामेवेयुथः संगच्छते इति चेन्न पक्षः साध्यांशेकालीनत्वसं
बंधेनभानएवलिंगस्यपक्षविशेषणत्वं किंवाभानेपिनाद्यः पक्षः तत्रतथाभानेविशेषणज्ञानत्वप्रयोज्यत्वेवाच्यंतच्चाग्रिमक्षणतादि
लिंगतानाधीनात्ममितौदुर्वहं अन्यत्वत्पक्षविशेषणत्वतापिलिंगस्याभानेसर्वत्रापिपक्षविशेषणत्वतापक्षतानवच्छेदकलिंग
भानमप्रामाणिकं नह्यितोपिविशेषणज्ञानत्वापादाय अनुमितेः अवद्धिस्वीकारेतथाविधानुमितित्वावच्छिन्नंप्रति अन्तोतादि
लिंगपरामर्शानां विशेषणज्ञानत्वानुमितित्स्वीकारेपक्षविशेषणतापन्नकालीनत्व संबंधावच्छिन्नलिंगविषयतानिरू
पितप्रकृतसाध्यविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नंप्रतिविषमानलिंगपरामर्शाणां च विशिष्यकारणत्वस्वीकारेगौरवात्का
पिपक्षविशेषणतापालिंगभानोपगमासंभवात्तत्तत्परामर्शानामनुमितौ प्रत्यक्षाणांतत्कल्पनमेवन्नावत्पर्वतोव
ह्निमानाध्यसाभाववान्स्यादित्यपित्तपतिपर्वतोवह्निव्याप्यधूमवानित्यापाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्येहेतुत्वे व्यवहितोत्तरत्वसंबं
धेनतादृशनिश्चयविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रत्येवमणिकाराभिमतेतादृशज्ञानत्वेनहेतुताकल्प्यत्वेदूषितत्वंगौरवं तमेवमनेनतादृशाप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२४

ग.टी. पक्षिंप्रतितादृशनिश्चयस्यप्रत्यक्षकारणतापाश्रावश्यकत्वात् । एतेनमणिकारमतेधूमालोकादिपरामर्शानांपरस्परंजन्यानुमितौव्य
भिचारेणकारणतावच्छेदकतयात्वविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नंप्रतितादृशपरामर्शानांहेतुत्वेगौरवमित्यपास्तं अनुमितित्वमनि
वेश्यज्ञानत्वनिवेशेनकारणतालाघवसंभवसंभवात् पश्चिमणिकारमतेआपन्नेणहार्यतानिर्वाहापापायव्यतिरेकविषय
ताह्यदितहृत्यावच्छिन्नप्रत्येवपक्षतातादृशनिश्चयत्वेनहेतुतावच्छेदकीनिमन्यतेनतत्राहदादिपुत्यंप्रतितद्व्यभावानुमितिसाम
ग्र्याः प्रतिबंधकत्वेनतदवच्छेदककोटौवह्निव्याप्यधूमवान्सवेतत्समादेसमद्भाव्याप्यवत्तानिर्णयस्याभावेननिवेश्यतेइति
मणिकारमतेलाघवं । नचैवंवह्निव्याप्यवत्तानिर्णयदशायांवन्ह्यभावानुमितिजनकपरामर्शोदिसत्वेह्रदादिप्रसक्तौबाधका
भावात्तत्रतादृशसामग्र्यभावेहेतुतायांव्यभिचारइतिवाच्यं । अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंबंधेनवह्निव्याप्यवत्तानिर्णयवि
शिष्टान्यत्वस्यसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौनिवेश्यव्यभिचारस्यवारणोपपत्तेः । नचैवंवह्निव्याप्यवत्तानिर्णयसत्वेवन्ह्यभा
वानुमितिजनकेतरकारणसत्वेपक्षशाह्रदादिपुत्येसोत्पत्तिः स्यात्तादृशनिर्णयाभावह्रदितवन्ह्यभावानुमितिसामग्र्याअपि सत्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्त्वात्तदापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं अनुमितित्वमनिवेश्य धूमपरामर्शविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति धूमपरामर्शत्वेन हेतुत्व
स्य कल्पनेन तादृशनिर्णयोत्तरं व्याप्त्यादिप्रत्यक्षस्यापि तत्कार्यतास्वीकारेण तादृशनिर्णयोत्तरं तादृशप्रत्यक्षसामग्रीमध्ये तथा
विधनिर्णयस्यापि निवेशनीयत्वात् एवं च धूमलिंगकानुमितौ धूमपरामर्शत्वेन पक्षधर्मताज्ञानत्वान्तर्निविष्टगौरवे। आचार्यमते
नु वह्निव्याप्यवत्तानिर्णयाभाववद्धिते वह्न्यभावानुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकताया तादृशनिर्णयाभावस्यानिवेशेन स्वप्रतिबंधकत्वात
च्छेदककोटौ पैक्ष भिचारस्याहरणयेनादृशनिर्णयविशिष्टान्यत्वनिवेशे उपदर्शितापत्तिरिति निष्कृष्टादिप्रत्यक्षं प्रति तादृशनिर्ण
याभावं निवेश्यैव तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्यावश्यकत्वसात्रैव स्वीकारेणोः सहविशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरहे
ण सामग्र्या प्रतिबंधकताद्वयकल्पनप्रयुक्तगौरवस्य दुर्वारत्वमिति। अपरे तु धूमपरामर्शविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति धूमपरामर्श
त्वेन हेतुत्वे मणिकारादरणेन गौरवे आलोकपारामर्शविधूमपरामर्शविशिष्टत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटावावश्यकत्वान्नील
पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शदशायां नीलपर्वते च वह्न्यभानप्रतिबंधकबाधासत्त्वे धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰टी॰ रणाप निरवच्छिन्नपर्वतत्वनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकत्वानिरूपकविशेष्यतानिरूपितधूमप्रकारताशालिपरामर्शत्वेन
हेतुत्ववाच्यत्तथा सन्निदर्शितपरामर्शदशायां नीलो वह्न्यभाववानिति निरुक्तबाधदशायां धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युत्प
त्तये नीलपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकपरामर्शानामपि हेतुत्वमावश्यकमिति तेषां परस्परव्यभिचारवारणाय कारणताव्यवहि
तोत्तरत्वनिवेशनमावश्यकमेवेति नचायमत्ते तादृशबाधस्थले तादृशानुमित्युपलापत्तिरेव समुचितेति वाच्यं तथासति
ह्रदादिपुरस्कारेण प्रति नीलपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्न्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकतापत्तेरवच्छेदककोटौ नीलो व
ह्न्यभाववानिति बाधाभावनिवेशापत्त्यापत्तेः कारणतावच्छेदकविशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहनिवेधनसामग्र्याः प्रतिबं
धकताबाहुल्येन महागौरवापत्तेः तत्र तादृशबाधाभावानिवेशे तादृशबाधस्थले नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शा
दिनसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादेन भिन्नविषयकप्रत्यक्षस्येवोत्पत्त्या सामग्री प्रतिबंधकताया व्यभिचारापत्तेः अस्मन्मते तु
तादृशबाधकाले तत्तदनुमितेरेवासत्याभिन्नविषयकप्रत्यक्षानुदयाद्व्यभिचाराभावेन तदृशिनसामग्रीप्रतिबंधकतायां तादृश १४०

बाधाभावानिवेशेनलाघवादिति।नन्वुक्तादृशबाधकालेनादृशानुमित्युपगमेपिनिरुक्तसामग्रीप्रतिबंधकतायांनादृशबाधाभा
वो।ऽशेस्वनिवेशः अन्यथानीलोवन्ह्यभाववानितिबाधसत्त्वेनीलपर्वतोवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतश्चवह्निमानितिसिद्धिपराम
र्शसत्त्वेकस्याअप्यनुमितेरनुत्पत्त्यापाद्यद्वप्रत्यक्षोत्पत्त्यात्तदनुत्पादापत्तेः तथाचबाधकालेनिरुक्तसिद्धसत्त्वेतादृशपरामर्शादृशा
पोद्बुद्धप्रत्यक्षापत्तिवारणायतादृशबाधाभावप्रनिवेशःपर्वतोवह्निमानितिसिद्धभावंनिवेश्यवह्निव्याप्यधूमवान्नीलपर्वतइ
त्यादिपरामर्शवृत्तिनसामग्र्याःधत्वादिप्रसक्तप्रतिबंधकत्वकल्पनेतत्रानुमितित्वादिनामधिकमितिचेन्नातदानीमनुमितिवादि
मनेवध्वनुमितिप्रतिवह्निव्याप्यवत्त्वाभाववान्नीलकालीनवह्निव्याप्यधूमवान्नीलपर्वतेनवान्पर्वतइतिपरामर्शोत्पत्तेस्तत्काल
नेनलीनवातानदानींतत्रवह्नि व्याप्यधूमप्रकारकनीलपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकपरामर्शविशेष्यकत्तपानछत्वछह्निव्याप्य
धूमवान्पर्वतोवह्निमानित्यनुमित्युत्पत्त्यापर्वतेवह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायनिर्वाहात्तत्रवह्निव्याप्यधूमवान्नीलपर्वतइतिप
रामर्शस्यतादृशबाधाभावरूपसहकारापेक्षत्वात्तादृशबाधदशायामनुमित्युपगमेनुदर्शितानुव्यवसायनिर्वाहार्थंपर्वतोवह्नि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.दी. श्यकवह्निविधेयकानुमित्युत्पादानुरोधेन वह्निव्याप्यवत्त्वाभाववान्नीलकालीनत्वविशिष्टनष्टाविधनीलपर्वतप्रकारकशुद्धपर्व
तविशेष्यकपरामर्शत्वेन पृथक्कल्पनेनुत्तापत्त्याघृष्टादिमत्त्वेपि प्रतितत्थाविधपरामर्शादिद्वयस्य तत्सामग्र्याः पृथक्प्रतिबंधकताप
त्याश्च महागौरवापत्तेः तस्मान्नीलो निर्वह्निरिति बाधकाले नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शाद्वह्निव्याप्यधूमवान्
पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिः समुच्चयेनैव पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शोत्तरं तादृशानुमितौ तु न व्यभिचारः कारणा
व्यवहितोत्तरत्वस्यैवात्रापि निवेशात् विषयविषयितानुनिवेशप्रयोजनाभावात् । यदि तु वह्निव्याप्यवत्त्वाभाववन्नी
लकालीनवह्निव्याप्यधूमवन्नीलपर्वतवान्पर्वत इति परामर्शस्य वह्निव्याप्यवत्त्वाभाववन्नीलकालीनवह्निव्याप्यधूमव
न्नीलपर्वतवान् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिं प्रति स्वानन्तर्येण हेतुत्वं वह्निव्याप्यवत्त्वाभावविशिष्टधूमवत्कालीनवह्निव्याप्य
वत्त्वाभाववन्नीलकालीनवह्निव्याप्यधूमवन्नीलपर्वतवान्पर्वत इति परामर्शस्य स्वानन्तर्येण तादृशानुमितिं प्रति हेतुत्वात् कल्प्यन
लाघवात्तदानीं वह्निव्याप्यवत्त्वाभाववन्नीलकालीनवह्निव्याप्यधूमवन्नीलपर्वतप्रकारकशुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्य १५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रूपपरामर्शस्यावश्यकतया तद्बलाद् वह्निव्याप्यवद्विभाववन्नीलकालीनवह्निव्याप्यधूमवन्नीलपर्वतवान्पर्वतो वह्निमानित्यनु
मित्युत्पत्त्या तदा पर्वते वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिर्वा हे अनुमितिप्रयोजकपरामर्शस्य प्रयोजकहेतुत्वकल्पने प्रयोजनाभावान्
न दृश्नीं वह्निव्याप्यधूमप्रकारकनीलपर्वतविशेष्यकपरामर्शाद् वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिस्तु न संभव
ति धूमधर्मितावच्छेदककवद्विभावप्रकारकत्वाद्धेतुत्वेन तत्रानिर्विधिकापातात्सत्त्वात् । एवं धर्मादिप्रत्यक्षे प्रतिवह्निव्याप्यवद्वि
भाववन्नीलकालीनवह्निव्याप्यधूमवन्नीलपर्वतप्रकारकपर्वतविशेष्यकपरामर्शे तु हि तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे उपदर्शितपरा
मर्शादिबुद्धित्वसामग्र्याः तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पने लाघवं तथाविधपरामर्शकाले वह्निव्याप्यवद्विभाववन्नीलकालीनवह्नि
व्याप्यधूमवन्नीलपर्वतवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शानुदितसामग्र्याः स्वाव्यवहितकालानुदोलादेवन नीधूप्रत्यक्षाघमाघ्रा
पपत्तेः तथा नीलो वह्न्यभाववानित्यवधकालीनवह्निव्याप्यधूमवान्नीलपर्वत इति परामर्शाद्देशाद्वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो
वह्न्यभाववानित्यवधकालीनवह्निव्याप्यधूमवान्नीलपर्वत इति परामर्शाद्देशाद्वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग दी म्युपगमे लाघवाभावात् घटादिप्रत्यक्षं प्रति पर्वतो वह्निमानिति सिद्धभाववद्वृत्तिनवह्निव्याप्यधूमप्रकारकनीलपर्वतविशेष्यकपरा
मर्शादिवृत्तित्तसामग्र्याः अतिरिक्तानंतप्रतिबंधकताकल्पने गौरवात्तादृशबाधकालीनतादृशपरामर्शदृशायां तथावि
धानुमितिरिवानुमित्सितपक्षतेरतिव्यभिचारासंभवेन वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ न कारणाव्य
वहितोत्तरत्वनिवेशः इति सूक्ष्ममभीक्ष्यते तदा वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतत्वतादृशधूमवद्द्रव्यत्वाद्यन्येन धर्मितावच्छेदकं निवेश्य
पक्षताकारणत्वे महागौरवात् धर्मितावच्छेदकरूपेण धर्मिवृत्तित्वसामानाधिकरण्यप्रकारकरूपावच्छिन्ने कारणत्वमित्युभयसंबंधे
न धूमपरामर्शविशिष्टत्वरूपानुमितिप्रतिसमवायधर्मिवृत्तित्वसामानाधिकरण्यधर्मितावच्छेदकत्वोभयवृत्तित्वसामानाधिकरण्योभयप्रत्या
सत्त्या धूमपरामर्श एकदेशे तु ताकल्प्यते एवमालोकादिपरामर्शादिषु आलोकादिपरामर्शादिवैशिष्ट्यं निवेश्यमिति चिंतामणि
कारमते महालाघवं आचार्यमते तु धर्मितावच्छेदकभिन्नावृत्तधूमपरामर्शानां धूमवत्पर्वताद्युद्देश्यकवह्न्यनुमितौ त्यादिकं प्र
तिपक्षताकारणतायामतिमहागौरवं नुजरीत्या कार्यकारणभावोपगमे तु न एवान्यलिंगकानुमितौ व्यभिचारवारणाय तदर्थपक्षता राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शब्दस्तस्याऽयं भावः प्रागसत्त्वविशिष्टत्वोपेतत्वं ध्वंसमित्येतत्तत्त्वोत्पत्तिमात्रपरं वा । ध्वंसमित्यसंगतं ध्वंसेषामपि भाव्यादिनिष्ठा
मे लिंगत्वसंभवादित्यतः अन्यपदस्य पर्यायैकशब्दान्तबहुव्रीहेरुत्तरभावप्रत्ययप्रयुक्तत्वमभिप्रेत्याह यच्चेति । विद्यमानान्यस्यक्तिरिति वि
द्यमानत्वासंभव इति अनुमितिकाले इति शेषः । लाभे नेभिः भाविनीत्यत्र धूमादिगतस्य वर्तमानत्वासंभवलाभाय विशेषणाविधेयेति
तथा सति एकान्योन्याभावविशिष्टापरान्योन्याभावस्यापि तत्स्वरूपत्वविशिष्टस्यानुमितिकाले विद्यमानत्वाभावाद्विद्यमा
न लिंगासंभवदूषणानुपपत्तेः ननु लिंगसमानकालीनत्वं यद्यनुमितिज्ञापकत्वं तत्र अभावविपक्षघटितसमानकालीनत्वाभावेनेच्छा
पत्तिरित्यत आह लेशतः ज्ञाप्यमानत्वविशिष्टलिंगकालीन साध्याभावाभिप्रायकत्वेनादोषमाह अथवेत्यादि स्पष्टीकारणतावच्छे
दत्वविशिष्टसत्तापादकत्वमित्याशयेनापलब्धेस्तु ज्ञपकत्वविशिष्टसत्तापादकत्वे यत्नोपरमशास्त्रेऽपि तदापत्तेः
सहकारित्वमेवेति । अन्यथा विशिष्टत्वस्य कार्यतानिरूपितत्वे वाच्यापत्तिवारणं तदभावान्यतिबंधकाभावानाकरणात्वमेव न
स्यादिति भावः अत्रापत्तीति तेन प्रतिबन्धकाभावस्थले विशिष्टत्वमेव प्रयोजनकमहिवनिशंका निरस्ताः इष्यत एवेति । विपद्भयोः पसं

ग॰दी॰ गोनिमित्तकारणांतरस्य कार्यकालेऽसत्त्वेपि न क्षतिः समवायिकारणस्य तत्कार्यसहभावापेक्षणात् एवंचेयव घटोत्पत्तिः अपेतन्तु नकपाल
नाशः मनः संयोगनाशाद्घटनाशः तत्र घटद्वितीयक्षणे न रूपोत्पत्तिः असमवायिरूपासमवायिकारणप्रत्यासन्नघटकपालाभावात् असम
वायिकारणस्याधिकरणसहभावेन हेतुतया न तदभावाच्च तत्र च न घटप्रत्यक्षापत्तिः धूमिगतिकतादृशः तदनन्तरकलादितिलौकिक
प्रत्यक्षाविषयस्य हेतुत्वात् गर्भमितिन्तु याव लिंगविशिष्टपरामर्शसत्त्वे पक्षे तल्लिंगानुत्वेकत्वमिति न शंकं अपिलिंवितिपरामर्शवि
लिंगसत्त्वे पक्षे तत्संभवतोऽतिभावः पर्वतो वह्निमान् लाविशिष्टगमनाविरहस्य पाप्यपिचारावारमाध्यमितिमत्वेत्राटशभेदस्थाने अनुमित्यापत्तेरपा
न्नाव्यभिन्नाः तत्कालीनो वर्त्तमानोपीति अनुविद्यमानलिंगपरामर्शस्थले अनुमितेरतीतत्वादिव हिभानमादायपक्षमत्त्वधारणा
प्रजनकतावच्छेदककालिंगविषयतापाः स्वावच्छिन्नाधिकरणतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वन्तु न तद्विष्ठवाक्तवपक्षवत्त्वस्याधिकरणत
कत्वमेव भासते पक्षवत्तिमात्रेनाटशपक्षवत्स्याधिकरणतात्कत्वभानेऽनुमितेरभ्रमत्वापत्तेः एवंचानुत्पन्नविद्यमानलिंगानन्तरा
विधपक्षवत्त्वस्याधिकरणतात्कत्वभानेनास्येत याववह्निवर्त्तमानत्वभानापत्तिरसंगतेनेवतिचेन्न दर्शितकालीनत्वसमसमागावच्छिन्न ११५

वच्छेदककोटौ लिंगमानमिति युक्तिः शेषिल्यात्तत्र लिंगभानासिद्धेः स्वरूपाद्यनुगमकं चत्वत्वजातिप्रतियोगिकध्वंसत्वं तत्प्रतियो
गिमत्त्वीभयसंबंधेन ध्वंसवदन्यत्वमिति प्राहुः ननु परामर्शस्य लिंगस्य वा हेतुत्वमिति विनिगमनाविरहोऽज्ञायमानेपि संभवती
त्यतो व्याचष्टे लिंगेति अपरामृश्यमाणा लिंगस्याधारणलिंगत्वे न हेतुतायां समानकालीनत्वभानानुपपत्तिरूपनतकोनव
तारेणोक्तानुमानस्याप्रयोजकमता विनिगमनाविरहो विशेषणत्वेवा बीजं वाच्यं न दर्पिनसंभवतीत्याह परामृश्यमाणेति
विशेषणगतयाप्यनुमितिपूर्वकाले विद्यमानतयाप्यलभ्यनविधयाकारणतावच्छेदकत्वेपि तद्धिशिष्टसत्वेव फलोपधानेनं
त्रमितियुक्तौ दृष्टसमानानां ति प्रसंगात्तिरतः फलोपधानप्रयोजकविशिष्टसत्ताकत्वविशिष्टाधिकरणतागतकारणतानिबंधनमि
तिव्यभिचारभयेन तादृशकारणतानुपगमे फलोपधानप्रयोजकोपलक्षितसत्ताकेति प्रसंगमाह भद्धिशिष्टेत्यादिना तन
हानस्यापरामर्शादितिमल्लमर्थपि लापरामर्शाविषयस्येतिमल्लार्थस्फुटपत्तिः एवमिति लिंगस्य विशेषणत्वात्कारणत्वेवि
राकरोति परामर्शेति यथाश्रुतार्थः यथाश्रुतमल्लार्थे तदनुमितिकाले सत्वेपि सामान्यतोऽनुमितिकालेसत्वमप्रयोजनमित्याह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१

गदी·

कालांतरीणोति। तदानस्येस्यादेर्पि यामुतायेनिराकृतस्य परामर्शी विषयस्तस्यादेस्तं निराकरोति परामर्शीनि कारणतावच्छेदकवैशि
ष्ट्यस्यनितत्पाचातीतानादिलिंगे विषयतासंबंधेन परामर्शो भावादिस्वर्थः तेन तत्कालीनरोणापरामर्शी विषयत्वदलेपि न क्षति
त्पाचनचेदमत्तापमानेप्पत्तौ निर्दीधितेर्न चात्तापमाननादशापामुक्तपुनिरुयापि हुकारणतावच्छेदकत्वलमत्तोत्मू
र्थे परित्यज्येपत्ति· उत्तप्रमाणास्यापरामर्शपमाणलिंगस्याधापालिंगत्वेन विशेषणीभूतलिंगहेतुताविषयकत्वेपि नोत्तिप्रसंगः वि
शेष्यांशेपिकारणत्वविषयकत्वादितिभावः अवच्छेदनेवेतिविशेषणास्यन्यादिवत्तेनेविषयेति· तत्तद्धूमादेः परामर्शोविषय
त्वादितिभावः विशेषणतत्वाभिमानेनदूषणांदत्तमितिस्फुटपतिदृष्टमिति विनिगमनाविरहः तानत्वविशिष्टतादृशविषय
तावत्वमादाय विशेष्यविशेषणेति।साभात्परंपरत्वेवेधाप्पादृदप्रतिस्वरमसूचनाय विशिष्टनिरूपितावित्स्वरूपसंबं
धेनसत्वंगौरवाभावात् एतत्त्वायेभ्रस्तुं विद्यमानलिंगात्तरमपिविद्यमानपक्षएवंसभावनीपनत्तुभाविविनिपक्षे इत्याशयेनम
लेभाविवीतिभ्रतीतेनरस्यधाहार· वाशब्ददर्शनात् अत्रैवमपित्वस्याभप्पन्नान्यपः माविनोत्पस्यत्र विद्यमानेरतिघार्थे चा

राम·

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लिंगविषयत्वापाधर्मत्वाधटकत्वेपूर्वलिखितत्वान्यपीत्य इदानीं किंचिदधिकरणतावच्छिन्नतत्संसर्गावच्छिन्नलिंगविषयत्वापाद्य
मत्वाघटकत्वसपक्षप्रतिसंगोत ॥ भावादिपक्षे अप्रसिद्धत्वपानिरुक्तलिंगकालीनत्वविषयत्वापाद्यमानासंभवेन विद्यमानवह्नि
विषयत्वापातदघटकतामालोच्येवोक्तपाठत्वादित्तिसदिधादिति ॥ वर्तमानधूमस्यव्याप्यादिपत्तत्परलिंगत्वनिरूपेण लिंगत्व
तुनापिधूमरतिमलेतत्वेदितेः मलेधूमान्यताभावाभावत्वमिति अत्रत्यताभावस्यप्रतियोगिकत्वमूलेन अर्थेति अन्यतमत्व
स्यस्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वतद्वृत्तिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे अपेक्षादिशंकापाहुषणानत्राह अपिचेति द्यमोत्तिगगहानिपत्ति
साध्याभाववदवृत्तित्वनिपत्तले अत्रहिमितावारणायसामानाधिकरण्यमितिनपर्थेः अवच्छेदकपनासेलूपिहत्वेन रेभावानेति व्याप्तिघटकत्वे
सतिव्याप्यनतिरिक्तवृत्तित्वनिवंधनव्याप्यतावच्छेदकत्वं । यत्तु तत्तु आप्यतानवच्छेदकधूमानुगतवृत्तित्वेसतिव्याप्तिघटकत्वमा
त्रेव्याप्यतावच्छेदकत्वेतत्रे ननु भिन्नधर्मिसेयाहकस्वसामानाधिकरण्यमपितत्रप्रविष्टत्वपासत्तिपरिभाषामात्रत्वापत्तेरित्तिधू
मप्रागभावत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वमेवेति सत्वपितु नहि शेषेतिपरलं प्रमाणमितोलिंगस्यान्यथासिद्धिपरं वस्मकारणत्वेनेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी

मत्त्वस्य तेनाज्ञातोत्पन्नभावानपेक्षत्वेनेत्यर्थः तन्निरूपणासत्त्वनियमादिति। यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतायाः प्रकारतावच्छेदक
त्वेपि व्याप्यभावप्रकारकेण ज्ञानेन ज्ञापनताभिमतो स्वस्य तु शाब्दान्यदेशेनाल्पदेशस्याप्यात्मकत्वात् विशिष्टवैशिष्ट्यबोधो दुर्वार इति तद
शे निरूपकत्वनिवेशस्यावश्यकः न च तादृशेच्छाप्रत्वे तद्वृत्तित्वसामान्याभावलक्षणाघ्राताप्रसिद्धिरेव न भासते इति न तन्निवेशप्रयत्नस्तस्य
संभवतीति वाच्यं। व्याप्तितदभावाभयप्रकारके ज्ञानेन ज्ञापनताभिमतोच्छ्याप्योव्याप्तार पिभानसंभवादिति तन्न विशिष्टवैशिष्ट्य
बोधसंशयेच्छाविरहवि शिष्टविशेषणतानावच्छेदकप्रकारकनिरूपकत्वेन हेतुत्वात् अन्यथा प्रकारतावच्छेदकाभावविष
यतायाविशिष्टवैशिष्ट्यविषयतासामानाधिकरण्ये निरूपकत्वेन कारणतावच्छेदकसंभवात् विनिगमनाविरहः साध्यादि
ज्ञानमादाय अन्यप्रतीतेः यस्य तदवच्छिन्नभिन्नपक्षवृत्तित्व धर्मितावच्छेदककोपहर्म्यावच्छिन्नपक्षवृत्तित्वप्रकारकग्रह
त्वहर्म्यावच्छिन्नप्रतितद्धर्मावच्छिन्नभिन्नपक्षवृत्तित्वेन तस्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थे हेतुरीतिः भट्टाचार्येन स्वहेतुचक्रे अपि तत्र भन्तः
कापक्षः महाचक्रे तु नन्तेन प्रसिद्धिरित्यर्थः न केवलं निरुक्तसाधनतासंदेहे पि तस्याः सत्त्वात् उभयत्रैवस्य मोकार्थेन न नु भट्टाचार्य एव पक्ष १५०

च्छेदकत्वानुसरणं व्यर्थमित्यत आह अन्यथेति । प्रकृतसाध्यीयेति वह्न्यभाववान् वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ । वक्ष्यमाणरीत्यापि प्र
कृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नपादशरूपावच्छिन्नप्रकारतापांस्वरूपसंबंधरूपजनकत्वावच्छेदकत्वविरहेऽपि हेतुनेतिवह्नि
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वस्य तादृशजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वादित्यभिमानः । के
वलान्वयित्वानुपर्थेवदेव साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वेऽपि असंसर्गबोधं विना नानुमितिः । तस्य मणिकारेणाप्युक्तत्वानुपगमादिति
थेपेतत्कालीनतादृशानुमितिजनकतापात्रत्वपक्षस्य विषयकपक्षधर्मताज्ञानसाधारणपक्षाभिमानिर्वाहकमाह तदित्यशिष्येवनेति । उक्ता
भिमानमनिराकृत्यैव समाधाननिर्वाहमाह प्रकृतेति । विशेषणतापन्नेति एतत्कालीनपक्षप्रवृत्तच्छेदिकाव्यतिरेकव्याप्तिरितिपक्ष्यानुतमालं
व्योर्नकेमपत्तादिविशिष्टेति पिप्रकृतहेतुविशेषणतापन्नपदरूपावच्छिन्नप्रकारतारवरूपसंबंधरूपजनकतातवच्छेदकतावतीत्युक्तो भ्रपत्वा
व । च्छिन्नप्रकारतापानोपादानेसंभवस्त्वथाप्यनुमितिपापिकत्वस्य सति श्रपत्वादिनाभेत पानत्वत्स्य परिष्कारो यथापमारं भः । ननु वह्निव्याप
कीभूताभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नविशेषणतापन्नवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वस्यापि जनकतानतिरिक्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री

ग ६१० त्वतित्वात्स्वरूपसंबंधरूपतदवच्छेदकत्वाच्चेत्तत्र नाव्याप्तिः परिहर्तुं शक्यतेऽस्यात्र आहत्व स्तुतस्त्विति वस्तुतस्तु व्याप्यत्वं तत्र विषयकहेतुतावच्छेद
कीभूतव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानिश्चयस्य कारणत्वात् निमानेनिरस्तत्वेन तत्र निष्कृष्टमनुमितौ पि कव्याप्तित्वेदर्शयति वस्तुतस्तुन
स्त्विति पक्षरूपेति पक्ष्य पं स्वत्वपव्याप्तित्वव्यतिरेकव्याप्तित्वं चापक्षधर्मविशिष्ट्यावच्छिन्नत्वं विवक्षितं तेन नभेपत्वादिनान्वयादिव्याप्त्यवच्छिन्नप्र
कारतेहेतुनिश्चयेपिः नतिरिक्तव्यक्तित्वंभंगोपि न भवतिः न चाचवहिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेद
कवद्भावत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमानिति परामर्शकालीनानुमितस्तत्पादकप्रयोजकव्यतिरेकव्या
प्तिमीहापनतत्राव्याप्तिः पक्षरूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वस्य तज्जनकतातिरिक्तव्यक्ति
त्वात्तदुभयनिवेश एवं च पक्षरूपतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नपक्षयावच्छिन्नप्रकारताशालित्वेन लक्षणे निवेशो गौरवाद
नुपादेयः अत्र च पादशरूपपदेन व्याप्तित्वावच्छिन्नोपादानेऽक्षमवान्वहेरित्याद्यावन्वेषव्याप्तिभ्रमदशायां केवलान्वयित्वानुपपत्तिः तत्र व्याप्य
प्रसिद्धेः विषयतानिष्ठरूपमादायपयाद्रूपविशिष्टविषयतानिरूपितप्रकारहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वं जनकतावच्छे रमः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सपक्षेन विजातीयपत्यो गाभांस्वसपक्षेपि समवेतत्वसंबंधनागनह्यपाटोसत्वे मितस्यकारणत्वानिवहिकवपक्षप्रस्मासभित्वविरहात्
घटोत्पत्त्यनुपपत्तिरत आह समवायेनैवेति अस्य चरति तादृशकोमलत्वनानादेशवपक्षानोहे तु तेजसस्मत्ते व्यएनेस्कोमलद्वै
षे स्पृष्टगमनः संयोगस्पृशि एकदेशपरत्वद्वयावेसयोगोपिहृष्यः स्पृष्टपतीतलाहान्योन्याश्रयेणाचेति प्रमाणापायेकेन
पिन भत्तिव्यवहारभेदस्यैवोपपादनोपत्वादित्याशयेनाह स्वपक्षेति। संयोगत्वादिनैवेति कालत्वेनकार्यसामान्यहेतुत्वेमनत
त्वकालत्वेन नतु तत्कार्ये प्रति आत्ममनःसंयोगस्यचेजन्यात्मविशेषगुणं प्रतीतिनत्यागः॥ ७॥ इति लिंगकरण
ता॥७॥ प्रसिद्धयोःस्यंतभावाप्रतियोगित्वमात्रात्तस्य विपक्षपदस्याल्लक्षपदस्याल्लक्षणस्येति व्यसुन्नभमनुवानुपसेनेति सुसकाताभा
वादित्यत्रभावप्रधाननिर्देशेनाभावलाभात् अभावापत्रप्रतियोगितयाः सन्निति विग्रहार्थवशाद्भावाप्रतियोगित्वलाभः लक्षणसंगम
मनमलेचाभिधपलस्येति लिंगपरामर्शपः मीमांसकेरिति। दर्शितान्वयव्यतिरेकिलक्षणस्यतत्साधारणात् तेषामिति तत्रनद
व्याप्यवो वृति भावः विपक्षपदस्य विपक्षपदस्यापि निर्धारणेतिपतश्च निर्धारणमितिसत्वेनात्मादिविशेषणविशिष्टपक्षमो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२१

ग० टि०

वच्छिन्नस्य ज्ञातदशविशेषणाश्रयत्वं तद्धर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टविधेयवत्तया प्रतिपादनं तद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदात्षष्ठी
सप्तम्याविति जटर्यः सप्तम्याद् इति केवलान्वय्यादेरनुमानाभिन्नत्वादिति भावः तत्पदमनुमानपरामर्शकं अनुमानत्वे च सा
मान्यधर्मेरत्वाश्रयेन शक्यत इत्यपि प्रयोपीति सर्वनाम्नाकर्हितपरामर्शित्वाभावान्नानुमानमिन्नस्य परामर्शः किंतु त्रिविध
मित्यस्यैवेति समाधत्ते न व्याप्यपीति नचसत्त्वप्रभिन्नाकेवलान्वयित्वाघन्यत्नमत्ववान् केवलान्वयित्वाभाववानित्यर्थः कु
त तथाविधः केवलव्यतिरेकी नत्येस्यस्यापि सुवचत्वादित्यत आह ऊहस्येति प्रत्येकेति केवलव्यतिरेकित्वादेरित्यर्थः ज्ञानस्य लिं
गस्यवाल्लस्यतथा तत्र च हुच्छ्रीयार्थ संबंधविवक्षणात्रिरूपत्वेनेति लभ्यत इति साध्याभावाधिकरणसत्त्वे साध्यसत्त्वमिति भा
वाप्रतियोगित्वादित्यप्रसिद्धविरहा यप्रसिद्धस्योपगमः पक्षस्य नविपक्षत्वाभाववत्त्वानपस्य सत्त्वहिमभ्रत्वदन्यसाध्यक इति क्रमेण
कार्यलाभः अप्रसिद्धिमिति पर्यवसितार्थे अभिधानेन पर्यवसितत्वादित्यादावपि साध्ये निश्चयसाधननिश्चयपपा सत्वात् अप्रसंगा
दिति नादर्शनिश्चयविषया प्रतिद्वारित्यादिः सत्वसाध्यापदा चेत्यत्र हेतुसहचारनिश्चयोनतिमेत्र यम्त्रसोत्तिनतत्कालावच्छिन्न ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वविषयकप्रकृतहेतुसहचारनिश्चयाभावत्वन्तुदूषकत्वमित्यादुभयोर्दूषणेषोप्युनिकेवलान्वयित्वापत्तिरनतस्तुदूषेति तत्कालावच्छि
न्नेत्स्वभावविशेषणं सहचारनिश्चयपदस्यापामपमिदानीं केवलव्यतिरेकीति व्यवहारस्वारस्यात् पौरखलादिसादिस्यलीयसाध्यस्यैव
तादृशत्वात्तसदिति। तादृशनिस्वविषयत्वहेतुसहचारत्स्यर्थे दूषकेति तत्तदूषकस्यर्थे प्रयोजनं न स्फुटे भगवतीति। तथा च पस्मद्गुप्तसहस्था
दिदोषस्यानवकाशः निश्चयाभावस्तु नोक्तः निश्चयपदस्य यावद्धटद्वये नतदभावमत्वात् व्यतिरेकसहचारग्रहेपि अन्वयसहचार
ग्रहमात्राह्वस्यैतेति मतेत लक्षणोपरिष्यतनस्यान्वयसहचारग्रहदशायां व्यतिरेकसहचारग्रहस्य तेल स्फलमतेगतिस्याप्रिशंकते तेन
चपत्तेति। उक्तलक्षणोति। अग्रहेगृहात्वव्यतिरेकिसाध्यकत्वरूपाकलक्षणेत्यर्थः व्यापकतायहहारे नित्यथावान्वयसहचार
ग्रहाधीनव्यापकताग्रहाधीनलमनुमितिविशेषणामित्यर्थः प्रकृतसाध्येति एतन्मतेव्यतिरेकव्याप्तिनीस्त्येव तदुक्तं मणिकृता
व्यतिरेकसहचारेणाव्य व्यग्रहइति। तथा चान्वयसहचारग्रहाधीनत्वाभावाद्व्याप्तिरित्यर्थः अन्वयसहचाराधीनव्यापकताग्रह
नधीनत्वं तु न विशेषणं पत्रव्यतिरेकसहचारमात्रज्ञानाधीनान्वयव्याप्तिज्ञानोत्तर परामर्शाद्यत्रानुमितिस्तत्राव्याप्तिज्ञाने व्याप्तेःअन

ग.टि. मितेस्तदनधीनत्वासंभवात्। क्वचित्प्रवृत्तियोग्यप्रसिद्धे अनभ्युपगतेरिति अत्र च व्यतिरेकिनादृशोऽन्यत्वानुमितेर्व्यतिरेकसहचार
ग्रहाधीनव्यापकताग्रहाधीनत्वमिति भावः सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षापराधे एवं चेति। एतेनानन्तकालावच्छिन्नस्वविषयकत्व
हेतुसहचारेति अपलाभावत्वेनतत्पुरुषकसाध्यकत्वमनुमितित्वविशेषणानादेयमिति सूचितं कालपुरुषगर्भत्वात् अनुगतरूपेणे
ति तत्त्वव्यभिचारज्ञानविरोधित्वं अधिकरणविशेषान्तर्भावेन व्यभिचारग्रहे धिकरणविशेषच्छेदितसहचारग्रहस्यविरोधित्वात्
लिंगकरणतापक्षेऽपि ज्ञानस्यकरणतापक्षे फलोपधानमुपलक्षणमेवेति सूचितं तत्त्वेवमन्वयसहचारग्रहदशायामपि साध्या
भावाप्रसिद्ध्या व्यतिरेकसहचारग्रहासंभवात्तत्र व्याप्तिज्ञानस्याभावेनव्यतिरेकिलक्षणेमितत्वं न स्यादत एवं चेति उपधानमिति। अ
नुपधानेनेतिप्रसंगवारकं एवं च यदिति तदा सद्धेतोरन्वयोपधेति फलितार्थः इति। प्रकृतहेतुसाध्यसहचारेति अपाधीनव्यापकता
ग्रहप्रयोज्यव्यतिरेकप्रतियोगिप्रकृतसाध्यकानुमितिकरणमिति निष्कर्षः तेनान्वयाप्रसहचाराभावाधपातस्य केवलव्यति
रेकिणो नव्याप्तत्वेऽपि न क्षतिः तत्कालीनत्वात्तत्पुरुषोपत्वयोः प्रयोजनत्वे स्फुटं अत्र फलोपधानं निवेश्यमेलेति अन्यतमाभावाप्रसि १८

योगिसाध्यसाधनसहचारेतरसहचारज्ञानाजन्यत्वनिवेशेऽव्याप्तिं प्रदर्शयन्नादर्शसहचारज्ञानजन्यकले । तस्याः केवलान्वयिताया
नेयात्ते अन्वयनिरूप्यत्वं लिङ्गाकरणतापक्षेपरिष्करोति अन्वयेति । प्रकृते साध्यसाधनसहचारेतरसहचारज्ञानाजन्यत्वनिवेशे
व्याप्तिप्रदर्शयन्नादर्शसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानाजन्यत्वनिवेशे । व्याप्तिमाह अन्वयदीपव्याप्तिविषयकेइति समूहालंबनस्य
हु. तत्साध्यसाधनसहचारेतरसहचारादिविषयकत्वेन लक्षणाघटकत्वादिति भावः । प्रकृतेति । प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ वस्तुमात्रस
हचारस्य साध्यसाधनसहचारत्वेपि तदन्यसहकारप्युक्तिद्धुतेः साध्यसहचारविषयतान्यसहचारविषयतानधीनत्वमात्रापे
साध्यसहचारविषयताचनिरूप्यनिरूपकभावापन्नोपादेपातेनवह्निले न घटादिसहचारविषयतामादायपनाव्याप्तिरित्य
ग्रस्य च । सहचारद्वयत्तानाधीनापाव्यतिरेकसहचारज्ञानाधीनापाश्चानुमितेर्नादर्शव्याप्यवगाहित्वाशालिस्तार्नजन्य
तपान्व व्यव्यतिरेकि । केवलव्यतिरेकिणिवानसाधनएवाप्तियाप्तिरनं प्रपोऽप्य तितत्कालीनत्वंचानावश्यकेकालोत्तरे
णानुमितित्वति साध्यविषयतापाःताद्दशावगाहित्वाप्रयोज्यत्वात् साध्यसहचारमात्रविषयकज्ञानजन्यतानिवेशव्यतिरेकस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदी

हेत्वाद्यग्रहेऽन्तरव्याप्तिज्ञानेऽन्वयसहचारग्रहजन्यत्वासत्वादित्याशयोनाधीनेति समानाकारकज्ञाने तु विषयिताभेद
भावेऽपि प्रयोजकभेदेन प्रयोज्यताभेदात्तत्र तादृशप्रयोज्यताविरहान्न दोषः प्रयोज्यताज्ञानं न भविष्यतीति न तत्र कथंतापि
वस्तुतस्तु ज्ञानेभेदेन विषयिताभेदमतेनेदं अतएवानुपदमग्रे यद्यपीत्यादिग्रन्थसंगतिः तस्य अन्यसाधकत्वादृश
हेतोः वक्ष्यमाणस्वरसात्तस्य वस्तुतः इति। अन्यज्ञानविषयो जन्यज्ञानविषयत्वाभावादित्यादौ पञ्चजन्यज्ञानविषयत्वाभाव
स्तत्र जन्यज्ञानविषयत्वाभावाभाव इति व्यतिरेकसहचारग्रहे तद्व्याप्तिवैकल्पिकसंयोगाभाववान् कपिसंयोगादित्यादौ पञ्चक
पिसंयोगाभाववत्त्वकपिसंयोगाभाववत्तिव्यतिरेकसहचारग्रहे तद्व्याप्तिकेवलव्यतिरेकिग्रहणे व्याप्तिरतः साध्यीपलसा
धनीपलयोः क्रमेण सहचारशरीरनिवेशः उक्तानीति साध्यतदितरेत्यादि नोक्तानीत्यर्थः करणे वेत्स्वपुकारेण करण
तानि रूपकत्वावच्छेदकत्वेन तत्साध्यविषयकत्वनिवेशप्रहासः अन्यथा करणत्वविशेष्यतया तदनिवेशः एतच्च सारो
फलोपधानस्य विशेषणतयानिवेशः तस्य व्याप्तिज्ञानस्य पदिम्यवच्छिन्नघत इति साध्याभावसाधनाभावसहचारविषयता १८०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दकमितिरीत्यान्कौवासत्वव्याप्तिप्रकारकत्वघटितधर्मस्यस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्यानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशविरोध इतिसदनुमान
स्यैवलक्ष्यत्वमभिप्रेत्यतथानिवेशिते भ्रमात्मककरणस्यतत्र लक्ष्यत्वेनुस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वनिवेशेव्यतिरेकव्याप्तिहेतुतावच्छे
दककस्यलेतादृशव्याप्तिविषयताघटितधर्मस्यस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वेनाव्याप्तिः अभिप्रेतानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनं यद्यपि अन
तिरिक्तवृत्तित्वानिवेशविषयतागतावधेयत्वावच्छिन्नविषयतात्वमादायासंभवः संभवतित्तथापि विषयतागतधर्मः अन्वयव्याप्तित्वाव
च्छिन्नविषयतात्वव्यतिरेकव्याप्तित्वावच्छिन्नविषयतात्वान्यतरत्वेनतिशेषयोगीयः तद्विषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषय
त्वेत्यादिक्रमेणवाविषयताव्यक्तेरेवपक्षभक्तित्वेननिवेशइतिनासंभवः यद्यपितादृशविषयताघटितधर्मस्यस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वप
र्याप्तिनिवेशः संभवतितथापिपर्याप्त्यालोचनेमहागौरवंबोध्यं। उक्ताशंकावारणायकेवलपदंधर्मतावाज्ञानसत्वेतुल्यं निरस्यति। भ्रमप
त्वादिकमित्यादिना आदिनावह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिपरिग्रहः मेनैतादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिता अप्रम
त्वात्ज्ञानस्यापिजनकत्वाभिमाननिरासः एतेनयद्रूपहेतुतावच्छेदकशब्दाभ्यां हेतुतावच्छेदकव्यतिरेकव्याप्यपाद्यनेनसंभवतिकेवलप

९८

त.दी. स्वधर्मित्वाज्ञानस्य जनकताशून्यत्वपाः नतिरिक्तत्वं नित्वासंभवदिति संचितं। ननु जलत्वावच्छिन्नताद्दशप्रतियोगित्वविशिष्टजलत्वादेर्पेत्रे हे
तुतात्रान्वयव्याप्यविषयकहेतुतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकज्ञानस्यापि कारणत्वमुपेयं अन्यथा शुद्धजलत्वेन वह्न्यभावानुमानाय
नेतव्यथा च तदनुरोधेन पदूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वं जनकतानतिरिक्तवृत्तित्वमेवानुमितौ प्रयोजकव्याप्तित्वं वाच्यं एवं च केवला
न्वयिनि ताद्दशप्रतियोगितावि शिष्टजलत्वरूपहेतावव्याप्तिरित्यत आह केवलव्यतिरेकितामात्रं वह्नीति तदवच्छिन्नांशे ताद्दशप्रति
योगि जलत्वावच्छिन्नांशे तत्र तद्भानेपि अनुमितस्तदुपात् एवं च न केवलान्वयिताप्रसंग इति भावः प्रतियोगित्वांतस्य तेलत्वघटकताभावविशि
योगिनिश्चयपि त्विति एतावता अन्वयव्याप्तेरवच्छेदकाव्यतिरेकव्याप्तिरित्यस्यान्वयव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकीभूतव्यतिरेकव्याप्त्यव
च्छिन्नज्ञानं कारणमित्याशयो विवक्षितः जन्यैवं तस्याशयमात् निरूक्ते नि। जलत्वत्वरूपे तथैव न चाच ताद्दशप्रतियोगित्वप्रकारकज्ञानस्यै
त्वभावप्रतियोगितावच्छेदकानवगाहितया जनकत्वाभावापादकरूपपदेन ताद्दशप्रतियोगित्वस्योपादानं संभवान्नाव्याप्तिरिति भावः उप
पद्यत्वामिति अनुमितावित्यनुपपत्तेः ताद्दशप्रतियोगित्वस्याव्याप्तेरत दुर्मितावच्छेदकतापादहेतुतावच्छेदकनिवेशस्यावश्यकः अन्यथा एन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

माभाववद्व्यापकाभावप्रतियोगित्वाभावविशिष्टत्वप्रादेरदोषत्वापत्तेः इदानीं तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टवह्नित्वाप्रसिद्धेस्त
दभावविशिष्टत्वप्रादेर्दोषत्वासंभवात् ॥ धूमेतावच्छेदकतया हेतुतावच्छेदकनिवेशेन कार्ये इति दर्शयति व्याप्तीत्यादि स्वरूपासिद्धिसंग्र
हायतुल्यतयापीहेतुतावच्छेदकनिवेशस्यावश्यकत्वं तत्त्वलक्षणप्रयोजकत्वे हेतुतावच्छेदकान्तत्वेपि हेत्वसामानाधिकरण्यग्रहेवतद्भिन्नतावच्छेदक
तयाहेतुतानवच्छेदकनिवेशादेवासिद्धसंग्रहसंभवात् स्वरूपतो हेतुतावच्छेदकविषयतायाः अनुमितिकारणतावच्छेदककोटौ निवेश
वैयर्थ्यमिति ॥ एतेन व्यतिरेकव्याप्तेरपि हेतुतावच्छेदकघटितत्वमवश्यापतेन उक्तानुमानस्य व्याप्त्यविषयकलिंगज्ञानस्य तद्रूपावच्छि
न्नव्यतिरेकित्वमितिपास्तः तद्रूपावच्छिन्नान्वयव्यतिरेकित्वमिति पाठे अन्वयव्याप्त्यवगाहिज्ञानेऽदुष्टव्याहेतुनिर्देशेति तादृशाभावप्र
तियोगिज्ञलत्वादिति निर्देश ॥ सैव संप्रदायिकत्वादिति ॥ नन्वेवं दोषधितिलोपनेजलनिर्गंधं ष्यतोत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वान्तर्गध
व्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्त्वाद्धेतुत्वादावन्वयव्याप्तिसत्त्वेऽवच्छेदकाव्यतिरेकव्याप्तिर्न प्रकृतसाध्यानुमित्युपयोपिकेति हि शिष्टे पक्षधर्म
ताग्रहेपि निर्गंधत्वानुमित्यनुदयादित्येव वक्तुमुचितमुभयप्रवेशानतिप्रसक्तव्यतिरेकगर्भानुमित्युपयोपिकत्वनिराकरणगानाप्रथक् वन्त्यभावत्वा

ग.टी. नवह्निव्याप्यकीभूताभावप्रतियोगित्वहेतुतावच्छेदकानुसरणस्यवीजासंभवात्स्वकथनासंभवादितिचेत्सत्यं। प्रमादएवयत्रदीधितिकार
णगौमितिसंप्रदायः अत्रप्रतिभातिजलेनिर्गंधमित्यादौहेतुतावच्छेदकस्यप्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकव्याप्यनात्मकत्वेपाकेवलतद्विशि
ष्टज्ञानस्यान्यथासिद्धतयाचव्याप्यंतरविषयकत्वेहेतुज्ञानमेवकरणंवाच्यमितितत्रानतिरिक्तवृत्तित्वगर्भानुमित्यौपमिकत्वनिराकर
णंकृतंतन्नतत्त्वयाविधानुमित्यौपयिकत्वविशेषितादृशव्याप्यानात्मकहेतुतावच्छेदकस्यलेशव्याप्यंतरबोधेपितद्विशिष्टज्ञानमेवजनकं
स्यानुव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वादिष्टपत्तेश्चाव्याहितिरित्याशंकायामन्वयव्याहेरवच्छेदकातिरेकिव्याप्तिरित्यभिहितंतानपाच
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वेनकारणतानन्तुसैवेति अन्वयव्याप्तेरनवच्छेदकाव्याप्तिरेकव्याप्ति
रनतिरिक्तवृत्तित्वगर्भानुमित्यौपयिकीतथाचकेवलहेतुतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्यव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्या
निश्चयत्वंनास्तीति अकारणत्वात्तव्याप्तिरिति अव्याप्तिवारणप्रकारप्रदर्शनमात्रमितिकिमनुपपन्नंसाध्यांतरएपादंगनवप्रप्रतिपन्नमपि
मिति अथपक्षवह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतकालीनत्वविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वस्यजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वेतिपापन्तदेतत्तादृशका रन॰

लीनत्वोपादानात् संभवः स्वव्यतिरेकव्याप्तिविषयतात्वाभावेनादृशविषयतात्वव्यापकत्वनिवेपि स्वाश्रयगाभदेषइतिवाच्यं व्यभिव्याप्यधू
मवत् पर्वतकालीनव्याप्तेरवपन्नदेनोपादेयतया संभवस्तदुर्वीरत्वादिति चेन्न तादृशरूपस्य तादृशरूपानराधटितत्वेन विशेषणीयत्वात्
प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकेतिदोषित पाठाभावेपि पदुपावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितादिनिवेशादेव प्रकृतहेतुक
त्वं संभवइत्यभिप्रेत्याहजलमिति प्रकृतहेतुकत्वंच व्याप्तेर्विशेषणं प्रकृतसाध्यकत्वमनुमितिविशेषणं पृथिवीत्वेति पृथिवीत्वव्यापकी
भूताभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वेकत्वेवच्छेदककोटावपितथैवतादृशाभावप्रवेशादनुपपत्तेर्न तादृशप्रतियोगित्वे
नपुष्कलमिति पयाशुनापि सपक्षत्वेनात्मकलिंगज्ञानमादाय संभवादाहपदेपेति तत्कालीनत्वादिप्रयोजनं पूर्ववत् तदुपावच्छिन्नमि
ति लिंगाकारतानामेतेन अन्वय केवलव्यतिरेकिनादृशोपस्थानानुमितिजनकतावच्छेदकत्वाभावस्य व्याप्तिघटकप्रकारतानिरूपितलिंगविषय
तापां हृदाद्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व प्रकारतानिरूपितलिंगविषयतापावासत्वादतिव्याप्तिरतः सामान्यपदं व्यापकाभावप्र
तियोगित्वप्रकारतानिरूपितान्वयव्याप्तिप्रकारतानिरूपितलिंगविषयतापा अनुमित्यापपिकत्वादव्याप्तिरतइतरपदं साध्याभावाभावादिके

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३

ग.दी. न्तिव्यतिरेकिवारणाय लिंगतावच्छेदकेति जलं निर्गंधमित्यादावव्याप्तिवारणाय व्यतिरेकसहचारमिति। स्वनिष्ठप्रकृतसाध्यविधेयताप्र
योजकसहचारविषयतात्वव्यापकव्यतिरेकसहचारविषयतात्वकानुमितिकरणत्वमित्यर्थः व्यतिरेकव्याप्तिमिति प्रकृतसाध्यविषयका
नुमितित्वव्याप्ति तद्धर्मावच्छिन्नतत्कालीनतत्पुरुषीयानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतायां यादृशरूपावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छि
न्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वमवच्छेदकं तादृशरूपनिष्ठविषयतात्वव्यापकव्यतिरेकव्याप्तित्वावच्छिन्नविषयतात्वकानुमितिफलोप
हितकरणत्वमित्यर्थः उभयेति स्वनिष्ठप्रकृतसाध्यविधेयताप्रयोजकान्वयव्यतिरेकसहचारविषयताकानुमितिकरणत्वं तथाविधान्व
यव्यतिरेकव्याप्तिविषयताकानुमितिकरणत्वं च क्रमेणार्थः द्रव्यत्वादीति आकाशपदाद्द्रव्यत्वादिना शाब्दबोधवारणाय यथाप्रथमे
इति। धर्मत्वरूपहेतुमति अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदके। तथात्वस्य केवलान्वयित्वस्य। स्वगुणनाशः स्वाभाववत्त्वेनेति स्वगुणा
भावः तथा च गुणाभावासंबंधसत्त्वेनेत्यर्थः अभावासत्त्वप्रसंगः संयोगादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकगुणान्यताभावासत्त्वप्रसंगः के
वलेति केवलान्वयितावच्छेदकं संबंधसामान्ये यद्भावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वाभावमात्रनिवेशे संयोगादेः केवलान्वयित्वापत्तिः संयोगप्र १७०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्तियोगिकसमवायेमेसंयोगप्रतियोगिकत्वसत्वेनसंयोगाभावेप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् किंचिदधिकरणानुयोगिकत्वनिवे
शेचसंयोगप्रतियोगिकसमवायेऽण्णनुयोगिकत्वादेवाभयाभावसत्वान्नदोषः लाघवादाह यत्किंचिदिति। वैयधिकरण्येस्तुपादानेचा
भावविशेषणतात्पर्यकेवलान्वयित्ववृत्तिधर्मेश्चनकदाचिदपिकिंचिदधिकरणवृत्तितानवच्छेदकः सर्वत्रैवाधिकरणेकेवलान्वयितोव
नेः किंतुव्यतिरेकिधर्मएवतथांतदवच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगिव्यधिकरणवृत्तिलक्षणासमन्वयः संयोगाभावस्यचगुणावृत्तितानवच्छे
दकीभूतसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्नसंयोगस्यकेवलान्वयित्वं गगनाभावस्यचकिंचिद्वृत्तितानवच्छेदकगगनत्वावच्छिन्नप्र
तियोगिताकत्वान्नतमादाय गगनस्यकेवलान्वयित्वमितिस्वरूपसत्तायाः समवायेनकेवलान्वयित्वापत्तिः समवायसंबंधावच्छि
न्नद्रव्यादिवृत्तितावच्छेदकत्वात् सामान्यादिवृत्तित्वस्यसमवायानवच्छिन्नतयातदुभयत्वात्सत्ताभावस्यलक्षणाघटकत्वात्। नचतस्यास
रूपसंबंधावच्छिन्नवृत्तितानवच्छेदकत्वान्नदोषइतिवाच्यं।समवायेनसत्ताद्यभावमादायैतादृशव्याप्तिवारणायकेवलान्वयिताघट
कसंबंधावच्छिन्नवृत्तितापास्यवश्यंवाच्यत्वादितिचेन्न।केवलान्वयिताघटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तितानवच्छेदकपदेनयत्किंचिन्नि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२१

ग.टी. पितत्वतिता सामान्ये केवलान्वयिताघटकसंबंधावच्छिन्नत्वतत्पदधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वस्य वाच्यत्वात् ॥ अथ केवलान्वयिताघटकसंबंधे पादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वकिंचिदनुयोगिकत्वोभ
याभावः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वापेक्षया दृशकेवलान्वयित्वस्य किं लाघवमिति चेत् न किंचित् न्यूनताभंगाय तेऽप्रा
चीनवत्मोभिः स्वस्वबुद्ध्यनुसरणात् ॥ अन्यच्च यत्किंचिदधिकरणावृत्तित्वसामान्ये यत्संबंधावच्छिन्नत्वतत्पदधर्मावच्छिन्नत्वोभ
याभाववत्तद्धर्मे भिन्नधर्मवत्त्वं केवलान्वयित्वमित्यत्र लाघवं वाच्यत्वे विशिष्टवाच्यत्वत्वादिभेदानन्तेन तद्धर्मोपयोगी प्रतिषेपता
वत्त्वविव भूरणापादिकेवलान्वयिताघटकसंबंधे पदधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वकिंचिदनुयोगिकत्वोभयाभाववत्त्वसंबंधेन तद्ध
र्मान्यधर्मवत्त्वं नवत्ते शक्यता अथ वा प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यत्राश्रुतप्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयकेवलान्वयिताघटक
संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावनवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपलक्षणे केवलान्वयिताघटकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियो
गितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपलक्षणे च गगनादेरत्नरीत्या वावलान्वयित्वापत्तिवारणाय केवलान्वयिताघटकसंबंधेन उभयाभाव त्व

गर्भप्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रवेश्य दीधितिकाराणां निष्कर्षे रिमणीयस्य वापरं तु प्रतियोगितायां केवलान्वयित्वाघटकसंबंधकल्पस्य फललु
ता स्यादतः स्वयं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यत्किंचिदधिकरणवृत्तित्वानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं दर्शितं तन्नाधिकं
चिन्निरूपितवृत्तित्व सामान्यप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्व यद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावः तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं ते
न सत्तापान् समवायेन केवलान्वयित्वं एवं च तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां यद्धर्मावच्छिन्नत्वं यत्संबंधावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वं तेन सं
बंधेन तद्धर्मावच्छिन्नत्वे तेन संबंधेन केवलान्वयित्वमिति विवक्षितत्वं न स्वरूपं प्रमेयत्वादिसंबंधेन ज्ञानत्वादेः केवलान्वयित्वेपि न
संगतिरिति शिवेपन संबंधेनेति समवायसंबंधेन घटत्वाभावाभावरूपघटत्वस्य ज्ञानस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वा
भाववत्त्वात् ज्ञानाप्रतिबंधकतयानघटत्वरूपाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वं तेन तः केवलान्वयिनः कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावस्य केवला
न्वयित्वासंग्रहः आद्येति ननु समानप्रकारकतामात्रस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वे सर्वाभावबुद्धिसाधारणतानप्रतिबंध साध्यवदिति निरूप
त्वेन प्रतिबंधकतायामेकार ताया साम्यं तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित तत्वेन तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनद्धर्मावच्छिन्ना

५८.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰टी॰ २४

प्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्तानवच्छिन्नप्रकारतान्यप्रकारतात्वेन वाच्यं। नैवं वह्न्यभाववत्ताद्यवच्छिन्नप्रकारतापाका
लिकादिसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभावादिप्रकारतायाश्च सामान्यपरिभाषितत्वाच्च नादात्म्यस्वनिरूपितप्रकारतात्वान्यतरसंबंधेन त
द्धर्मावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टत्वेन विशेषणीयत्वात् तादात्म्यप्रतियोगिप्रकारताघटकसंबंधघटितत्वविरोधिताघटकसंबंधाव
च्छिन्ना द्वितीयसंबंधघटकप्रकारताविशेष्यतावच्छिन्नप्रत्संबंधावच्छिन्नप्रकारतात्वस्यानवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वसंबंध
घटितविरोधिताघटकसंबंधावच्छिन्नप्रकारतात्वान्यतरसंबंधेन तद्धर्मवत्त्वमिति निर्गलितेन विशिष्य संयोगत्वादेः निरुक्तविशेषणता
त्वादिना वा संबंधो निवेश्यः अत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वाद्यो साध्याभावविशिष्टतापानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं एवं चैतन्मते प्रका
रतात्वादिरूपविशेषधर्मानुपादाय तद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वसत्तित्तद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वानवच्छि
न्नविषयतान्यविषयतात्वेन विषयतासामान्यवाच्यांशे प्रवेशप्रागवत् नव्यपक्षेऽपि साध्यवदन्यसाध्ये अत्र साध्यं नवा रदे साध्यं वन्यवेति त्वा
नवत्वनुष्ठपसाधारणतेऽपि सावधारदंसाध्यमिदं वत् साध्येरदं नवा साध्यमिदं वन्यवेति त्वा नवत्वनुष्ठगसाधारणमनौ गत्वप्रसंग इति चेत्र। ८०

प्रकारतान्यत्वं निवेश्यं तद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितदैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपितत्तद्धर्मावच्छिन्नवि
षयताशालिज्ञानत्वेन पक्षः साध्याभाववान्साध्यंपक्षसाध्याभाववद्वृत्तिज्ञानयोः प्रतिबध्यता। प्रघस्न विषयतायां तत्संबंधावच्छिन्नतद्धर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिता संबंधानवच्छिन्नप्रकारतान्यत्वं हितोपसंग्रहस्तत्संबंधावच्छिन्नाधेयतासंबंधावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता
संबंधानवच्छिन्नप्रकारतान्यत्वं निवेश्यं एवमेव पक्षे साध्याभावः साध्यंपक्षाभाववद्वृत्तिज्ञानयोः साध्यंपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगिता न वृत्तित्व
शपस्य संग्रहः जातिविशेषत्वादिना तत्र धूमत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वं तत्त्वनि
ष्ठावच्छेदकतानिरूपकहेतुनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधेयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिष्ठावच्छेद
कतानिरूपकाभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाभावनि
ष्ठावच्छेदकतानिरूपकवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवह्निनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधेयता
निष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं तत्र धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणश्च धूमवान्पर्वत इ

ग. टी.

त्तिज्ञानवारणायाधेयत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपकत्वसंबंधेनाभाववत्त्वनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकताविशिष्टा
न्यत्वं निवेशनीयं नीलधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान्नित्यादिज्ञानवारणाय
मत्त्वनिष्ठावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्वे सति स्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपितत्वसंबंधेनावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वं निवेश्यं तेन जाति
विशेषवद्व्यापकेत्यादिज्ञानस्यापि वारणं अथवा निरवच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकत्वानिरूपकत्वे हेतुनिष्ठावच्छेदकता
यां निवेश्य हेतुनिष्ठत्वाधिकरणनिष्ठत्वादेर्न निवेशः आधेयतालाघवविच्छिन्नत्वस्य च निवेशः सुधीभिरूह्य इति चेन्न तथा सति नी
लधूमव्यापकवह्निमद्वृत्तिनीलधूमवान् जातिविशेषवद्व्यापकवह्निमद्वृत्तिजातिविशेषवद्वान् इति परामर्शे नोक्तपक्षहेतुत्वापत्त्या गौ
रवात् न च साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यत्वानुरोधेन पक्षधर्मतावन्नीलधूमत्वादिपुरस्कारेण तद्व्याप्तिप्रकारकप
रामर्शो न हेतुतया साम्प्रतमिति वाच्यं एतद्दोषस्यैतादिना शक्यस्वपरिहारसमाधानस्यमानत्वात् किंचिद्धर्मावच्छिन्नत्वानिवेशे गौरवाद्धेतु
त्वत इति निर्धर्मिते ति अथ व्यभिचारांशे धर्मितावच्छेदकानवगाहित्वं हि शिष्टत्वे शिष्टनिश्चये पपि पक्षवृत्तिधूमः धूमत्वाव्यभिचारवानि ९५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्ति निरूपस्योपयोगित्तया धूमत्वविशिष्टव्यभिचारस्य यद्दशायां च तत्तदनुदयेनोक्तरीत्या तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनिरूपानुदयादिति भा
वः वह्निव्यभिचाराभावविशिष्टधूमवत्त्वकत्वरूपविशेषदर्शनविरोधित्वं पर्वते संशयस्येत्तरसंशयप्रत्यनुकूलस्य सूचनायोचितमुक्तं सर्वे
वेति प्रकृतानुपयोक्तरीतिस्तु न सर्वमतसिद्धेति भावः परंपरासंबंधावलंबनेनास्तरसः व्याप्यान्तरेति रूपानात्मकत्वेति अन्यथा व्याप्यांतरा
शेपि संशयपत्तापत्तेरिति भावः धूमत्वावच्छिन्नाभावव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावभासकोदोषो विभिन्नाविवेत्ति बोध्यं नीलपर्वतो वह्निमान्पर्व
तो वह्न्यभाववानित्यादौ विशेष्यतया रभेदासंभवेपि अवच्छेद्यतावच्छेदकभावेनोपपत्तेर्बाधकाभावादिति मतांतरस्यास्योपपत्तिसंशयइति एक
वाक्यतेति तन्त्रपोज्यविषयताया साक्षात्परंपरया वा प्रयोजिका या विषयता तन्निरूपकत्वेनैकवाक्यत्वान्ननुघटत्तदभाववदुत्तत्वप्रियादि
के घटश्च तदभाव अत्र तदभावोऽज्ञातो नरेनरटवत्तदुत्तरमनुव्याप्योधिकरणत्वसमुदायीत्वविशिष्टस्येव तदुभयस्यात्वप्रत्येपत्ते एवं समा
रटद्व पि समाहारसंज्ञा वशान्यपाया स्येकवचनानत्वपि तत्समुदायत्वस्य समुदायेत पाभानस्यपात्ति पाटवाटपेत्याह्वो ब्युत्पन्नत्वात् समासस्य
वहिंसाहिंत्याले रताण्याकारे निराक्रियेनेन तत्समुदायित्वाद्भावे एवं चैकत्वविषयतामाहापेक्षाक्षतापाञ्चपपत्तेरवच्छेद्यावच्छेदकभावा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.दी. तापन्नविशेष्यताद्वयनिरूपकतापात्त्वोपगमसंभवान्न निरवच्छिन्नत्वानुपपत्तिरित्यत आह द्वितीयेति द्वितीयपक्षे प्रत्येकमेवशब्दः भावाभावोभयपरता
वकः अरिष्टादिः अरिष्टेनशुभाशुभेदर्शनमरणानन्तरमारिष्टवकृहर्षिमिहिरादीकथमपि द्विवृत्तभानासंभवान्नत्र निरवच्छिन्नत्वानुपपत्तिरिति। न च समकटु
त्वरितेति त्युत्पत्तिविरोधः तस्यास्तात्पर्यविशेषविरहस्पष्टत्वोपपत्तेः किंच विशेष्यतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावे मानाभावः पतः प्रकारि
तयोः अवच्छेद्यावच्छेदकभावमतेऽभ्युपगमत्वेऽपि तादृशघटज्ञानविशेषणेनापन्नभूतलविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वद्वयप्रकारितापअवच्छिन्न
त्वसंबंधेन घटाभावप्रकारिताविशिष्टज्ञाने कुटेशप्रकारितापामप्यत्वपः समभिव्याहृतपदार्थेनावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रकारिताविशि
ष्टज्ञानस्य संदेहेऽपदार्थत्वात् विशेष्यतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावमतेन च घटविशिष्टसंदेहपदार्थद्वैतकप्रकारतोपायद्वयप्रकारतानिरूपितविशेष्य
तावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वाभावोवाच्यः तेन तादृशार्थानुशासनवाभावः न च भूतलपदोत्तरसप्तम्या विशेष्यत्वमर्थः विभक्त्यर्थविभ
क्त्यर्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् तस्मिन्नेवस्वार्थानन्वयापाभावाच्चेति। दर्शितमतद्वयप्रकारान्तरेणाह मतेन मते भावद्वयेति। अभावप्रकारतानि
रूपितत्वादिनेति आदिना भावप्रकारकविषयत्वानवच्छिन्नत्वपरिग्रहः अतिप्रसंगं वारयति आप्यस्य सत्तानवच्छिन्नत्वेऽपि ज्ञानस्यकारणत्वापत्ति १४०

भावत्वरूपकोटिकत्वेरुधिचिः धूमत्वावच्छिन्नाभावकोटिकसंशयात्मकव्याप्यत्वज्ञानिश्चयोपगमेऽस्वरसात्। धूमत्वावच्छिन्नाभाववद्दिकोटिक
संशयेषु व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावादिकोटिकत्वमनंगीकुर्वतामनुरोधेनाहेदं त्वितिसंशयत्व[illegible]त्ति विशेषत्वमतमनंरुधानत्र्याहसंशय
त्वेवेति। वाकारेणास्यापोवाशुपत्वादिनासांकर्यवारणाय मानसत्वव्याप्येति। सहकारिणापारेति। प्रथमपरामर्शे प्रामाण्यज्ञानसत्वेद्वि
तीयपरामर्शान्नन्नाशएवानुमितिरितिभावः नचद्विषयतासंबंधेनस्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितस्वाव
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितविषयताविशेषसंबंधेनधूमादिप्रकारतानुपादानेदोषमाह आलोकादाविति इदंत्वानेधूमाभाववत्इतिधूमप्रका
रकेधूमाभाववतिआलोकमप्रकारकंचेत्यिहहेत्वर्थः आलोकत्वावच्छिन्नप्रकारताकविशेष्यतासंबंधेनामाभावाप्रयत विशिष्टत्वान्तप्र
धमप्रकारतानिरूपितत्वांतेधूमत्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वादित्यंतनत्वज्ञानभेदेपिविषयते
क्यभेदे इदं ज्ञानभेदेनविषयताभेदमतेत्वाह वस्तुतस्त्विति। स्वनिरूपकेति आलोकाभाववद्वृत्तिधूमत्वज्ञाननिविशिष्टानुपूर्वीनरीयधूमा
भाववद्वृत्तिधूमत्वज्ञानविशेष्यात्रतत्त्वरूपीयधूमपरामर्शेनेरधर्मिकधूमाभाववद्वृत्तिधूमत्वज्ञानकालीनात्वधूमपरामर्शादनुमितिः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०दी० मेणाफलंबोध्यं। ज्ञानभेदेपि विषयतायाएकत्वे तु प्रकृत्तविशेष्यतानिरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वं। प्रकार
ताकत्वव्याप्यत्वधर्मितावच्छेदकोयः स्तावच्छेदकोधर्मः तद्विशिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासामानाधिकरण्येनोभयसंबंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वानाभाववत्त्वस्यनिरूपकत्वोभयसंबंधेनावैशिष्ट्यंचप्रकारतायांस्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नत्वस्वावच्छि
न्नप्रकारतात्वावच्छिन्नत्वोभयसंबंधेनेतिदिक्। केचिदस्यस्वरसःपरंपरायाःसंबंधत्वावलंबनात् अप्रामाण्यग्रहसत्त्वेइतिधर्मत्वंतुच्छंकेधर्म
त्वावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानस्यव्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वस्यसामग्रीत्वात्तत्ताहृशधर्मत्वावच्छिन्नाभावस्यव्याप्यतदभावसहचरितत्वात्पक्ष
अप्रामाण्यग्रहेसाध्यकपरामर्शेविरोधितापाक्षपसारणतोऽप्रामाण्यसंशयस्येतिव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकविषयतायांव्याप्यत्वानवच्छिन्नाभावव
द्धर्मनिष्ठत्वसंशयस्येसध्येः तत्रविशेषणसंदेहविरहविशिष्टविशेष्यसंबंधत्वानरूपप्रतिबंधकस्यविशेषणसंदेहेनापसारणादितिभावः
व्याप्याभावसंशयस्यसाधारणधर्मदर्शनादिजन्यतयातदसत्त्वेसंदेहासत्त्वस्वनापप्राप्यशरइति। यद्वोदासीनधर्मत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्ति
धर्मत्वेतानाभावाप्रेण्यापामण्यग्रहजन्यतयाग्राह्याहपत्साध्यपक्षकेति। साध्यसंबंधत्वमेवेति। नवव्यापकताघटकसंबंधत्वमेवतत्याबाच्यमितिवाच्याप रम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृत्तो वह्निमानिति साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यानुमित्यनुरोधेन तत्परित्यागात् । तत्र केवलसंबंधस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अन्यथा
परामर्शस्याभ्रमत्वापत्तेः पर्वतसंबंधावच्छिन्नवह्नेरिति हेतुतावच्छेदकसंबंधान्यहेतुप्रतियोगिकसंबंधानतिरिक्तसंबंधावच्छिन्नवह्नितानिवेशप्रभे
गतिश्चिंत्याः । व्यापकतापरामर्श इति । तथा चोक्तं पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् पाषाणमयपर्वपाषाणमयपर्ववृत्तिश्च वह्निरिति ज्ञानेन तुल्ययोगक्षे
मे पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निर्धूमवद्वृत्तिश्चेति ज्ञानमिति । विशिष्टवह्नित्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावासत्वादाह महानसीयलाहे
ति । विवक्षणे इति । महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वाभावत्वावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्युपगमेपि तादृशसंबंधावच्छिन्नतादृशावच्छे
दकत्वाभावः प्रतियोग्यनवच्छेदेन वह्नित्वमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन तत्त्रयोपपत्तेर्मानाभावात् प्रतियोगितानवच्छेदकेतिनञ्व्यत्यासानुरो
धात् आह वह्नित्वादीति । वस्तुतस्तु गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते सामानाधिकरण्यसंबंधेन महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्न
भावोपि प्रामाणिकः एवं च विशिष्टवह्नित्वस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकतया केवलवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिनः तदनवच्छेदकत्वं दुर्वचं प
र्याप्त्यवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशेनु प्रयासापातः । एवं महानसीयवह्निभिन्नवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्ति

वारणाप्रसाध्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणे तादृशविषयतापर्य्याप्त्यधिकरणत्वं वाच्यं तथा च गौरवमित्यत आह वह्नित्वादेरिति विशिष्टवह्नित्वाव
च्छिन्नप्रतियोगिताया महानसीयत्वावच्छिन्नत्वमप्येव साध्यतापरपरसाधारणावच्छेदकमापादितं किन्तु टकत्वात्प्रतियोगितावच्छेदकतापा
निरवच्छिन्नत्वनिवेशाद्धूमादुर्वारत्वादिति विधेयतावच्छेदकतापर्य्याप्तिर्धूमावच्छिन्नपर्य्याप्तिर्धूमावच्छिन्नानुयोगिताकत्वे तु तादृशावच्छेदकता
भावेन विशेषणतापर्य्याप्त्यनवच्छेदकधर्मावच्छेदेनावच्छेदकत्वाभावानुपगमेनैवोपपत्तौ विशेषणानिवेशे महागौरवात् । न च प्रतियोगिता वि
शेषणतोपादानेनैव रत्नत्वस्याखंडाभावसंपादकत्वात् । अप्रामाणिकपर्य्याप्त्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकमप्रामाणिकाव्याप्यवृत्तिकमभावमुपेत्य विशेष्य
णानिवेशे च प्रतियोगिताविशेषणस्यान्यापत्त्वाच्च । दुर्वारेति न च व्यभिचारधीप्रतिबंधकतायामुपात्तानत्वेनकारणत्वं व्याप्यत्वं च साध्यत्वप्रकृ
तपक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपितसाध्यविषयतानिरूपितत्वावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेद
कविषयताशालित्वोभयसंबंधेनेति वाच्यं परंपरायाः संबंधत्वात् असंसर्गधर्मत्वाभावेनेति ज्ञानयसंयोगाद्यन्यतरत्वविशेष्यत्वानवच्छिन्न
प्रकारत्वव्यापकमितिनियमादिति भावः अपेतमपेन्नव्ययस्यादिविशिष्टसामविषमेष्टं लेनद्वादिनिष्ठहृदयाधात्मकेऽव्यभिचारः पन्नुविशेष्यत्वानवच्छि राम॰

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्नप्रकारतापन्नधर्मितावच्छेदकताभिन्नत्वं विशेषणांशे तत्त्वं च धर्मितावच्छेदकमेवेति न व्यभिचार इति तन्न। घटादेरपि धर्मितावच्छेदकतया स्वरूप
तोभानप्रसंगादिति चेन्न। धर्मितावच्छेदकप्रकारेवर्त्तित्वादीति न व्यभिचारदर्शनात्तथा स्वेऽधर्मोऽन्यं प्रकारवर्त्तित्वेन तत्वेनोपस्थितस्य भानात्परंपरयातत्त्व
रूपतस्तु भाने न विरोधात्। वस्तुतस्तु स्यादिहेरित्यादौ चाक्षुषत्वाभिमतं पन्नदृत्यादौ ज्ञानमेव प्रकारवर्त्तित्वरूपांशस्तु विशेषः एकत्र चाक्षुषत्वेनान्यत्र
ज्ञानत्वेनेति निरवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकतापन्नमानाभावादेवेति। अथैवं तस्य स्वरूपतः कुतो न भानो यत्र केचित् निरवच्छिन्नप्रकारतासंबंधेन ज्ञानप्र
वच्छिन्नप्रतिनिरवच्छिन्नविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वेन तद्धेतुतादृशत्वव्यभिचारात् किन्तु धर्मितावच्छेदकतानिरवच्छिन्नप्रकारतासंबंधेन ज्ञानत्वा
वच्छिन्नं प्रतितादृशसंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुतेत्याहुस्तदयुक्तं निरवच्छिन्नविषयताविरहप्रयोजकस्य दुर्वचत्वात्। यत्तु क्तसंबंधेन ज्ञाने प्रतिसामा
नाधिकरण्यस्वनिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वोभयसंबंधेन सत्त्वे न कारणत्वमिति तन्न। प्रकारतात्वादिरूपावच्छेदे धर्मे युत
समवायघटितसामानाधिकरण्याभावेन व्यभिचारात्। यथा कथंचित्सामानाधिकरण्यप्रवेशे कदाचिद्घटाभावादेरपि स्वरूपतोभानप्रसंगात् त
वस्तुतस्तु स्वनवच्छिन्नप्रकारतासंबंधेन ज्ञानं प्रति स्वावच्छेदधर्मवत्त्वे प्रतिबंधकमिति सारं। अत्र रूपेणेति। स्वत्वव्याप्तिघटितपेत्याशयः। अवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग दि

रुद्रमिति अनन्यथासिद्धत्वोपगमादितिभावः अयंज्ञानवानितिसिद्धिदशायांज्ञानवानित्यनुमित्यनुदयान्न तादृशानुमितिलोपप्रसङ्ग
तोः सत्तीति। आदिनाबाधविशेषपरिग्रहः ननु दर्शितस्थले फलवैषम्यमानुभविकं तदनुरोधेनु चानवच्छेदकत्वज्ञानत्वलाभयावच्छिन्ना
वच्छेदकताकनिरवच्छिन्नज्ञानत्वनिष्ठावच्छेदकताकपरामर्शीयप्रकारतापास्य निरवच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताप्रयोजकत्वमुपेय
मित्यतआह ज्ञानत्वत्वादिति। अवच्छेदकत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नज्ञानत्वत्वावच्छिन्ननिर्विशेषितज्ञानत्वयोः परामर्शीयोपादस्य ध
र्मितावच्छेदकप्रकारभावः तादृशं तमनुमुच्येवविधेयतावच्छेदकत्वोपगमात्ज्ञानत्ववान्ज्ञानवानित्यनुमितिः निर्विशेषितज्ञानत्वाप्रका
रकसविशेषितज्ञानत्वप्रकारकविषयतापाः सविशेषितज्ञानत्वावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकत्वात् ज्ञानत्वावच्छिन्नवानित्यनुमितिः निर्वि
शेषितज्ञानत्वप्रकारकाभिन्नसविशेषितज्ञानत्वप्रकारकविषयतायानिर्विशेषितज्ञानत्वावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकत्वपाज्ञानवानित्य
नुमितिः नचैकत्रद्वयमितिरीत्याविषयतयोनभिदोगवच्छेद्यावच्छेदकभावोवेतिवाच्यं तन्मतेपिसाध्याधिकरणोपविषयतापाएकंदुर
पत्वे अन्यथाज्ञाने तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणांवाक्ये त्याकारताप्रसङ्गात्। एवं च धर्मितावच्छेदकप्रकारभावसमुच्चयेनैव विधज्ञानत्व १५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारताकप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकतद्भिन्नप्रकारतैक्यत्वप्रयोजिका। वस्तुतस्तु धर्मितावच्छेदकप्रकारभावा
नापन्नस्वरूपेणोक्तज्ञानत्वप्रकारितानत्येतिनकाचिदनुपपत्तिरिति सूक्ष्मविवेचनचतुराः। स्वरूपतोपीति। अवच्छेद्यत्वांशे स्वरूपतो ज्ञानत्वावगाहिप
रामर्शः। ज्ञानवानित्यनुमितिः। तत्र ज्ञानत्वत्वावच्छिन्नावगाहित्वः ज्ञानत्ववद्धाभिप्रायेणेत्यर्थः। इत्यपि वदंतीत्यलमुरसमस्तनापायमवतिशिष्य परामर्शेति
वोहामप्रतियोगितावच्छिन्नतादृशाभावकत्वेन साध्यतावच्छेदकनिवेशे वहुव्रीहिपर्यनिविषयतायाजनकतावच्छेदकत्वस्वीकारापत्तिः अवच्छेद्यतो
शस्वरूपतो ज्ञानभाने व्याप्तिवादे स्पष्टं इति तैः व्यभिचारज्ञानाविरोधितयाकारणत्वसंरक्षणमेव निर्भरः इति। अत्र नव्यमतं व्याहितादर्शितं बहूमा
नित्यनुमितौ प्रतियोगित्वाभाववत्ता नमात्रेनकारणत्वस्य त्वेन प्रतियोगिताभाववत्तानादपि तदापत्तेरित्यतो बहूक्तत्वेन विस्वरूपतायोनि स्वरूपतो
ज्ञानत्वावच्छिन्नेः प्रतियोगित्वतानं ज्ञानत्वत्वावच्छिन्नवत्प्रतियोगित्वं ज्ञानेन वक्रूपेण ज्ञानवान्ज्ञानत्ववत्वाभित्यनुमितौ कारणं एवञ्च नत्वात्सो
पत्ताव भिन्नज्ञानवानित्याप्तत्वादित्यादावुक्तव्याप्तिवारणं व्याप्तिवादे स्फुटीभविष्यति। सर्वेषामेतस्मिन्निति। नच प्रतियोगितापाव्यव्याप्यवृत्तित्वेह
पित्तमेवेति वाच्यं। विशिष्टाभावविशेषानुरोधेन तद्व्याप्यवृत्तित्वस्यावश्यकत्वात्। नचव्यभिचारग्रहाविरोधित्वं। अतत्वे तत्त्वदर्शिज्ञानप्रति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.टि. चयेभतत्वावच्छिन्नेति ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञाने साध्यहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगीति ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात् रूपकत्वात् समान
प्रकारताभंतेव्यभिचारज्ञानाविरोधित्वं चासत्यसमीज्ञे अभावत्वावच्छेदेनेति केचित्तु ननु भावो वाच्यत्वाभावत्वाभावज्ञानस्याभावत्वाव
च्छेदेन वाच्यत्वाभावावगाहिनो भ्रमात्वसामानाधिकरण्येन वाच्यत्वावगाहित्वपाश्चात्यपतिनाप्रतिबंधकत्वे द्वौ रीनवस्वरूपसंबंधा
वच्छिन्नवाच्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगितापाप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वपातेन संबंधेनाभावे वाच्यत्वस्याभावात्वाद्व्याप्यत्वमिति
वाच्यं। प्रतियोगितापाः स्वरूपसंबंधत्वपारश प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितापो स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितात्वाभावा
तादिस्याहुः अनुयोगितापामेव प्रतियोगितोभावेनाभावं इतिमतांतरमाह अनुयोगितात्वावच्छेदेनेति प्रकारत्वे इति अन्यथानुपसं
हारितभज्येतेति भावः विरोधग्रहे इति। यद्यपि संसर्गे संसर्गतावच्छेदकाभावग्रहस्य विरोधित्वस्य वाच्यत्वपाप्रतियोगितावाच्यत्वत्वानव
च्छिन्नेति ज्ञानस्येव विरोधित्वं संभवात् इष्टमित्यादि साधारणोक्तप्रतियोगिकत्वव्यवस्थापनं व्यर्थं तत्वाव्यवच्छेदकतापा एकजातीयत्वे विना
गतिः स्यात् प्रतियोगितावाच्यत्वास्यालंबितानेनितिदेतोक्तं अवच्छेदकताघटकवाच्यत्वत्वावच्छिन्नेति ज्ञाने च न प्रमा अवच्छेदकतापामाधमना रुन८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संबंधेन वाच्यत्वज्ञाने च वाच्यत्ववद्व्यक्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानं न विरोधिग्राह्याभावानवगाहित्वात् तत्र सन्निपातमकाक्षेपतासंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताभानात् । न च शिरोमणिप्रदर्शितसिद्धांतानुरोधेनाहत्वद्दीपत्वसहितानुयोगितापि केवलतद्दीपत्वादिनैतितद्दीयोक्ति
त्तस्यालीन्याघाकारकज्ञानमित्यर्थः अनुमित्यनुपपत्तेरिति अनुपाभावांशे एकत्वहिपत्निति अभावत्वतद्दीपत्वोभयावगाहिसाध्योपाभाव
वद्व्यक्तिरित्याकारकस्य केवलान्वयित्वग्रहनिवर्त्तनीपतानस्परेतोः संभवान्न दोष इति चेन्न पक्षनोनिर्धर्मितावच्छेदककत्वज्ञानज्ञानं प्रति
गन्धवद्व्यक्तित्वज्ञाने प्रतिबंधकत्वात् एवासिद्धिग्रंथे साध्यनिष्ठव्यक्तित्वस्य निर्धर्मितावच्छेदकव्याप्तिघटकसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानविरोधि
ज्ञानविषयत्वं पाव्याप्यत्वासिद्धत्वे दोषत्वमिति कृदूरूपेतत्वं एवंच साध्ये प्रतियोगितासंबंधेनावृत्तित्वज्ञानकाले साध्योपधेयव्यक्तित्वज्ञानमपि
दुर्घटमेवेति विशिष्टव्यापकताविरहव्यावर्तकेतितया च विशेष्यव्यापकताग्राहकसामग्री विसावगोपस्थितिकाले विशिष्टव्यापकता
निश्चायप्रतिनत्र विशिष्टाव्यापकत्वविरहत्वस्य विशेष्यव्यापकतांसत्वात् तद्रूहस्यैव तद्ग्राहकसामग्र्या प्राप्तत्वात् अपितु व्यापकत्वग्रहविरो
धित्वादिति भावः विशेष्ययोः सत्त्वार ज्ञानेन तत्र तद्व्यक्तित्वज्ञानसहितेन तत्सामानाधिकरण्याभावप्रतियोगित्वज्ञानरूपप्रतिबंधकत्वाभावद्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्सामग्रीबोध्या। प्रकारांतरमाह यद्वेति दीधितिं खंडयति इदमत्रेति ईश्वरीयेत्युपादानं प्रतियोगितेव्यधिकरणपाद्ध्वंसितव्यापकतावच्छेदकताकनिवी
हार्थं तेन तदुक्ति तद्व्यापकतावच्छेदकतायाः सर्वविषयकजन्यप्रमायाः सत्वेपि नक्षतिः व्यतिरेकिहेतो रेतद्व्यापकताहृपपयापचं उभयत्रसुतरा
मत्येवा प्रमा विशेषप्रतियोगिव्यधिकरणपद्ध्वंसितमधिकमुप्यात्व्यक्तीति हेतुमयाव द्विषयके तिनरुक्ति त्वेन प्रमा पाः साध्यतावच्छेदकत्वला
भामात्यतमेति। तद्व्यक्तिरेवलिंगं असर्वविषयका। न्यप्रमा पाश्चेतिपाठांतरं प्रागभ्यधिव रणाधर्मावच्छिन्नाभावप्रामाणिकतापाउक्तत्वात्तन्मते
केवलान्वय्यनुमानस्य साध्याभाववदवृत्तित्वस्य व्याप्तित्वेपि न निष्युत्पत्तताम्माह व्यधिकरणेति दुर्वारित्वादिति अत्रताद्दशाभावासिद्धेयाश्रु
तमिश्रलक्षणदूषणासंगतिरिति नशंक्यं। ताद्दशाभावानुपगमेपिताद्दशभेदमादायतत्स्यव्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वेन साध्याभा
वसामान्यसंभवात्तमेपत्वे नतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याक्षतत्वमपानुपेपत्तादवस्थ्यात्तनत्वात्समतानुसारेणोदहूषणमिति लक्षणसमन्व
यादिति एवंसत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादेरसमवायेपनेरेतावपि लक्षणसमन्वयापाबोध्यः अत्रहरित्यहस्विवीजंचप्रथमेवाच्यप्रमेयादित्यादौ हेतुव्यक्तिरभे
देनव्याप्तिभेदः द्वितीये विशेषधर्मावच्छिन्नाधेयताकत्वस्यैवसामान्यधर्मावच्छिन्नत्वेः व्याप्तिः नतीपेचसमानादेहेतुतावच्छेदकत्वेः व्याप्तिरिति। केचित्विमं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वत्स्यतीति पामरकपरं परपाश्रनुसरणमस्तु सः अनुव्यवसायबलादपीति। अनुव्यवसाये साध्यनाद्दरे व्याप्यवत्तानिश्चीमाधीनपुरुस्यस्ता
त्मकसाध्यनिर्णीयादेतत्पुरुषस्यादिफलनिर्वाहसंभवदनुमितेरप्युच्छेदापत्तेः अपि नाटशीतप्रतिबंध्यादिसमुच्चयः अनुभवानुरोधस्तत्पक्षाभिन्ने विषये अनु
मितिसामग्री। गुरुतरीरामध्यासमानविषयेशाब्दबोधसामग्री प्रत्यक्षसामग्री च। संवलवत्सामग्री। उत्तेजकं दुर्बलसामग्रीफले च्छा। संदुर्बलसामग्रीतत्पोरवे
तिसमविषयताभावे क्षेनोत्तेजकाभावस्य एकस्येव्याशयः अत्रेच्छाविरहविशिष्टेच्छापाउत्तेजकत्वे समनिषयताभावेपि इच्छाविरहविशिष्टेच्छात्वानवच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वेनेच्छाविशिष्टेच्छाविरहत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन च तत्स्यकारणांतरे आविनिगमनाविरहो दुर्वार इति कारणतानंततेपि वा हत्स्यमिति
कल्पोतरमाहवस्तुतस्त्विति। इच्छां दुर्बलसामग्रीफलेच्छां एकत्र निवेशः इति। दुर्बलसामग्र्या सिद्धमात्रनिवेशे उभयदिशीच्छासत्त्वेव लवत्सामग्रीफल
प्रतिबंधापत्तेः तद्विरहमात्रनिवेशे उभयदिशीच्छापाअसत्त्वे तदापत्तिरनत्तिशेषः दिग्गप्यस्तु वत्प्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान्यत्रेना
वदवानिति प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतत्सामग्र्याः पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ प्रतिबंधकत्वेन कल्प्यत्वेन हानौ व्येतिरेकव्याप्तिविशिष्टपरामर्शोत्पाद्योपनितसामग्री
सत्त्वे तदनंतरं भावधदितानुमितिसामग्र्या असत्त्वादेवानुमितिवारणासंभवात्। न चाप्यापत्तिस्तस्यानुमितित्वव्याप्यत्वमतेपि वह्न्यभाववद्वृत्तिधूमवान्प

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेतो ह्वत्वानिति प्रत्यक्षसामग्र्या इच्छाविशिष्टया । पर्वतो वह्निमानित्याद्यापत्तौ प्रतिबन्धकत्वेन कल्पनीयं तदानीमन्वयव्याप्तिविशिष्टपरामर्शेरूपानु
मितिसामग्रीसत्त्वेन तदभावधर्मिताप्यापत्तिसामग्र्या असत्त्वाद् व्याप्यपि निवारणसंभवादिति वाच्यं । तर्हि भवन्मते अर्थापत्तिं प्रति व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्ट
धर्मितावच्छेदकक भिन्नविषयकप्रत्यक्षेच्छाभावादिति तादृशप्रत्यक्षसामग्र्याः गुरुशरीरायाः प्रतिबन्धकत्वापत्त्या गौरवादिति रत्नकोशपेनेति । पद्यपि तल्लिंग
कतत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तथाविधानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य जनकत्वे विशिष्टजन्यतावच्छेदकप्रयोज
कत्वेपि तत्तदकानुमितित्वप्रयोजकत्वे अननुगतपक्षतानन्यत्वस्य दुर्वारत्वं व्याप्यपि पक्ष्यापत्तित्वानुमितिं प्रति सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वमुपपन्नं अर्थाप
पत्तित्वप्रकारकेच्छाधीनानुमितौ व्यभिचारवारणायानुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदककोटौ अर्थापत्त्यन्यत्वं निवेश्यते । अर्थाप
पत्तित्वप्रकारकेच्छासाधारणरूपेणानुमित्साप्रयोजकत्वेन तादृशेच्छाकाले व्यतिरेकिपरामर्शसत्त्वे सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यापत्तेः व्यतिरेकिपरामर्श
विशिष्टार्थापत्तित्वप्रकारकेच्छान्वयिपरामर्शविशिष्टानुमितित्वप्रकारकेच्छयोरुभयस्याप्युत्तेजकत्वे महागौरवतापत्तेः लाघवेनार्थापत्तिं प्रति
अर्थापत्तित्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य हेतुत्वमुच्येत तदेदं दूषणं । वस्तुतस्तु तल्लिंगकतत्पक्षकतत्साध्यकार्थापत्तित्वं पक्षता

कार्यतावच्छेदकामेवनोपेमतेइतिपर्यवसन्नताकार्यत्वमर्थापत्तित्वेनप्रयोजकत्वमेवमभवतोत्वेचघ्रिलिंगकानुमितिप्रतीवव्यतिरेकिलिंगकानुमितिंप्रत्यपि
तथाविधपर्यवसन्नतापाकारणतमानुमितित्वे॰र्थापत्तित्वेचप्रयोजकत्वापत्तिरितिगौरवमितिः स्यादुरित्यस्यरसोहायुनेतत्रआप्तिज्ञानस्यधर्मतमे
वोपपर्यनतदवृत्तितोनरकल्पनं स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावाधिकरणताकत्वंवावाच्यंतत्रचनोक्तदोषत्वेशोपीतिप्रागुक्तमिति॥ ७ ॥ २
त्तिकेवलान्वयिग्रंथः ७॥ ७ ॥ स्वपंपरामर्शग्रंथेसाध्यवदन्यावृत्तित्वादेरनन्वयम्।प्रतिलघ्यवहूतेनैतावतातस्येदृशमत्वाभिप्रायकता
संभवःतस्यव्याप्तितापाएवनन्मते।सन्त्वाटतस्याहवस्तुतस्तिविरोधेनेति साध्यसाध्यवदन्यवृत्तीतिज्ञानमाहार्य्यंनेसंभवतिसाध्यवदवृत्तसा
मानाधिकरणप्रकारकानाहार्य्यज्ञानंप्रतिसाध्यवदवृत्तित्वविषयतावत्तेनविरोधित्वात्स्याहार्यत्वविरोधीतिभावःउपस्थितभानानियमेनेति
उपस्थितासंसर्गग्रहादेःसंभवादितिभावः इतिसत्त्वनापेत्तिएतद्दूषणमस्त्वनापेसर्यः इतिशेष मुहूर्त्तेस्थितिपावत्।पर्यवसितार्थइतिपद्य
पिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वव्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नानधिकरणतात्वकधर्मवत्त्वमेवभेदस्यव्याप्यवृत्तित्वमतेस्वंचेत
त्यापिसाध्याभावव्यापकतापारेत्वभावेनिवेशलाभार्थंतथाभिधानेस्वस्यघातद्विषयकज्ञानस्याकारणत्वापत्तेरिति।मघपिवृत्तिपदेमपंवृत्तिपदा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.टी. म्यत्तरत्वान्न दोषः स्वपदे भपत्वादिसत्त्वाद्व्याप्यत्वनिष्ठाधीनं भपत्वाभाववत्तद्धेतु दृष्टोऽसर्वमते ऽव्याप्यवृत्तित्वान्नतथापि पुद्गलरूपसंबंधेन साध्या
नधिकरणत्वस्यत्वस्य लीपव्याप्तेर्निवेशानौपत्वात् न दोषः साध्याद्यसामानाधिकरण्यरूपेति। इदं तु बोध्यं अत्र तत्तस्यमप्यात्तसंयोगादिसाध्यकद्व
यत्वहेतुकानुमितिनिर्वाहाय साध्यवैयधिकरण्यरूपविशेषणावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकतानुमित्योपयिकीनवा तद्विशेषणानव
च्छिन्नतद्व्यापकतापि तादृशी अन्यथा गुणत्वाद्यभावे संयोगादिव्यापकत्वात्तानाद्रुणादो गुणत्वादिनात्मसंयोगाद्यभावाविच्छिन्नप्रसंगात्
हेतुवैयधिकरण्याविशेषितहेत्वभावनिष्ठसाध्याभावव्यापकतानुमतादृशी अभ्यांतस्यसंयोगादिरूपव्यतिरेकिहेतुनाव्याप्त्यत्वव्यपि
वीत्वाद्यनुमित्यापत्तेर्दृशितत्वादिति। तत्र विभागोन्मत्तिश्च श्रीभासमानत्वनिसाधनाभावः साध्याभावव्यापकः इति विशेषणवत्ता नस्या
पिकारणत्वार्थं साधनाभाववाभाववान्नतन्मत्तिपोगिसाधनवान्नित्येकतरपक्षधर्मता ज्ञानस्य मरकारित्वार्थं मा हनन्मृतिपोगितया
वेति। ननु साध्याभावाभावस्य साधनादिनिमत्ताव्यतिरेकिपरामर्शजन्यानुमितेः पर्वतो वह्न्यभावाभाववानित्याकारकत्वप्रतीयतेनप्रयुक्तं चैतन्
तन्नथाविधत्वे पि पर्वतो वह्निमानित्वेति संशयनिवृत्तिसंभवान्नतादृशानुमितेः पर्वतो वह्निमानित्याकारकत्वेऽन्वयिपरामर्शव्यभिचारवार १८८

णांयेकारेणाव्यवहितोत्तरत्वस्यनिवेश्यतयागौरवाच्चापत्तेस्तत्रवह्न्यनुमितित्वाकारेसिद्धिप्रतिबंधकतापांपरामर्शविशिष्टेच्छानापन्नेत्तेजक
तामते:ऽत्वापिपरामर्शविशिष्टेच्छाव्यतिरेकिपरामर्शविशिष्टेच्छापोह्यपोह्यत्तेजकत्वेमिथोविशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरहेगौर
रवमितितत्त्वावच्छिन्नभावाभावानुमितित्वाकारेपितत्रसिद्धिप्रतिबंधकतापांवह्न्यभावाभावसाध्यकान्यतमव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिविषयक
परामर्शेच्छान्यतरविशिष्टेच्छापोह्यत्तेजकतापासाम्यात्तत्वंचतत्रवह्न्यभावाभावानुमितित्वाकारेअभावोनवह्नीपर्वतोवाधवुद्धप्रतिबंधक
त्वकल्पनमधिकमितिवाच्यंप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभावविशिष्टाभाववैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षादौव्यतिरेकव्याप्ति
विषयकपरामर्शेच्छादितानुमितिसामग्र्याःप्रतिबंधकत्वाकल्पनेनलाघवात्ताद्दशसामग्र्यादशायामभावोनवह्नीपरत्नादिवाधाघ
भावस्यावश्यकतयानरशायांविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयरूपकारणविरहेणैवताद्दशप्रत्यक्षस्यापत्तिरितिहृदिस्थितंतत्तन्नवह्नि
मानित्याकारताद्दशीपत्तिसाध्याभावविरोधितेति।एतच्चपक्षैकदेशेरत्नरमिद्धेतत्प्रकारकैवानुमितिरितिमतेनावह्न्यभावा
दिनिषेधनयेनिवश्यमाणामतेतुकादिसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभावाभावसिद्धिरंकावारणायपदेननतेनव्यतिरेकिसंगतिमानिसद्भिन्नेरवास

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग दी० त्वादिनिवेशः । अन्वयेन गम्यगमकभावः इति योजना । अन्वयेन हेतुमति साध्याविवेचनेत्यर्थः । साध्याभाववत्त्वसाधनाभाववत्त्वाभ्यामित्यनुपदं
स्फुटमेतत् । समाधानासंगतिरिति । तथा साध्यप्रसिद्धत्वात् शानुमितावनपेक्षणात् दूषितपक्षवैयर्थ्यस्यानुपष्टंभकं द्वितीयसामग्रीतः
फलोत्पत्तिमभिप्रेत्याह साध्यसंदेहइति । एवं च पक्षैकदेशसाध्यप्रसिद्धिसमाधाने प्रथमसामग्र्यातः । अनुमित्युत्पत्त्यभिप्रायकमिति भावः ।
साध्यमितावच्छेदकतापन्नधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वादिः । हेतुमत्त्ववत्तोः भावः । तद्विशेषणाके निरुक्तसाध्याभाववत्त्वविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगा
हित्वात्यर्थः । तादृशप्रत्यक्षस्यैव ज्ञानलक्षणारूपसन्निकर्षविधया तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादिति भावः । व्यापकत्वावच्छेदकत्वग्रहणमनपेक्ष्या
पित्तदवच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं । अभावांशे प्रतियोगिप्रकारतायां अत्रोपलक्षितधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकत्वज्ञानासंभवप्रदर्शनं असंगतं । तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतित्वात् । मैवं तथा सति प्रतियोगिताप्रकारकस्वधर्मसमा
नाधिकरणाधरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानस्यापि कारणतापर्याप्त्यवच्छेदकतावगाहित्वानन्त्वेन हेतुत्वे महागौरवात् । न च व्याप्तिविशिष्ट
वैशिष्ट्यावगाहिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानस्यापि कारणतापर्याप्त्यवच्छेदकतावगाहित्वानन्त्वे महागौरवात् । न च व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वान १५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेतुसामन्तेनाद्दशष्ठदाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानवारणाय पदन्निवेश आवश्यक इति वाच्यं तन्मते प्रतियोगितासंसर्गाकित्नानस्येव हेतु
त्वात्तन्त्रैव प्रतियोगिप्रकारतावच्छेदकधर्मोसावच्छेदकताकप्रतियोगितापाद्यव संसर्गेन पापद्घनवगाहि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
तानवच्छेदके रमित्यमितिनाने हेतुपदत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वपर्यासप्रतियोगितावच्छेदकतापाद्यव समासाल्लि नदनिवेशेपि ताद्दशज्ञान
वारणात्तु अभावविषयतायां हेतुसमानाधिकरणाभावत्वोभयातिरिक्तानवच्छिन्नत्वनिवेशस्यापि प्रतियोगित्वादिविषयतायां तत्स्य धर्मी
तिरिक्तानवच्छिन्नत्वाविवशेन लाघवाच्च · अगत्यातु व्यापकाभाववत्ताज्ञानकारणतावच्छेदके प्रतियोगितांशे व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षित
पर्याप्तावच्छेदकताकत्वावगाहिवच्छेदकोमातिविषये प्रतियोगितापोगिताप्रकारकाभावविशेष्यकज्ञानस्य मत्वायानांतपटत्वादिधर्मिणितत्वानस्य
प्रमात्वातावच्छेदकघटकतया भासमानस्याविशेषणतापाज्जनकतावच्छेदकतयाभिनिवेशात्तु · अथैवं व्यापकताज्ञानकारणतामतन्तिरखात् प्र
तियोगितापुकारकस्योपलक्षणाविषयकत्वात्तरभेदेऽत्वान्नात्तीत्यादेर्देऽसामान्यमशपविरोधित्वस्यापि नापत्तिः प्रतियोगिज्ञ · नथमादिस
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वघटकतत्तत्पदार्थातिरिक्तानवच्छिन्नत्वरूपताद्दशावच्छेदकतात्वउपलक्षणपीमते तत्कारणत्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग दि त्वेरे पक्षधर्मतासंसर्गिकज्ञानस्यैव प्रतित्वनिवेशः व्यापकतावच्छेदकत्वे तदनवच्छिन्नधर्मत्वे च पर्याप्त्यैवेति दीधितिविरोधमाह एवं सतीति । वि
शिष्टपरामर्शरूपत्वासंभवादिति तत्राप्युक्तरीत्या व्याप्तिविशिष्टधूपत्तयत्तपानुमितिहेतुत्वानुपपत्तेरिति भावः समानविशेष्यकत्वस्या
तंत्रत्वे पर्वतत्वेनैकपर्वते परामर्शात् पर्वतत्वेन पर्वतान्तरेऽनुमितिदर्शनादिति भावः साध्यप्रसिद्धीति न च तच्छ्रयात्मकप्रसिद्धेनैतयानुमिता
वपि निश्चयात्मकप्रसिद्धिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयपतयाविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं दुर्वारमिति वाच्यं साध्याद्युदिनव्याप्य
वगाहिपरामर्शस्य विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितिविरोधित्वात् ७ इति व्यतिरेकिग्रंथः ॥ व्यापकतामसत्वप्रकारस्यपीत्यरिप

२५०

धर्मितावच्छेदकतापन्नवह्नित्वं यादृशविषयताया अवच्छेदकं तादृशविषयतानिरूपकशुद्धवह्नित्वाव
च्छिन्नमात्रसाध्यकानुमितिनिरूपितविधेयताया एवावच्छेदकत्वपर्याप्तिः तत्र न तु स्वनिरूपकज्ञानमात्रीय
विधेयताया निरुक्तहेतुत्वसत्वात्. धूमतत्समानकालीनवह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नपर्वतत्वावच्छिन्नपक्ष
कशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितौ च शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतायाः स्वनिरूपितोद्देश्यतावच्छेदक
तारूपधूमकालीनत्वावच्छिन्नवह्निविषयतानिरूपकमात्रनिरूपितत्वेन हेतुत्वसत्वात्. यद्विशिष्ट इत्यस्य प्रयो
जनमाह। धूमवानयमिति अत्र च धूमधूमकालीनवह्न्योः परस्परविशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्न
योर्विधेयधर्मितावच्छेदकत्वमिति सूचयितुं मध्येऽयमिति विशेष्यवाचकपदनिर्देशः। विशिष्टपक्षतावच्छेदक
वतीति। तदुभयधर्मितावच्छेदकतापन्नपर्वतत्वावच्छिन्न इत्यर्थः। वह्निमत्त्वमिति भासत इत्यनुषज्यते। एकधर्मा
एकधर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नयोर्विधेयधर्मितावच्छेदकयोर्विशेषणीभासमानयोरेव तथात्वं न तु क्वापि विशेषण
विशेष्यतावच्छेदकभावापन्नयोरिति हृदयं। एतेन यत्र पर्वतत्वावच्छिन्नविशेषणतापन्नधूमधूमकालीनवह्न्योर्मिथो वि
शेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नयोः पक्षतावच्छेदकघटकत्वं तत्रोक्तव्यभिचारवारणेऽपि यत्र धूमकालीनवह्निध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० लिंगं०
७२

र्मितावच्छेदकतापन्नधूमस्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेषणतया पक्षतावच्छेदके प्रवेशः तत्र व्यभिचारो दुर्वार एवेति निरस्तं अथ
यत्वेन हि गंधविशिष्टद्रव्यत्वस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता तत्रात्माश्रयासिद्धेर्दोषत्वानुरोधेनान्यतरविशिष्टद्रव्यत्वस्यान्य
तरधर्मितावच्छेदकत्वमावश्यकं अन्यथा भुद्द्रव्यत्वावच्छेदेनान्यतराभावस्याप्रसिद्ध्या तत्सामानाधिकरण्येनान्य
तराभावस्याविरोधितया तत्र दोष एव दुर्लभः स्यादित्येकधर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नस्य विधेयधर्मितावच्छेदक
यस्य न विशेषणधर्मितावच्छेदकभाव इति नियमासंभव इति चेन्नादृशनियमाभावेपि तादृशधर्मद्वये धर्मिताव
च्छेदकविशेषणाभावस्याप्यनियमात् यत्र तथाभूतयोरेव गंधत्वे हि द्वयोर्द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेषणतया पक्षतावच्छेद
के प्रवेशस्तत्रासिद्धेर्दुर्घटतयान्तरनुभावानुरोधादुभयत्वाप्रकारकमपि द्रव्यत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य एकत्र द्वयमिति
न्यायेन गंधत्वे हि प्रकारकज्ञानं प्रति तदुभयाभावप्रकारकज्ञानस्य विरोधित्वमुपगम्य द्रव्यत्वावच्छेदेन तदुभयाभा
वत्त्वस्यैव तत्र दोषत्वमुपपाद्यं इत्युक्तानियमेपि सामंजस्यं न चैवमपि यत्र पर्वतत्वस्यैव धूमस्यैव धूमसमानकालीनव
ह्निधर्मितावच्छेदकता तत्र [illegible]भुद्ध्वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकअन्यलिंगकानुमितौ पक्षतावच्छेदकधूमाजन्यायां निरुक्तहे रा म०
तौ सत्त्वेन व्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यं यद्धर्मविशिष्टद्रव्यत्वस्य किंचिद्धर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नयद्धर्मविशिष्टद्रव्यस्यैकतो ७२

पगमात्‌॰ विशेषणसमानकालतया विशेष्यविषयत्वं समानकालीनत्वसंबंधेन यद्विशेषणविशिष्टविषयक
त्वरूपं विवक्षितं। धूमकालीनवह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य यत्र साध्यतापक्षतावच्छेदकतायास्तत्र समानकालीनत्वं प्र
काशेन तु संसर्गः। अगत्या तल्लिंगकानुमितावेव समानकालीनत्वस्य साध्यांशे संसर्गतोपगमात्‌॰ अन्यत्र तत्सं
सर्गताया अप्रामाणिकत्वादिति केचित्तदसत्‌ तन्मतमुपन्यस्यति। संसर्गेति। अन्यत्र समानकालीनत्वस्य न संसर्ग
त्वे तत्र विवादादस्वरसः। उक्तकल्पे पर्वतत्वावच्छिन्नविशेषणतापन्नधूमस्य धूमसमानकालीनवह्निधर्मितावच्
छेदकतापन्नस्य यत्र पक्षतावच्छेदकघटकतात्तत्र व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्‌॰ कंदरनीलपर्वतो वह्निमान्‌ नितांतनी
लादेः सौंदर्यादिधर्मितावच्छेदकताया आनुभाविकत्वेनोक्तनियमासिद्धेः। भवतु वा तथाविधस्थानांतरे नीलसौं
दर्यादिविशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नस्यैव पर्वतत्वाद्यवच्छिन्ने प्रकारतातादृशवाक्यजन्यबोधे तु अ
पमकर्मधारयलभ्यनीलादिपदार्थविशिष्टपर्वतादौ कंदरादिपदार्थस्य कर्मधारयांतरबलादन्वयेन नीलादेः
कंदरादिपदार्थधर्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव विधेयधर्मितावच्छेदकताया भानान्नतादृशानियमः। न चानुमिता
वेव किंचिद्विशिष्टविशेषणतापन्नैकोद्देश्यतावच्छेदकस्य यादृशभानं अनुमितावपि साध्यधर्मितावच्छेदकतया
तावच्छेदस्यापरोद्देश्यतावच्छेदकधर्मितानवच्छेदकत्वनियम इति वाच्यं व्याप्यवत्तापरामर्शे हेतुधर्मितावच्छेदकतया पक्ष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०दी०लिंग० ७२

तस्य तादृशांशानमिसानुभवस्य दुरपन्हवतया यत्र परामर्शो धूमकालीनवन्हिधर्म्मितावच्छेदकतापन्नस्य धूम
स्य पर्वतत्वविशिष्टविशेषणतापन्नस्यालोकादिरूपहेतुधर्म्मितावच्छेदकता तत्रानुमितावपि धूमस्य तादृशस्यै
व साध्यधर्म्मितावच्छेदकतायामवर्जनीयत्वात् न चोक्तनियमाभावेपि न व्यभिचारः इतरधर्म्मितावच्छेदकता
नापन्नयद्धर्म्म धर्म्मितावच्छेदकीकृत्येति विवक्षणीयत्वात् धूमकालीनवह्निधर्म्मितावच्छेदकतापन्नेन धूमा
वच्छिन्नपक्षकस्थले विधेयधर्म्मितावच्छेदकतापन्नधूमस्यैव धूमकालीनत्वेन भासमानवह्निधर्म्मितावच्छे
दकतया विवक्षणीयहेतोस्तत्रासत्त्वादिति वाच्यं एवं सति धूमवान् पर्वतो धूमकालीनवह्निमानालोकादि
त्यादौ पक्षतावच्छेदकधूमस्य हेतुधर्म्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव साध्यधर्म्मितावच्छेदकतया व्यभिचाराभावेनावि
धेयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशस्य कल्पितस्याप्यसंगतेः न चोक्तविवक्षायामपि धूमकालीनवह्निधर्म्मि
तावच्छेदकतापन्नधूमवत्पर्वतवृत्तित्वादिना वह्न्यादेः यत्र साध्यतानादृशानुमितौ इतरधर्म्मितावच्छेदक
त्वेन धूमाभानात्तत्र व्यभिचारवारणाय विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यं य
त्समानकालीनत्वेत्यंशस्य पर्य्यवस्यदुपचारितार्थत्वात् धूमघटितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नावगाहिन्याम राम०
न्यलिंगकानुमितौ धूमस्य हेतुधर्म्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव विधेयधर्म्मितावच्छेदकतायासा ७२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्यतावच्छेदकघटकधूमस्यान्यस्य पर्म्मितानवच्छेदकत्वेऽपि तस्य विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नधर्म्मि
तावच्छेदकत्वासंभवेन व्यभिचारानवकाशादित्यनुशयेन प्रकारान्तरेणैतं व्याख्यातुमुपक्रमते अ
थवेति व्यापकत्वं विलक्षणत्वं धूमकालीनवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रसाकान्यलिंगकानुमितेहेर्षपिके
न चिद्रूपेण कुतश्चिद्विलक्षणतयानुव्याहृत्तिसंभव इति समानकालीनत्वग्रहजन्यानुमितिव्या
वृत्तधर्म्मिवत्वरूपतयातद्याकुरुत्ते तत्र्चेति समानकालीनत्वेति किंचिद्धर्मे किंचिद्धर्म्मे समानकाली
नत्वग्रहाजन्यत्वमित्यर्थः विशेषणत्वविशेष्यत्वयोर्वैयधर्म्यमाशंक्याह विशेषणेति धर्म्मद्वयोप
दर्शके इति विशिष्टपदार्थघटकधर्मयोस्तद्धर्मत्वेन बोधके इत्यर्थः। समुदिताधर्म्माहत्य चेति
एकस्मिन्नेव धर्म इति पद्धर्मेय धर्म्मसमानकालीनत्वग्रहाजन्ययाऽशाब्दीत द्धर्मे तद्धर्म्मसमा
नकालीनत्वबुद्धिरित्यर्थः आलोककालीनवह्निमानयं वह्निमान् धूमात् धूमकालीना
लोकवानयं वह्निमान्धूमादित्यादेः संग्रहाय समानकालीनत्वप्रतियोग्यनुयोगिधर्मयोर्वि
शिष्योपादानं रूपान्तरेणोर्धमवह्न्योर्यत्र समानकालीनत्वेनिरूपकतया पक्षतावच्छेदकप्रवेशः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० लिंग०
७४

धूमत्वावच्छिन्नलिंगकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकतादृशानुमितिसंग्रहायपञ्चम्यावच्छिन्नेयञ्चम्यावृ
न्नसमाकालीनताग्रहाजन्यत्वादिविवक्षणीयंएवंचायंधूमकालीनवह्निमान्धूमादित्यादे
रपिसंग्रहः धूमकालीनवह्नित्वावच्छिन्नेधूमकालीनत्वावगाहिन्यास्तादृशानुमितेस्तादृशवह्नि
त्वावच्छिन्नेधूमकालीनत्वग्रहाजन्यत्वात् धूमकालीनवह्निमान्वह्निमान्धूमादित्याद्यनुमिति
स्वगत्यापत्त्याद्विभावनीयासमानकालीनत्वविषयिताप्रयोज्यसमानकालीनत्वविषयितान्ति
वेश्यतादृशानुमितिसंग्रहायएकस्मिन्धर्मइत्यादेवप्रपूर्णात् वक्तव्यत्वैकसमानकालीनत्वविषयिताप्रयो
ज्यत्वनसमानकालीनत्वविषयकज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वं धूमकालीनवह्निमान्धूमादित्यादौधू
मकालीनवह्नित्वावच्छिन्नांशेधूमकालीनत्वविषयितायाअपिधूमकालीनत्वविषयकपरामर्शज
न्यतावच्छेदकत्वात्तदसंग्रहापत्तेः नापिसमानकालीनत्वविषयताघटितधर्मावच्छिन्नकारणतानि
रूपितविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानवच्छेदकत्वंकालीनत्वसंबंधेनधूमविशिष्टवह्निसाध्यकान्य
लिंगकानुमितौसंसर्गविधयासमानकालीनत्वविषयतायाः विशेषणज्ञानजन्यतानवच्छेदिकायास्ता

गदा०
७४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ताद्दशत्वात्तत्रव्यभिचारापत्तेः न च ताद्दशविषयतायाः अपि वह्निविशेष्यकसमानकालीनत्वसंसर्गकधूमरूपविशेषणता
वच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वान्न ताद्दशानुमितौ व्यभिचार इति वाच्यं विशेषणमिति रीत्या तथापि धीज्ञाने ताद्द
न हेतुतावच्छे शविशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियो हेतुत्वात् व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् न च प्रयोज्यत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः धूमका
त्व लीनवह्नित्वावच्छिन्नांशे धूमकालीनैर्विषयतायास्तद्विषयकपरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वेपि न परामर्शीयसमानका
लीनत्वविषयतायाः स्वरूपसंबंधरूपप्रयोजकत्वं परामर्शस्य व्यापकतावच्छेदकतया धूमकालीनविषयकत्वेपि लिं
गतया धूमानवगाहने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने धूमकालीनत्वाभानात् । लिंगतया धूमविषयतायाः अप्रयोजकता द्द
भान प्रयोजकत्वादिति वाच्यं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यादिमत्त्वरूपलिंगत्वविशिष्टविषयतायाः अ
प्रयोजकत्वे तद्दंतःपाति साध्यतावच्छेदकघटकसमानकालीनत्वविषयतायाः अपि प्रयोजनकतायाः दुर्वारत्वा
दिति न च वह्न्याद्युपरक्तधूमादिकालीनत्वसाध्यकान्यलिंगकानुमितेर्वह्न्याद्यंशे धूमादिसमानकालीनत्वग्रह
व जन्यैयाः [illegible]दंशे धूमसमानकालीनत्वावगाहिन्या अप्यनुमितेर्धूमाद्यजन्यतया व्यभिचार इति वाच्यं इतरविशेषणा
तापन्नधर्मांशे समानकालीनत्वावगाहितायाः विषयतया न सामंजस्यपरं न तु गं प्रागभावादिरूपपक्षतावच्छेद
कविशिष्टे पृथिवीत्वादिहेतुकगंधाद्यनुमितिः कदाचिद्विशिष्टानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनी कदाचिदुप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० लिंग० लक्षितानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनीजायतेतयोश्चवैलक्षण्यार्थंविधेयेपक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्व
७५ भानाभ्युपगमश्चावरूपकः। तथाचसाध्यांशेपक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वावगाहित्वनाजन्यायांतदंशेतत्काली
नत्वावगाहिन्यांतज्जन्यत्वाभावेनव्यभिचारः। अपपक्षतावच्छेदकविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्या
मनुमितौविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यंसाध्यस्यसंबंधतयाभासते। तद्विशिष्टानुयोगिकत्वंचतदवच्छिन्नानु
योगिताकत्वं। एकक्षणावच्छेदेनैकदेशावृत्तिकयोरेवपरस्परावच्छिन्नाधिकरणताकत्वमितिगंधप्रागभा
वादेर्घटाद्यधिकरणतानवच्छेदकतयागंधादिसंबंधानुयोगितायांगंधप्रागभावाद्यवच्छिन्नत्वबाधेनतच्च
श्रम तदवगाहिन्याःसल्लिंगजाया अपि अनुमितेर्नजन्यत्वनिर्वाहः। तथाचतस्याःसाध्यांशेनत्संबंधांशेवापक्षतावच्छेद
कसमानकालीनत्वानवगाहितयाहेतुत्वसत्वान्नव्यभिचारः। यदिचैकधर्मस्यतदधिकरणत्वस्यवा अपरधर्मनिरू
पिताधिकरणत्वेस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वंनकुत्रापि। [redacted] राम० ७५

अत एव हेत्वधिकरणत्वस्य साध्याधिकरणतावच्छेदकत्वपरतया साध्यसंबंधितावच्छेदकरूपवत्त्वं व्याप्तिरिति ल
क्षणं व्याकुर्वतां मते तु न्यूनाधिकवृत्तिधर्मद्वयाधिकरणताया न्यूनाधिकवृत्तित्वेन तुल्यवृत्तिकधर्मद्वयाधिकरणताया
श्चावच्छेद्यावच्छेदकभावे विनिगमनाविरहेण स्वरूपसंबंधरूपावच्छेद्यावच्छेदकभावासंभवे दीधि
तिकार आहेति मन्यते तदा पक्षतावच्छेदकविशेष्यानुयोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितौ स्वसमाना
नुयोगिकपक्षतावच्छेदकधर्माधिकरणतावच्छेदकत्वावच्छिन्नाधिकरणतैव साध्यस्य संबंध
तयाभासत इत्युपगंतव्यम् अतादृशाधिकरणतैव विशेष्यानुयोगिवैशिष्ट्यमिति चेदेवं सतीति गौप
धानमते पि धूमाद्यवच्छिन्नस्वसमानाधिकरणधूमाद्यधिकरणतावच्छेदकत्वावच्छिन्नवह्न्यधि
करणत्वं वह्न्यादेः संबंधः दंडी चैत्रो गच्छतीत्यादि प्रसक्तोपि तादृशं दंडादिविशेष्यानुयोगिकं वैशिष्ट्य
विधेयसंबंध इत्येव स्याच्च तदनुसारेणैव प्रकृतहेतुर्व्याख्येयः। युक्तं चैतत् विधेये ऐयोगितावच्छे उ
कालीन दकसमानकालीनत्वाभानोपगमेनैवैकत्र द्वयमिति रीत्या बाधादि विशेष्यानुयोगिकवैशिष्ट्यबोध

वेलक्षण्यनिर्वाहोपगमे यस्मिन् धर्मिणि दंडकुंडलयोर्विभिन्नकालावच्छेदेनैव सत्त्वं अन्यत्र चैकका
लावच्छेदेन सत्त्वं तत्रैकतरविशिष्टधर्म्यनुयोगिकापरवैशिष्ट्यबोधभ्रमालापतेः तयोर्दंडकुंड
लयोरेककालीनताया एककालावच्छेदेन एकदेशवृत्तितायाश्चाबाधितत्वात् तथा च तद्धर्म्यावृत्ति
त्वपक्षकानुमितौ तद्धर्मघटितहेतोर्व्यभिचारो दुर्वार इत्याशंक्य धूमप्रागभावादिविशिष्टवह्निगंधा
दिध्यकानुमितौ पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वं साध्यांशे पक्षतावच्छेदकाधिकरणतावच्छेदक
कालावच्छिन्नत्वं साध्यसंबंधांशे वा कस्याचिदनभासते तौनुमितौ पक्षतावच्छेदकधर्मघटितहेतुस्थले
न चानुमितौ साध्यपक्षतावच्छेदकयोरेकज्ञानजन्यत्वमिति रीत्या वर्त्तमानतादृशानुमितेः पक्षतावच्छेदकावच्छे
देन साध्याभाववज्ज्ञानाप्रतिबंध्यत्वात् तया गंधप्रागभावादिविशिष्टगंधादिसाधने अ[illegible]प्तिर्व्यभिचार
स्यां बाधस्यासंकरो मूल उक्तो विरुध्यत इति वाच्यं गंधप्रागभावादिकालरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्ट
गंधादिसाधने तादृशकालावच्छिन्नत्वस्य गंधाद्यंशे तत्संबंधांशे वा ज्ञानोपगमेन तत्र तदवच्छेदेन सा
ध्याभाववद्बुद्धेर्विरोधितया तत्रैव बाधा सांकर्यस्य निष्प्रत्यूहत्वात् मूल उक्तोपि गंधप्रागभावादिपक्ष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तावछेदकस्थलेएकधर्मस्यतदधिकरणतायावाऽपरधर्मावछेदेनसाधनेतद्धर्मस्यतद्धर्माधिकरणता
५ याश्चावछेदकत्वाभानान्निर्वाह्माकल्प्यकालावछिन्नपक्षकस्थलएवबाधासंकरेनिर्भरःकृतं।तथाचनव्यभि
चारप्रसक्तिरित्याशयेनसमाधत्ते साध्यस्येति।नन्वेवमपिधूमकालावछिन्नपर्वतपक्षकान्यलिंगकानुमितौ
धूमकालावछिन्नत्वभानेनव्यभिचारोदुर्वारइत्यतआह नवीननयइति।अन्यदेतदिति हेतुसमानकाली
नत्वस्यानुमित्यावगाहनेतदवगाहित्वघटितहेतोर्नकालावछिन्नत्वावगाहिन्यामनुमितौव्यभिचारः।आधे
यत्वावछेदकत्वयोराधारत्वावछेदकत्ववद्दृष्टांतः।यदिचविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधमात्रएवकालावछि
न्नत्वंभासते।तदातल्लिंगकानुमितौतल्लिंगकालावछिन्नत्वभानेऽवछिन्नत्वांशेतद्विशेषणकालस्यसंबंधांत
रंभासतेधूमादिकालस्यपक्षतावछेदकत्वेचावछिन्नत्वस्यकालसंबंधित्वयाभानात्तत्रकालसंबंधाभाने
नवैलक्षण्यान्नव्यभिचारः।यदिचधूमादिलिंगकानुमितौधूमाद्यधिकरणतावछेदककालावछिन्नाधिक
रणताविधेयस्यसंबंधस्तदापितद्धराधिकरणतायांप्रथमा[illegible]धारतासमानदेशत्वस्याप्यधिकस्यभानाद्धूमा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० लिंग० ऽधिकरणतावच्छेदककालावच्छिन्नपक्षकस्थले तादृशकालावच्छिन्नाधिकरणतायाः साध्यसंबंधत्वेपित्र
७७ धिकरणत्वयोः समानदेशत्वाभानेन वैलक्षण्यात्सामंजस्यमिति भावः। ~~एवं चायं धूमवान्... तिमान्~~ धू
~~मादिसादेरपि समाहृ धूमवान्... ~~ शब्दाधीवारणाय इति अन्यथा दंडादिसमानकालिन
त्वावगाहिन्या अपि तादृशशाब्दबुद्धेस्तद्जन्यतया व्यभिचारापत्तेरिति भावः। यद्यपि पक्षता
वच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमिताविव शाब्दबुद्धावपि संसर्गतया विशेष्यताव
च्छेदकसमानकालीनत्वभाने मानाभावः। न तु पाचिचेय समानकालिनत्वस्य दंडोदौ बोध
नेपि तादृशबुद्धेस्तदंशे समानकालिनत्वावगाहियोग्यताज्ञानजन्यतया निरुक्तहेतुस न
त्वं तथाप्येकपदार्थे परपदार्थवत्त्वं न योग्यता किंतु विशेषणे विशेष्यनिष्ठाभावाप्रतियोगि
त्वं योग्यतेति मतेन तु पुजन्यसमानकालीनत्वबुद्धेर्विशेष्यांशे समानकालीनत्वग्रहाज
न्यत्वात्तद्वारणार्थं शाब्देत्वनिवेशनमावश्यकं तुल्यन्यायतया तु शाब्दबुद्धिवदुपनी रामः०
उ तभानस्यापि विषयांशेन्यतैर्थः सेउपनीतभानवारणाय धर्मांतरगृहीतसमानकालीनत्व ७७
वे

श्री

स्यान्यत्रोपनयप्रसारणत्ति। जन्यज्ञानवारणाय। स्मरणात्मकसमानकालीनत्व मानस्य स्वसमानधर्मिक
तद्धेतुभवाधीनतयानतत्रव्यभिचार इति ध्येयं। ननु अतीतादिलिंगज्ञानजन्यानुमितौ लिंगस्याव्यवहि
तपूर्ववर्तिताविरहेणाजनकतयाव्यभिचारः तथापि समानकालीनत्वविरोधिज्ञानासत्वे सतापि
तस्य भानादित्यत आह एतन्नयेचेति अतीतत्वाग्रहेपीतिसाध्यग्रहे चोक्तसमानकालीनत्वाग्रहेपी
त्यर्थः अपिनातद्ग्रहेप्रतिबंधकत्वंसूचितं यथा तनुमितिरितिदृष्टांतः सूचितः नानुमितिरित्लिंगं ति
रूपकारणविरहान्नसमानकालीनत्वावगाहिन्यनुमितिरित्यर्थः समानकालीनत्वावगा
हिनीपुनरनुमितिर्भवतु न चोभयथापि न प्रकृतक्षतिरित्येवध्येयं तत्रानुमितिं स्वीकृत्य
हेतौ विशेषणांतरप्रक्षेपेण व्यभिचारं वारयतां मतमाह। कालोत्रेति अतीतकालीनत्वशरीरे। त्र
वर्तमानः प्रकृतनुद्ध्यव्यवहितपूर्वेन लक्षणमपि अतीतादिलिंगाधिकरणक्षणेनस्याव्यवहित
प्राक्कालविषयिन्याममनुमितौ व्यभिचारोऽवारएवेत्यत आह। तद्धटितोत्याद्यधिका
लस्यधर्मवैशिष्ट्यांशस्यार्थः स्वाव्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वं वेत्यर्थः धर्मविशेषणं यत्पदो

४० तत्पत्वतत्धर्मविषयतानिरूपितयास्तवतत्धर्मवद्वर्तमानकालविषयतानिरूपितविषयताशालित्वं हेतुघटकमितिफलितं· वर्त्तमानत्वस्य धर्मविशेषणं २
४१ सेनैवसामंजस्ये उभयविवक्षाप्रयासेनालमित्याशयेनाह वर्त्तमानत्वं वेति· १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा०लिंग० पादेयधर्मविशेषणंकालीनत्वघटकस्याव्यवहितप्राक्कालेकालत्वंतादृशधर्मवत्त्वंविशेषणमिति
७८ तुपरामर्शः।ज्ञायमानलिंगकारणतामतेकारणविरहेणतत्रानुमित्यसंभवात्तद्वारकविशेषण
ज्ञानमयुक्तमित्यरुचेरतः।स्वाव्यवहितप्राक्क्षणविद्यमानधूमाद्यवच्छिन्नविशेष्यकानुमितित्वमे
वधूमादिजन्यतावच्छेदकमितितदवच्छिन्नविशेष्यकतत्कालीनत्वावच्छिन्नसाध्यकान्यलिंग
कानुमितावपितज्जन्यत्वस्याबाहात्तयातत्रव्यभिचारवारणायविशेषणांतरप्रायसोव्यर्थ
इतिवदतांमिश्राणांमतमाहकेचित्त्वितिविशेषणपदस्ययथाश्रुतपरत्वेधूमानवच्छिन्न
विशेष्यकान्यलिंगकधूमकालीनवह्न्यनुमितौधूमजन्यतावच्छेदकोक्तरूपाणांकोटितया
व्यभिचारइतितदाचष्टे।विशेषणमितिअग्रे।तादृशधूमावच्छिन्नविशेष्यकतत्कालीनत्वा
वच्छिन्नसाध्यकानुमितौव्यभिचारवारणायविशेष्यतावच्छेदकेस्वाव्यवहितप्राक्क्षण
सत्त्वमधिकंप्रवेश्यमसमुदितार्थमाह।तथाचेति।सततःस्वाव्यवहितप्राक्कालेसत्तः।नान्ये राम०
वंवर्त्तमानतद्विशेष्यतावच्छेदकावगाहित्वमेवहेतुरुक्तधूमकालीनत्वावगाहिन्या.. ७८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभिवर्त्तमानधूमावच्छिन्नविशेष्यकानुमितेर्दर्शितधूमजन्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ततयाव्य
भिचारानवकाशात् किं समानकालीनत्वावगाहित्वानुसरणेनेत्यत आह समानेति तद्
प्यविषयकत्वे तत्समानकालीनत्वग्रहाजन्यानुमितेस्तदवगाहित्वाविशेष्यतावच्छेद
केति विशेष्यतावच्छेदकतद्धर्मेत्यर्थः प्रयोजकत्वस्सूचनायेति तथा च तल्लिङ्गकानुमिते
स्तदजन्यत्वे तत्कालीनत्वावगाहितानियामकाभावेन तदवगाहितानियमो न स्यादिति
विषयपरिशोधकतर्कस्फोरणायेत्यतद्छिन्नत्व हेतोस्तस्य वेश इति भावः। न च समानका
लीनत्वविषयतायां लिङ्गजन्यतानवच्छेदकत्वेन तज्जन्यतायां न तस्य प्रयोजकत्वं न वदितिस्त
स्यास्तथात्वमावश्यकं तथा च प्रतिबन्धकवशेन विद्यमानविशेष्यतावच्छेदककालीनत्व ९
मनवगाहमानाया अनुमितेस्तज्जन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया व्यभिचारवारणाय समान
कालीनत्वावगाहितायां हेतुघटकत्वमावश्यकमिति वाच्यं समानकालीनत्वविषयता
या लिङ्गजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तद्घटितसामग्रीघटकविरोधिज्ञानाद्यभावजन्यता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वच्छेदकाभावात्तस्यां तद्घटितसामग्र्याः प्रयोजकत्वसंभवात् एवं च तत्र सत्त्वविरोधिनि वि तत्र

द्यमानपक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वमपि नियमेनानुमितिविषयः प्रयोजकसत्त्वादभावात्

कादपि परामर्शात् क्वचिज्जातानुमितिरिष्टैव अत्र चैवं विशेषणपदस्य विद्यमानविशेषण

मात्रपरत्वेनाप्युपपत्तेर्विशेष्यतावच्छेदकपरतयापवर्णनमप्यकिंचित्करं विद्यमानधूमादि

ता विषयकानुमितित्वस्यैव धूमादिजन्यतावच्छेदकत्वसंभवाद्विद्यमानधूमादिसाध्यकानुमितेरपि धू

धूमादिजन्यत्वसंभवेन व्यभिचारानवकाशात् न चैवं तथापि तत्साध्यकानुमितेरपि

तत्कालीनत्वावगाहित्वापत्तिः तत्प्रयोजकतज्जन्यत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यं तद्व्यवच्छिन्नविशेष्य

कत्वप्रयोजकतल्लिंगकपरामर्शतद्व्यवच्छिन्नविशेष्यकपरामर्शान्यतरघटितसामग्रीजन्य

त्वसहितस्यैव तज्जन्यत्वस्य तत्कालीनत्वमानप्रयोजकतया अतिप्रसंगवारणसंभवा

त् एवं पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वस्यानुमितिविषयत्वे धूमादेः पक्षतावच्छेद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

केचेनैव धूमकालीनवह्निसिद्धिनिर्वाहाल्लिंगोपस्थितमानस्य निर्युक्तिकत्वापत्तिरित्याशंक्यानुवसंबीजं करणता
वच्छेदकरूपावच्छिन्नजन्यस्यैव व्यापारत्वेतिनियमाभिप्रायेणाह ज्ञानं करणेन वेति परामृश्यमानत्वेनेति । विषयनि
ष्ठधूमस्य ज्ञानकारणतावच्छेदकत्वे मानाभावादिति भावः । नियमं निराकुर्वन् समाधत्ते व्यापारमिति रूपांत
रेण विषयतादिनानाद्रूप्येण परामृश्यमानत्वेनापि तेषामाव्याप्तव्यापकाभावान्मतांतरमाह । लिंगत्वेनैव
व तिएकारेण परामर्शस्यैवावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकत्वं न तु परामृश्यमाणात् । कुतो नानुमितिरित्यत आह । परामर्श
र्शस्येति न यावद्व्यापाराभावान्नातिप्रसंग इति भावः । अत्र उक्तनियमसत्त्वे लिंगत्वेनापि न कारणतासंभवः
तेन रूपेणापि परामर्शे हेतुतायाः प्रामाणिकत्वादित्यस्य स्वरसः । मूले न लिंगं तद्धेतुरिति व्यभिचारेण लिंगं नानुमि
तिहेतुरित्यर्थः । व्यापारेति व्यापारपदं स्वव्यापारपूर्ववर्तिनापरं पूर्ववर्तिता च स्वस्य पूर्वकालवृत्तिता तथा चास्वस्य
स्वव्यापारस्य च नियतान्यवहितपूर्ववृत्तिताविरहात् इत्यर्थः । न हेतुरिति अतीतादिलिंगज्ञानजन्यानुमित्यव्य
वहितपूर्ववर्तित्वस्यार्थः । तदुक्तानुमित्यव्यवहितपूर्वकालेऽसत्त्वाविद्यमानलिंगांतरस्य कारणताग्राहकाभावादिति
अनुमितेरज्ञायमानलिंगांतरसमानकालीनत्वानवगाहित्वेन हेतुत्वमिश्रोक्तानुमानस्य न तत्कारणताग्राहक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰ द्वा॰ लिंग॰ ८० कत्वादिति भावः ननु दर्शितानुमानात् परामृश्यमाणलिंगस्य हेतुतासिद्ध्या अपरामृश्यमाणसाधारणलिंग
स्यैव तत्कारणतावच्छेदकत्वोपगमाद् अपरामृश्यमाणस्यापि लिंगस्य कारणत्वं दुर्वारमेव सारांशस्य दीधिति
कृता स्वाकारणत्वं व्यवस्थापयता विनिगमनाविरह इति लिंगपरामर्शत्वावच्छिन्नपरामृश्यमाणलिंगत्वा
वच्छिन्नयोर्द्वयोरेव हेतुतासंभवेऽपि एकतरस्यैव हेतुत्वमित्यत्र युक्तिविरह इत्यर्थः विशेषणत्वं परामर्शरूपकारणे
विषयतासंबंधेन विशेषणतया कारणतावच्छेदकविषयत्वं तस्य लिंगस्येदं दए तद्बीज द्वयस्य एकतरमप्य
ज्ञायमाने अपरामृश्यमाने लिंगे अपरामृश्यमाणसाधारणलिंगत्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वे संभवति अयमाश
यः अपरामृश्यमाणसाधारणलिंगत्वेन हेतुत्वं विनिगमनाविरहात् सिध्यति लिंगकारणतापक्षे परामृ
र्शध्वंसस्य कालेऽनुमितेर्वारणाय परामर्शस्य विशेषणतया कारणतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् न चोप
लक्षणतया स्तु तस्य कारणतावच्छेदकत्वं तथापि कालांतरीणपरामर्शविषयापरामृश्यमाणलिंगस्या
नुमितिपूर्ववर्तितानिर्वाहेण व्यभिचारवारणं संभवतीति वाच्यं यद्धि विशिष्टं नियतपूर्ववर्तितापादितं राम॰
पस्पालककारणत्वं न द्विशिष्ट प्राक्सत्तापादकफलोपधाने अपेक्षितं तत्र योपलक्षणविधया परामर्श ८०

स्यकारणतावच्छेदकत्वे तदुपलक्षितलिंगसत्ताया एव फलोपधानप्रयोजकतयाऽतिप्रसंगस्य दुर्वा
रत्वात् एवं विशिष्टकारणताग्राहकप्रमाणेनापि विशेष्यीभूतकारणविशिष्टस्येव विशेषणस्य कार
णत्वं गृह्यते प्रकृते व्यभिचारान्न तत्संभवति अपरामृश्यमानस्यापि निगमनाविरहाभावात्स्मरा
मर्शरूपकारणतावच्छेदकानाक्रांततया परामर्शोऽविशेषणतयाच न तादृशलिंगकारणतैया
मुक्तयुक्तिद्वयसंभव इवेति यथाश्रुतार्थस्तु हेयः तदातनपरामर्शविषयत्वपर्यंतस्य कारणतानव
च्छेदकत्वात्परामर्शविषयत्वरूपकारणतावच्छेदकस्य च कालांतरीणपरामर्शमादाय तदा अप
रामृश्यमानसाधारणत्वात् कालांतरीणपरामर्शस्यापि अनुमितिकारणतया तत्रैतादृशका
रणस्य विशेषणत्वाच्च परामर्शाविशेषणस्यापि विशेषणीभूतलिंगगृहीतकारणतावच्छेदक
लिंगत्वाक्रांततया कारणतायाः दुर्वारत्वात् न च व्यभिचारेण परामर्शविषयतावच्छिन्नायामे
माण परामृश्यत्वसाधारण्ये तायाः प्रतिबंधपर्यवसितत्वे कारणताग्राहकाभावादित्यनेन न साधकाभावक
स्यतदा ७ थन विरोध इति वाच्यं कारणताग्राहकपदेनाव्यभिचारनिर्वाहकतया कारणतावच्छेदक
वैशिष्ट्यस्य विवक्षितत्वात् विशिष्टकारणताग्राहकप्रमाणं विशेष्यविशिष्टत्वेनेव विशेष
कारण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०दा०लिं०ग० णस्य कारणत्वं गृह्णातीति न नियमः अपि तु विशेष्ये विशिष्टं परित्यज्य विशेषणतावच्छेदकावच्छेदे
८१ नैव तथा च नोक्तस्थले लिंगहेतुतायां व्यभिचार इत्याशंकते न च विशिष्टेति। विशेषणतावच्छेदका
वच्छेदेनापीति विशेष्ये विशिष्टमननं तर्णव्यक्ते वह्नि विशेषणतावच्छेदकावच्छेदेनापीत्यर्थः तत्कार
णत्वं परिच्छिन्नत्ति विषयीकरोति साध्यव्याप्यत्वादिकमिति साध्यव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतावत्त्वमि
त्यर्थः तदप्रसिद्धाविति साध्यव्याप्यत्वाप्रसिद्धावित्यर्थः इदमुपलक्षणं व्याप्त्यादिभ्रमविषयादप्य
व्या नुमित्युत्पत्त्योः व्याप्त्यादिविशिष्टविशेषितस्य कारणत्वासंभवेन व्याप्त्यविषयनिष्टविशेषणतायाम
वच्छेदकत्वासंभवेऽपि दृष्टव्यः वस्तुमात्रस्यैवेति वस्तुमात्रस्यैव परामर्शविषयतावच्छेदकाभिरू
रणत्वाभावत्वादिसत्वादितिभावः इदमुपलक्षणं परामर्शविषयतावच्छेदकवत् ज्ञानत्वेनाहेतु
क त्वान्नहेतुत्वस्यापि विशेषणतावच्छेदकत्वाभावो बोध्यः इदं न फलिंगत्वेन हेतुत्वं तथात्वे न रूपेणाज्ञ
न्यथा तेन रूपेणान्वयव्यतिरेकविरहेऽपि जनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेन हेतुत्वेऽतीतादिलिंग
ज्ञानादनुमित्युत्पत्त्यापत्तेः परामर्शप्रमात्वेन हेतुता संभवतीत्यत आह नवेति। परामृश्यमाणत्वं ज्ञा रा०
यमानत्वमात्रं व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां ज्ञायमानत्वं वा आद्यं दूषयति प्रमेयत्वादिनेति द्वितीयं दूषय ८१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्तिव्याप्तीति लाघवात् । अवच्छेदकलाघवात् व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकत्वे धर्मिकोधि
ति कस्य निवेशो गौरवादिति भावः ननु व्याप्तिपक्षधर्मत्वविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टज्ञानत्वे
न हेतुत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरह इति तादृशविषयतासंबंधेन ज्ञानस्य कारण
तावच्छेदकत्वमेवोचितमित्याशंक्य लिंगकारणतापक्षे दोषांतरमाह किंचेति गौरवादिति वि
शिष्टसत्वस्य विशेषणविशेष्योभयसत्वगर्भत्वादिति हृदयं इतोपि कालांतरे प्रतिबंधकाभा
वविशिष्टात् प्रतिबंधकसमवहितात् कार्योत्पत्त्यापत्तितोपि न कारणतावच्छेदकत्वं अपि तु स
हकारित्वमेवापि कारणविनिगमनाविरहोपि सूचितः अत्रापाततः कारणतावच्छिष्टसत्वमे
व प्रयोजकं अन्यथानुपपत्त्या वाच्यं तत्राह परामर्शेति तत्र च परामर्शसत्वस्य प्रयोजकत्वे च नातिप्र
प्रसंगशंकापीति परामर्शशून्यकाले नानुमितिप्रसंगाशंकाबीध्यर्थः एवं सति विषयेंद्रियसंयो
गस्य हेतुत्वकल्पे विषयसंयुक्तेंद्रियस्यापि विनिगमनाविरहाद्धेतुत्वं इत्यपि न स्यात् । तत्रापि
संयोगस्य कारणतावच्छेदकत्वे कालांतरे संयुक्तादिंद्रियात् संयोगविरहदशायां द्रव्यप्रत्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१सत्व व्याप्तिः संयोगविशिष्टस्य प्रयोजकत्वाभिधाने च लाघवादावश्यकत्वाच्च संयोगस्यैव तथात्वम् चेत
गदा० लि० ग० मिति विनिगमकसंभवादितीन्द्रियं हेतुरेव न स्यादिति सांशंकते अथेति यद्धि न स्यातामिति तिथः चेन्द्रि
८२ यनाशे संयोगसत्वेपि प्रत्यक्षानुत्पादानुरोधेन तस्य हेतुत्वमिति भावः इंद्रियनाशोत्ततोद्वि[illegible]रे
यक्षणे तत्संयोगोपि न त्वयति अधिकेकक्षणे प्रत्यक्षोत्पाद इष्यत एवेत्याशंक्याह स्याच्चेति व्यव. धा
नं अन्यथासिद्धिः। तादृशी हेतुताव्यवस्थापकयुक्तिं प्रदत्ते निराकरोति न चेति लिंगशून्ये धर्मि
णि भ्रमात्मकपरामर्शसत्वेपि लिंगव्यतिरेकात् प्रमानुमितिव्यतिरेक इत्यनुमितिविशेषे लिं
गस्यान्वयव्यतिरेकौ संभवत इति अनुमितिमात्रस्य प्रमात्वपक्षोपादानं तो अन्वयव्यतिरेकौ अ
तीन्द्रियस्येति तत्परामर्शजनकेन्द्रियसंयोगरहितस्येत्यर्थः तेनातीतादिपरिग्रहः तस्य परामर्शा दि
व्यापार इति तादृशस्य परामर्शविषयीभूतस्यापि तदजनकत्वात् परामर्शस्य तदंशे लौकिकत्वा
भावादिति भावः ननु विशिष्टसत्वं विशेषणावच्छिन्नविशेष्यनिरूपितं विलक्षणाधिकरणात्वं
न विशेषणसत्वं गः [illegible] अपि तु विशेषणसत्वनियतमेव तथा च विशिष्टसत्वस्य प्रयोजकत्वे विशे रामः०
षणसत्वस्य तदावश्यकत्वं तथा च पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानस्य जनकतावच्छेदकत्वमेवोचितमित्याशंक्य ८२

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दोषांतरमाह। चैत्रेणेति परामर्शहेतुतामतेतत्तत्तद्रूपीयत्वानिवेशेऽप्यतिप्रसंगमुद्धरति इच्छेति इ
च्छादिकार्यसप्तके च घ्रासं रव्यत्वानादिकारणसप्तकस्यान्वयो बोध्यः एकार्थप्रत्यासत्त्यासामानाधि
करणप्रत्यासत्त्यानातिप्रसंगः कापीतिकारणतावच्छेदकसंबंधेन स्वाधिकरणएव कारणस्य का
र्यं तावच्छेदकसंबंधेन कार्योत्पत्तिप्रयोजकस्यादितिभावः मूले व्यक्त्यैक्यमिति विद्यमानान्यव्यक्तिरित्यर्थः
तथा च विद्यमानपक्षेतन्मात्रवृत्तिरूपादिव्यक्तेरेव लिंगस्य विद्यमानतासंभवात्स्वस्यापि विद्यमानताला
भेनातीतपक्षपरिग्रहः भाविनीत्यादिना यत्र पक्षस्य भावित्वमतीतत्वं वा तत्र तत्सत्त्ववृत्तित्वघटितलिंगस्याव
च्छिन्नस्य विद्यमानत्वासंभवोक्तेस्तत्र विद्यमानस्य लिंगत्वाप्रसक्तौ यद्यपि चेत्संगतमतो लिंगत्वशरीरे न पक्षवृ
त्तित्वं विशेषणविधयान्निवेश्यं किंतूपलक्षणतयेत्याशयेन ~~भावित्वातीते च पक्षे विद्यमानलिंगाभावस्यो~~
तत्र वर्तमानस्य लिंगत्वमसंभावितमित्यविद्यमानलिंगासंभवं दूषयन्नुपदिचेत्यादिकमवतारयति दीधितौ एके
ति हृदन्ते दविशिष्टत्वदान्यनिर्वह्निभेदादेरित्यर्थः निर्वह्न्यादिसामान्यभेदस्य वह्न्याद्यनतिरिक्ततया विशिष्टवि
शेषभेदानुधावनं मूले वर्त्तमानवह्न्यनुमानापत्तिरिति अपरामृश्यमाणस्याहेतुत्वेन विद्यमानलिंगस्यापरामर्शी
दशायां अनुमितिमपहायापत्तनस्मरामर्शादिदशायामेवानुमितत्वीकरणीयतया नहि विशिष्टपक्षानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्य
स्यानुमितौ भानेन तस्मिन्कालीनो विद्यमानो वह्निरनुमितौ भासेतेत्यर्थः वस्तुगत्यातीतानागतहेतुकानुमितौ अती
तानागतलिंगज्ञानस्यैव जनकत्वात्तीतानागतवह्निरेव सिद्ध्यतीति मदित्यत्र व्यभिचारवारणाय धूमत्वकस्य वर्त्तमानलिंगस्य हेतु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

1+ ध्वंसानुमानापत्तेस्तादृशस्थले ध्वंसादिरूपकार्याश्च संगतरतस्मात् ध्वंसप्रागभावमुक्तं तत्तस्य ... ेति।। वर्तमानकालावच्छेदेनेति 2

गदा० लि० ग० स्यमाह तत्तज्ज्ञायमानस्यैव तस्य हेतुत्वं स्वीकरणीयमिति तत्कालीनोऽवर्तमानोऽपि च द्विभसि...नामिति भावः। वर्त

८३ मानस्य प्रागभावादेर्लिंगत्वे पक्ष्ये चित्तवर्तमानत्वं घटत्वाजन्यध्वंसप्रागभावस्य दुत्तरं तत्र च द्वितीयेति विभिन्नकालमत

५ मेव्याप्तिग्रहादित्यर्थः। न तत्कालीनसाध्यसिद्धिः। न वर्तमानप्रागभावादिकालीनसाध्यस्या...नुमितिरित्य

र्थः। विभिन्नकालाघटितव्याप्तिविषयकपरामर्शस्यैव हेतुसमानकालतया साध्यभासकत्वादिति भावः। ध्वंसानिश्च

ये विनानुमितेरसिद्धेरिति भावः। अतीतभाविदिनवृत्तितया निश्चितादिति। अतीतदिनावच्छेदेन भाविदिनावच्छेदेन

वा पक्षवृत्तितया निश्चितादित्यर्थः। ध्वंसस्यावर्तमानतानिश्चये प्रागभावप्रध्वंसयोर्निश्चयसंभवेनालिंगत्व

संभावाद्वर्तमानतयासंदिग्धादिति पक्षवृत्तितया निश्चितत्वेन प्रागभावादेर्लिंगत्वमुक्तापक्षवृत्तितया अ

स्व ज्ञातत्वेनालिंगत्व...मुक्तमाह ध्वंसेति। भूतभाविवर्तमानत्वाविषयात्मपर्वतवर्तमानध्वंसप्रागभावप्रत्यक्षेति

योगीत्वाविषयकात्मकालावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाविषयकाद्येत्यर्थः। ध्वंसस्यावर्तमानत्वाभावे वर्तमानत्वा

विषयकत्वाभिधानं अपि च स्यादित्यत्र अभ्युपगमवादः धर्मिभेदेऽपि वैयर्थ्याभ्युपगमेनोक्तिः साध्यसामानाधि

करण्यावच्छेदकरूपतया व्याप्तध्वंसप्रागभावयोः साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वे प्रागभावादावसंभवेनाह

+2 तस्य वर्तमानत्वे वर्तमानत्वाभावस्यानुमित्यविरोधित्वात् ध्वंसप्रागभावादेर्लिंगत्वस्याविरोधात् असहत्वादपि च स्यादिदूषणे

+ [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नियतसामानाधिकरण्यरूपाया[व्या]प्तेः। शंकते धूमप्रागभावत्वादिकमिति। नावच्छेदकमिति। गौरवेणाव्याप्यतानव

छेदकमित्यर्थः। तथा च न तदवच्छिन्नं लिंगमिति भावः। किंचेति धूमप्रागभावत्वादेर्लिंगतानवच्छेदकत्वेपि व्या
प्तिपक्षधर्मतावत्त्वरूपलिंगत्वेन प्रागभावादेरनुमितिहेतुतायामुक्तवीरत्वादिति भावः। प्रोक्तात्वस्यापि लिंग
तावच्छेदकत्वं व्यवस्थापयति न चैतदपीतिपरिशेषेण धूमप्रागभावाघटितधूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वबाधसहि
तावच्छिन्नत्वहेतुना प्रागभावादिनिष्ठव्याप्तौ धूमप्रागभावत्वावच्छिन्नत्वसिद्ध्या। तस्येव। धूमप्रागभावत्वा
देरेव तथात्वात् तथात्वसिद्धे व्याप्यतावच्छेदकत्वसिद्धेरिति यावत्। अन्यथा व्याप्तेरवच्छिन्नत्वानियमे व्याप्तिर्ना
व्यभिचरितसामानाधिकरण्यं किंतु स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं तथा च धूमप्रागभावादिनिरूपि
ताव्यापकतानौ सिद्ध्यतीति न तस्य व्याप्यतेति शंकते अथेति अभाववत्त्वादिकमित्यादिना स्वसमानाधिकर
णान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसावच्छिन्नाभावपरिग्रहः विशेषणमिति व्यापकताघटकसामाना
धिकरण्यप्रतियोगिविशेषणमित्यर्थः व्याप्यवच्छेदक इति व्यवहीयत इति शेषः एवं च व्याप्तेः स्वरूपसंबं
धात्मककिंचिदवच्छिन्नतायाः अप्रामाणिकत्वेपि न धूमत्वादौ नाव्याप्यतावच्छेदकतानुपपत्तिः न चेति धूमप्रा
गभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादिकं च न प्रतियोगितावच्छेदकमित्यन्वयः तथा च तादृशप्र
तियोगितात्वावच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वस्याप्रसिद्धिरिति भावः गौरवावधिं दर्शयति अपि चेति अत एव प्रमेयधूम
त्वविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादेर्गौरवेण प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेवेतहीति स्वसमानाधि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० लिं० ग० करणाभावप्रतियोगितात्वस्य गुरुतया। न वच्छेदकत्वेन स्वस्वनिष्ठधर्मयोर्व्याप्यत्वलदवच्छेदकत्वाभा
८४ वे इत्यर्थः जातिसमनियतोपाधिगुणानां गोत्वजलत्वादिसमनियतानां सास्नात्वादीनां व्याप्य
त्वेन गोत्वजलत्वादिव्याप्यत्वेन गोत्वादिवृत्तिधर्मानां गोत्वत्वादीनामवच्छेदकत्वेन व्याप्यतावच्छेद
कत्वेन स्वरूपतयैव गोत्वादीनां प्रतियोगितावच्छेदकत्वारीरनिवेशासंभवेन गोत्वादीनां अनिवे
शात् आयति तच्च तेइति। नीलधूमत्वावच्छिन्नेपि स्वयं व्याप्त्युपगमात् आधिक्येनैव नीलधूमादित्रियो
ह क्तुर्निर्गस्य वक्ष्यमाणत्वात्तेइत्युक्तं अत्र च वैयर्थ्यस्थले व्याप्तिमनंगीकर्तुरित्यादिः। अतिरिक्तत्वात् धू
मादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः तस्य न्यूनवृत्तित्वादिति भावः ननु भा०वा
तादृशप्रतियोगितात्वादौ पारिभाषिकमभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं निवेशनीयं तच्च गुरुधर्मसाधा
रणं तथा च तादृशप्रतियोगितात्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नाभा
वत्वादिरेव पर्यवसितं व्यापकत्वमिति सास्नात्वादीनां व्याप्यतोपपत्तिरित्यत आह प्रमेयेतियथा
प्रमेयधूमत्वाद्यवच्छिन्नस्य वह्न्याद्यव्यापकतार्थं प्रतियोगितानवच्छेदकइत्युत्र पारिभाषिकमव रा म०
च्छेदकत्वं निवेशितं तथा प्रतियोगितात्वेन दवच्छेदकत्वे वाउक्तपारिभाषिकावच्छेदकत्वविवक्षणरत्य ८४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्थः तदुदासः धूमप्रागभावादेः रव्याप्यत्वं मूले लिंगमिति नापि पक्षे वह्निव्याप्यमात्रा सत्त्वे पि लिं
गत्वेनैव लिंगत्वप्रमेण परामर्शस्य प्रमात्वं विधेयमानां लिंगविषयत्वमिति। पाकरक्ते धूमाभे
ने यमिति पि यः रूपामतांशे भ्रमत्वानित्यपि मौनापातं लिंगस्य प्रमानुमितौ हेतुत्वमिति लिंगप्र
य मायानि तत्पूर्ववर्त्तित्वे लिंगस्यापितत्वाबोधादिति भावः ननु लिंगस्यानियतपूर्ववर्त्तित्वे पि यत्सा
मान्य इत्याद्युक्तनियमात्प्रमापरामर्शएव प्रमानुमितौ हेतुरावश्यक इति केचनेषा रोचकेति
शेकां निवृत्तिंतुभावं प्ररूपयति दीधितौ तत्रैवेति न च यत्सामान्ये इत्याद्युक्तनियमात् प्रमा॰नुमि
म तौ परामर्शस्य हेतुतासत्वे पि तस्य कारणतावच्छेदकं विधेयमानलिंगविषयकत्वमेवेति वि
शिष्टकारणतायाहुक प्रमाणेन लिंगस्यापि कारणत्वं ग्रहीतव्यं तथा चापातं लिंगस्य हेतुत्व
मिति मूलस्य नासंगतिरिति वाच्यं यतो विधेयमानलिंगाविषयकपरामर्शत्वेन न हेतुत्वं
गौरवात् अपि तु लिंगत्वेन लाघवादिति मूलाभिप्रायेण दीधितिकृतामभावो बोधितो इति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० लिंग० अन्यथा। विशेषणावच्छिन्नरूपावच्छिंनकारणांतरसंभवेपि गुरुविशेषरूपेणसामान्यकारणास्वे
८५ प यहेतुत्वे विशेषकारणविल्लयप्रसंगात् ज्ञानादिविशेषप्रत्यक्षानुमित्योर्दोसंनिकर्षपरामर्शा
दिविशिष्टमनुयोगत्वादिहेतुतापत्त्या संनिकर्षपरामर्शादीनामकारणत्वप्रसंगात्॥ तथाच
लिंगत्वापेक्षया विद्यमानालिंगज्ञानत्वस्य गुरुत्वापाप्रत्ते लिंगत्वेनैव कारणतोचितेति भावः
मूले पक्षीयधूमकालीनत्वपर्वतस्य साध्यांशे भान निर्वाहाय यत्रेत्यादिसामान्यव्याप्ति
राहित्ता तत्र यत्तेदार्थस्याननुगततयापर्वते यदा धूमस्तत्कालावच्छिन्नसंचारस्यागतेः
तोत्वे तादृशवह्निसिद्धिर्न संभवतीत्यत आह दी. धितौ सामानाधिकरण्यइति कालविशेष
स्य च समानाधिकरणाधूमकालिकसंबंधघटकतयासाध्यसंबंधघटकतया तादृशकाला
वच्छिन्नसंयोगः साध्यतावच्छेदकसंबंध इति भावः एतादृशसंबंधेन पर्वते वह्निसिद्धावेव फ
लतः पर्वतीयधूमकालीनवह्निसिद्धिः एतावतापि अतीतानागतपक्षीय धूमकालीनवमा राम०
त्वं नमादायार्थांतरनिरासासंभवान्नेत्र धूमकालस्य पक्षतावच्छेदकेऽन्तर्भावोंगीकरिष्यति ८५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कत्वेनैवेति व्यापारनिष्ठकारणजन्यतावच्छेदकेऽधिकनिवेशं दर्शयति अन्यत्वविशेषितेनेति निरुक्तसा
धारणधर्मस्य जन्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः। तत्र न्यूनतां दर्शयति संशयसाधारणेनेति। नये
च निश्चयत्वानिवेशान्न्यूनता व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेनेत्यनोऽन्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यापूर्वेशान्न्यूनता
जन्यतेति तन्निष्ठानुमितिजनकतावच्छेदके न्यूनताधिक्ये दर्शयति निरुक्तसाधारणेनेत्यादिना। नि
रुक्तसाधारणेनेत्यनेन जन्यत्वाप्रवेशो दर्शितः। निरुक्तस्यापि स्वरूपयोग्यस्य सहकारिविरहात्
फलानुपधायकत्वमिति भावः। व्याप्तिप्रकारकत्वेन कारणत्वोपगमे विशिष्टवैशिष्ट्यावगा
हितायाः परामर्शभिन्नानुमितिजनकतावच्छेदककोटिनिवेशेन नाधिक्यं विशिष्टवैशिष्ट्यावगा
त हितायाः विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वावच्छिन्नानिरूपितजन्यतावच्छेदकत्वादिति संशयान्य
त्वनिवेशादेवाधिक्यमित्यवधानत्वं। प्रथमं परामर्शपूर्वविशेषणतावच्छेदकाविशिष्टविशेषण
ज्ञानं विना विशिष्टवैशिष्ट्यावबोधासंभवादाह विशिष्ये विशेषणमिति तादृशबोधे विशेषण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञानविधयाप्रत्येकपदार्थोपस्थितेरेव हेतुतया विशेष्यकलिततानां व्याप्तिघटकपदार्थानामुपस्थित्या
पितादृशारीत्यापरामर्शसंभवादिति भावः। व्याप्तितद्घटकपदार्थांशे निश्चयत्वपर्यंतानिवेशेन
लाघवाद्व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वेनैवानुमितिहेतुताव्याख्यायं शेषसंशयाकारबुद्धेश्च नैविशि
न ष्टवैशिष्ट्यावगाहितासूर्वतद्विशिष्टवैशिष्ट्यधीजनकतं निश्चयासत्वनियमात्रूपं च च विशेष्ये
विशेषणमित्यादिरीत्यापरामर्शस्तज्जनकतं तत्र शेषत्वनविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शादे
वानुमितिरिसकत्तिसंभवाघदितदेसकं नियतपूर्वोपस्थितिकेतिताद्दृशापदार्थो व्याप्तिघट
कान्नावत्वादयः करणत्वं तत्तत्पदार्थज्ञानत्वेन वा यं परामर्शजनकत्वेनेति अभावत्वज्ञानत्वा
दिनाहेतुत्वेनानाकारणताप्रसंगात् विनिगमनाविरहे पौकमात्ररूपेण हेतुत्वोसंभवात् परामर्श
जनकत्वस्य सर्वसंग्राहकतया विनिगमनाविरहानवकाशादिति भावः अन्यप्रतिपूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वे
वेति परामर्शजनकत्वरूपावच्छेदकग्रहस्य परामर्शपूर्ववर्त्तित्वग्रहात्मकतया तं विना तेन रूपेणानुमि
तिपूर्ववर्त्तित्वग्रहासंभवादिति भावः फलानत्तुगुणमिति न यथा च परामर्शस्यानुमितत्वगुणतयानत्पूर्वव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्विग्रहं विनापरामर्शजनकत्वेनानुमितिपूर्ववर्त्तित्वाग्रहेपि न तेन रूपेणान्यथासिद्धिरिति
भावः एवं अन्यथासिद्धिशरीरे सामान्यत एवाग्रे प्रतीस्फक्तौ। तस्मादिति उक्तान्यथासिद्धिनिरू
पकत्वादिति भावः इष्टापत्त्यासमाधत्ते इष्टत्वादिति तदा केन रूपेण घटजनकतेत्याकांक्षाया
माह दंडत्वेनेति नन्वेवं भ्रमिजननायोग्यात् कोमलादपि दंडात् घटउत्पत्ते सत्त्वआह। क्वचिदि
ति कोमलदंडे घटार्थिनः प्रवृत्तिश्च फलानुपधानतश्चयादिति भावः भ्रमयोग्यत्वेन हेतुत्वेपि भ्र
मिविरहस्य घटानुत्पादप्रयोजकतां दर्शयति क्षुद्र इति दंडात् क्षुद्रदंडात् तत्प्रयोजकतायाः भ्रमिवि
रहस्य घटानुत्पादप्रयोजकतायाः आवश्यकत्वात् लाघवतापि स्वीकारात् ननु भ्रम्युपहितत्वेन हे
तुतोच्यते तथा च भ्रमिविरहस्य न घटानुत्पत्तिप्रयोजकत्वमुपेयते उक्तस्थले भ्रम्युपहितदंडव्यति
रेकेनैव घटानुत्पादसंभवादित्यत आह भ्रमिविशिष्टत्वेनेति एवं चक्रत्वादिनापि भ्रम्युपधानसं
देहेन संकल्पप्रवृत्तिसंभवादाह निष्कंपेति तादृशप्रवृत्तौ स्वरूपयोग्यतावच्छेदकनिश्चयस्य हेतु
त्वादिति भावः प्रथमं प्रवृत्तिपूर्वं ननु सौवर्णादिदंडसाधारणं दंडत्वं न जातिः जातिसंकरादिति भ्र
मिजनकत्वमेव तदित्यत आह आस्त्वेवेति भ्रमिप्रयोजको भ्रमिजनकतावच्छेदकः अवयवसंयोगविशेषादि व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० लिंग० रितिदारुत्वादिरस्य विजातीयावयवसंयोगादिरिति सद्भिः तथा च घटजनकतावच्छेदकं तस्य चावच्छेदकत्व
८९ मुक्तयत्रैवस्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेन समवायेनैव वा दंडावयवानामेव तेन रूपेण हेतुत्वोप
गमात् दंडावयवविनोऽहेतुत्वेपि क्षतिविरहात् यत्र च परस्परसंबंधैर्बहुभिः कोमलदंडैर्नुन्नं चक्रं
भ्रमयति तत्र तेषामेव संयोगे तादृशी जातिरिति तत्र तेषां तेन रूपेण हेतुता। तत्र तदवयवानामपि
दा तादृशसंयोगस्यावृत्त्यकत्वात् परंपरासंबंधेन तेषां दंडावपि सत्त्वात्तेन संबंधेन हेतुतावच्छेदके
त्यपक्षेप्य दोषः। अथैवं तादृशजातेर्व्याप्यानारंभकसंयोगसाधारणतया तदारंभकतावच्छेदकजा
त्या संकरप्रसंगः तत्र तावद्दृढदंडांतरारंभोपगमेऽनुत्तं बनिरोधात् दारुवेणवाद्यारब्धस्य दारुवे
ण्वादित्वनियमेन दारुत्ववेणुत्वादिजातीनां संकरश्रिया कोमलदारुवेण्वादिसंवलनस्थलेऽ
वयवांतरासादोपगमासंभवाच्च अत एव ग्रहादीनां नैकावयवित्वमिति सिद्धांतः एतेन कोमलदंडे
कत्वव्यावृत्तएकत्वगतजातिभेदएव भ्रम्यादिप्रयोजकइत्यपि निरस्तं। न चानारंभकसंयोगे घेवत्र
भिघटप्रयोजिकैं जातिरूपेयते एकेकदंडात्तदुत्पादस्थले च तदेकावयवापरावयवयोः संयोगस्य रा०म०
द्व्यानारंभकतया तस्यैव घटापुत्पादप्रयोजकत्वोपगमादिति नारंभकतावच्छेदकजात्या संकरप्र ८९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मतांतरमाह यदायत्रेति व्याप्तिरूपज्ञानादिति एवं च यदा धूमस्तदा वह्निर्यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति मूल
स्य योजना। कालदेशयोः पक्षीकृतयोरेतद्धूमकालपर्वतयोः कालिकदैशिकसंबंधाभ्यामिति
शेषः एकमेव एकत्वविशिष्टमेवं यत्र क्वापि तत्कालवह्निसिद्धिपूर्वं एतत्कालीनवह्निसाध्यसि
द्धेरस्याप्रसिद्ध्या तदवच्छेदरूपमेकत्वं लाघवज्ञानादनुमितिं किं विषयीकरिष्यतीत्यस्वरससूचना
य च दंतीति पक्षतावच्छेदकसमानाधिकरणसाध्यसिद्ध्या नोद्देश्यसिद्धिः तद्देशसमानकालीनस्या
पि तत्कालसंबंधिपक्षसंबंधितया तत्कालसामानाधिकरण्यसिद्धावपि साध्ये तत्कालीनत्वा
सिद्धेरतः समानाधिकरणपदमवच्छिन्नार्थकतया व्याचष्टे पक्षतावच्छेदकेति कालादीत्यादिना
नित्यत्वादिरूपदेशपरिग्रहः तदसंभवः व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वासंभवः अनुव्यवसायात्मकपरामर्शं
प्रत्येव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः स्मरणे
विशेषणतावच्छेदके धीविधया व्याप्तिधियो हेतुत्वेपि स्मरणस्य समानविषयकानुव्यवजन्यत्वात्
प्राचीनानुव्यवसायात्मकपरामर्शस्य व्याप्तिज्ञानत्वेन कारणत्वमक्षतमेवेति समाधत्ते तत्रेति ननु तत्कुलज

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म०दी०लिंग०
८६

नकव्यापारे तत्फलकरणव्यापारविघयातत्फलजनकस्य न हेतुतेति नियमः आचार्यमते लिंग
व्यापारतयानुमितिजनके परामर्शे अनुमित्सजनकस्येंद्रियादिव्यापारस्य हेतुतया व्यभिचार
इति तत्फलकरणव्यापारविघमेति एवं चानुमित्सजनकस्य संस्कारस्यानुमितिकरणस्य व्या
पारतया कथं हेतुत्वे सांप्रतं को नियमं प्रतिक्षिपन्निरस्यति फलजनकेति न तु स्मरणात्मकपरा
मर्शद्वारा प्राचीनपरामर्शस्य करणत्वं तदा संभवति यदि तयोर्मिथः कार्यकारणभावावच्छेदका
भ्यां विशिष्टव्याप्यपक्षधर्मताज्ञानत्व तत्स्मृतित्वाभ्यां करणव्यापारभावस्यात् स्याद्यात तत्फल
करणतावच्छेदकव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ननिरूपितजन्यतायामनुमितिजनकतायां च विशिष्टस्मृ
तित्वमवच्छेदकं। यद्वारा यस्य यत्करणत्वं तत्तन्निष्ठतत्फलजनकतावच्छेदकावच्छिंनजन्यतानिरू
पितजनकतावच्छेदकावच्छिन्नतत्फलकारणताकमिति नियमस्य तावतैव निर्वाहात् न तु देव ने सा
र्थंकते न चेति न करणत्वमिति अपि तु व्याप्तिज्ञानत्वेनैवेति दोषः विशिष्टस्मृतिहेतुत्वे विशिष्ट राम०
स्मृतित्वावच्छिन्नहेतुत्वं अपि तु व्याप्तिस्मृतित्वावच्छिन्नहेतुत्वमेवेति दोषः नानुमितिहेतुत्वमिति व्य ८६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्निचारादितिशेषः व्याप्तिविषयकज्ञानत्वस्मृतित्वाभ्यां व्याप्तिविषयकज्ञानत्वव्याप्तिविषयकस्मृति
त्वाभ्यां विशिष्टविषयकत्वाभ्यां विशिष्टविषयकज्ञानत्वविशिष्टविषयकस्मृतित्वाभ्यां वा शाब्दोऽना
स्थायां उक्तनियमस्य प्रामाणिकत्वे विरोधोऽस्त्वेवेति तं प्रतिक्षिपति नहीति साधकाभावमुक्त्वातिप्र
क्षु मेवाधकमप्याह इंद्रियेति इंद्रियं तत्वेन च [illegible]घ्रादिना वा प्रत्यक्षे करणं व्यापारीभूत तत्संयोगः स्वसंयो
गत्वेन तत्र हेतुः तेन तेन चक्षुरूपेण न तयोर्मिथः कार्यकारणभावः अपि तु संयोगत्वेन द्रव्यत्वेनैव एवं
त शब्दबोधे पदज्ञानत्वेन करणं व्यापारभूता पदार्थोपस्थितिः पदज्ञानजन्यार्थोपस्थितित्वेन हेतुः तयो
श्च तत्संबंधिज्ञानत्वेन तत्स्मृतित्वेन परं हेतुहेतुमद्भावः इतिव्यभिचारादिसर्घः एवं यद्रूपेण न मिथो
हेतुहेतुमद्भावस्तत्रूपेणापि करणव्यापारभावो। धारावाहनस्थले विशिष्टबुद्ध्यनंतरं विशिष्टबुद्ध्य
नंतरोत्पादस्थले पूर्वपूर्वेषां। प्रथमप्रथमविशिष्टज्ञानजनकानां उत्तरोत्तरतद्धारास्वस्वजन्यविशिष्ट
बुद्ध्यात्मकविशेषणज्ञानानंतरं द्वारा विशिष्टप्रत्यक्षं प्रति विशिष्टबुद्धित्वेन तदुत्तरविशिष्टप्रत्यक्षं
प्रति विशेषणज्ञानत्वेन कारणतापत्तिः। समाधत्ते यदिति यद्रूपावच्छिन्नं यस्य यद्रूपावच्छिन्नस्य प
स्यैव जनकत्वं यद्रूपावच्छिन्नजनकत्वं तस्यैव तत्रद्रूपावच्छिन्ने व्यापारत्वादिति तथा च विशिष्टज्ञानजनकता

स्यैव· तत्र· तद्रूपावच्छिन्ने·

तावच्छेदकविशेषणज्ञानत्वस्य करणत्वाभिमततद्रूपावच्छिन्नविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वाभावेन
तद्रूपेण व्यापारताविरहप्रयोजकः अपि तु तद्रूपावच्छिन्नमजनयित्वापि तद्रूपावच्छिन्नस्य विशिष्टधीजनक
त्वमेव उत्तरोत्तरविशिष्टबुद्धिव्यक्तिं प्रति पूर्वपूर्वविशिष्टबुद्ध्यात्मकविशेषणज्ञानव्यक्तीनां ज्ञानजनकविशे दुर्गा
षणज्ञानव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन करणत्वस्य च नापत्तिः व्यवहितव्यक्तीनां तद्व्यक्तित्वेन कारणताया अप्रामा
णिकत्वात् अन्यथा उक्तनियमोपगमेऽप्यप्रतीकारादिति भावः तथा नियमानभ्युपगमोपि व्याप्तिज्ञानपरा
मर्शयोः करणव्यापारभावमुपपादयतां परामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन व्यापारताभिमानिनां मत
मुपन्यस्यति यत्त्विति नृक्षतिः न प्रकृतक्षतिः व्याप्तिविशिष्टज्ञानतया अनुभवेन संस्कारेण वा जननादित्स
न्वयः विशिष्टज्ञानतयेति तृतीयार्थो अवच्छिन्नत्वं अनुभवेनेत्यादौ तृतीयार्थो निरूपितत्वं जननं जन्यतान्वे
था च अनुभवादिनिरूपिता विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यताश्रयत्वादिति फलितार्थः स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनु
भवं प्रति साक्षाद्विशेषणधियः पूर्ववर्तितया स्मृतिसाधारणविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञान
त्वेन हेतुत्वमिति मते पूर्वानुभावेनेति तद्रूपावच्छिन्नं प्रति विशेषणविषयकत्वेन संस्कारादिसाधारणेन हे
तुत्वेति मतमनुसृत्य संस्कारेणावेति विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणविषयकत्वेन हेतुत्वे प्रकृते व्याप्तिज्ञा राम
नत्वेन करणत्वमुक्तनियमसत्वे निर्वहतीत्यत उक्तं तत्र करणतावच्छेदके ज्ञानत्वं परित्यज्य व्याप्तिविषय ८७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संग इति वाच्यं एवमपि यत्र तादृशकोमलदंडत्रयसंवलनादेव घटाद्युत्पत्तिर्न तु तदुभयमात्रसंवलनात्
प्र तत्र तदुभयसंवलनादपि तदुत्पादसंभवो दुर्वारः व्यक्त्यंतरसंयोगस्य सहकारेण तदुभयसंयोगात्तदुत्पा
दनिर्वाहाय तादृशसंयोगे जातिभेदोपगमस्यावश्यकत्वात् एतेन दंडचक्रसंयोग एव तादृशजा
तिमत्त्वेन घटादिजनकत्वेऽपि निरस्तं दंडांतरसंयोगसापेक्षतया दृशा चक्रदंडसंयोगो चक्रं भ्राम्य
म तितन्निरपेक्षतत्संयोगव्यक्तितो घटाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् प्रथमतश्चक्रसंयोगादिमत्त्वनिश्चयाभावे
न प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेति चेन्न हि कोमलदंडादिसाधारणेन पृथिवीत्वेनैव भ्राम्यादिजनकता स्वीक्रियते
वि अतिप्रसंगभंजकः सहकारिविशेषो हि एवं प्रवृत्त्यतिप्रसंगमपि फलानुपधाननिश्चयाभावनि
ए करोति यदि चैवं लवत्तामिहालेनाभिहतमपि चक्रं भ्रांत्वा घटं न जनयति तदास्य दृढविलंबनदृव्यत्वे
ले वात धात्वं मूर्तत्वं जातिघ[illegible] तु न थैव तत्सामग्रीसहाये क्वादिपदमुपात्तमिति बोध्यं एवं कारण
भ्रमिजनकत्वं व्यवच्छिद्यते प्रथमोपस्थितत्वादिति जनकतावच्छेदकगुरुत्वस्यापेक्षणी
यतया भ्रमिजनकतामपेक्ष्य न दवच्छेदकस्य प्रथममुपस्थितत्वादित्यर्थः आवश्यकत्वादिति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० लिंग०
६०

नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मस्यैवजनकतावच्छेदकात्मकतया अभिजनकतावच्छेदकतयाघटजनक
तावच्छेदकत्वे अभिजनकतावच्छेदकस्यतथात्वेवस्त्वकत्वादिसद्भावः ॥ तथाचजनकत्वावेनतादृशधर्म
स्यतथात्वापेक्षयाविशिष्टतथात्वेलाघवमितिभावः । अथागत्या अभिप्रति असंताजनकस्याभा
रणेनस्यत्त्वविलादिनाहेतुत्वेपिघटंप्रतिनत्वेनरूपेणातथात्वमुपेयते- असंताजनकव्यावृत्तेन अ
म्युपधायकत्वेनैवहेतुतासंभवात्कथंचित्तत्रम्युपधानान्निश्चयद[illegible]मायामेवघटार्थिनां[illegible]नि
ष्कंपायाः- अन्यदातदर्थिनांसकंपायाएव अन्यर्थिनांप्रवृत्तेस्वपगंतव्यत्वादिसत आह अन्यथेति अ
न्यथा। संताजनकव्यावृत्तयेरकजनकत्वेनापरजनकत्वोपगमे घटजनकत्वेनैवेतिविनिगमना
विरहादितिभावः- अन्योन्याभयेनचपरस्परजनकत्वेनउभयत्रजनकतानसंभवतद्व्यतिवोध्यं
दंडत्वेनकथितहेतुतामते- अतिर्ज्ञवृवीजंस्वयमेवाह- अतएवेति- अनुगतदंडत्वविरहेपिस्फुवर्ण
त्ववेणुत्वादिजातिसंकीर्णतयासाधारणदंडत्वजातिविरहेन्वसद्भावः ॥ नन्वस्मत्प्रतीसाघन्यथासिद्धि
करंबिततयाघटजनकत्वेन अभिजनकतानसंभवतितत्रचान्यस्मिन्फलाननुगुणत्वविशेषणा राम०
त्वघटंप्रतिअभिजनकत्वेनहेतुसमविरुद्धमितिसाशंक्यफलाननुगुणत्वविशेषणप्रतिक्षेपायप्रतिबंदिंद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्शयति किं चेति एवं फलानुगुणा कार्यजनकत्वेनानन्यथासिद्धत्वे कार्यतं घटादिकं तत्तत्सदार्थकारणा
नां दंडचक्रकुलालादेः कारणतां तत्जनकत्वेनदृष्टसाधनताज्ञानादिजनकत्वेन हेतुत्वेप्रसक्तत्वेनै
वेष्टसाधनताज्ञानत्वादिनैवं लाघवाच्चेति न तु तज्जनकत्वेन गुरुतयान्यथासिद्धिनिरूपकत्वादिति शेषः
प्रकृते दंडघटयोर्हेतुहेतुमद्भावस्थले मनसोऽनुमितिकरणतां व्यवस्थापयिष्यन्मूलोक्तव्याप्तेस्तद्घ
टकपदार्थानां च विधेयोऽनुमितिकरणत्वं निराकरोति यद्यपीत्यादिना तत्तद्घटत्वादिजनकतावच्छेदक
तत्तद्घटत्वादिना व्यापकसामान्यधर्मेणासामान्यधर्मावच्छिन्नतत्तद्घटत्वादिहेतुत्वात्तदवच्छिन्नत्व
द्व्यं फलतः कार्यताविशेषणं तस्याप्तिस्वव्यापकत्वादवच्छेदकांतरेति न च व्याप्तित्वेन कारणतायां वि
शिष्टपक्षकसाधारणधूमनिष्ठतादृशव्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्यानुमितित्वं परामर्शकारणतायां
तु तत्पक्षकतत्साध्यकतत्परामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकमिति के धर्मेकत्वं कार्यतावच्छे
दकावच्छिन्नं प्रतितद्योर्जनकत्वमिति वाच्यं धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञानस्य पर्वतपक्षकानुमितिं प्रत्येव नियत
व्यापाराभावेनाकारणत्वात् । न च धूमव्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वसपक्षकतदनुमितित्वं तथास्तु तथापि
भ नैकमुपजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यं वह्निव्याप्यो धूमो वह्निव्याप्यालोकवान् पर्वत इति समूहालंबनजन्या परामर्श

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा०लिंगक०
६१

नुमितौ धूमव्याप्तिज्ञानकरणिकायां व्यभिचारात् व्यापारसंबंधेन तदभावात् तस्माद्धूमपरामर्शोव्य बं
वह्नितोत्तरपर्वतपक्षकवन्ह्यनुमितित्वं परामर्शस्यैव। तस्यापि जन्यतावच्छेदकवाच्यं तथा सतीदमि
ति भावः। ननु जनकतावच्छेदकांतरव्यापकस्यापि नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वात्कथं तस्य जनक
तावच्छेदकत्वमिति सत आह दर्शयिष्यते हीति तथा च व्यापकरूपेणान्यथासिद्धित्वमिति तथा चान्यथा
सिद्धिनिरूपकत्वान्नतस्य नेत्याशयमिति भावः व्यापकरूपेणान्यथासिद्धित्वे युक्तिमाह अनन्यथेति निस
स्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यंभावनियमपक्ष्यमवलंब्याह जन्यत्वविशेषितेनेति तादृशानियमाने
व्या भ्युपगमपक्षमवल[illegible]ह भ्युपेत्यैवेति हेतुत्वप्रसंगादिति नियतपूर्ववर्त्तितायामनन्यथासिद्धत्वं तरवि
रहस्य च तत्तद्रूपावच्छिन्नेष्वपि सत्वादिति भावः विशिष्टाविशिष्टेति विशिष्टपदार्थोऽज्ञावत्व[illegible]विशिष्टा
दिः अविशिष्टपदार्थोऽभावत्वादिं परामर्शजनकज्ञानस्य व्याप्त्यादिज्ञानस्य तथात्वं करणत्वं चिकी
र्षां प्रत्यपीति तत्रापि करणांतरासंभवादित्याशयः चिकीर्षायां कारणांतरमाशंकते तत्रेति इहापि
अनुमितावपि तदेवास्तु मन एव करणमस्त्विशंकते मनोऽसाधरणेति चाक्षुषादेरपीन्द्रियत्वेन मनः रामः
करणकत्वात्तद्वारणायसाधारणपदं मनोऽसाधरणकरणकत्वं च मनस्त्वावच्छिन्नकरणकत्वं ज्ञान
९१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वनिवेशाच्चिकीर्षासुखादिव्यावृत्तिः अप्रयोजकत्वान्नित्यप्रमाण्यकमानसत्वव्याप्तिकसत्वान्न किंचिद्
तिमानसत्वस्य जातित्वेनाजन्यत्वादिति भावः करणभेदएव कार्यवैचित्र्यमितिनियमाभिमानेन शंकते
करणभेदइति कार्यवैचित्र्यं अनुमितिमानसत्वचिकीर्षादिवैजात्यं सामग्रीभेदएव कार्यवैजात्यप्रयो
जको न तु करणभेदमात्रमिति समाधत्ते सामग्रीति एतदेव दृष्टांतेन दृढयति यथेति पाकजानां रूपर
सादीनां करणभेदेपि सामग्रीवैजात्यात् कार्यवैचित्र्यमित्यनुषंगेनान्वयः तर्हि मनसोऽनुमितिकरण
त्वे कथं प्रमाणविभागः प्रत्यक्षप्रमाणतः पार्थक्येनानुमानस्य परिगणनं मनसइंद्रियत्वेन प्रत्यक्षएवां
तर्भावादिति भावः करणविशेषकेति करणताभेदकेत्यर्थः एतच्च क्रियावैजात्ये विशेषणं क्रियावैजात्या
त् प्रत्यक्षप्रमितितोऽनुमितिवैजात्यात् करणताभेदस्यैव प्रमाणपार्थक्यप्रयोजकत्वादिति भावः अथवा क
रणविशेषकेति करणविशेषणीभूतायाः क्रियायाः पार्थक्यादित्यर्थः तथा च क्रियारूपविशेषणभेदेनैव
विशिष्टभेदव्यपदेश इति भावः अनुमितिमात्रं प्रति अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति व्याप्तिज्ञानादिति कारणाननुगमे
न व्यभिचारादिति शेषः अभावज्ञानत्वेनेति अभावत्वज्ञानत्वेनेत्यर्थः तेन व्याप्तिशरीरे सर्वत्राभावत्वेन पदा
भान र्थांतरस्थलेपि नानुमित्यनु[redacted]पपत्तिः न वा धर्मिनिवेशाधिक्यादेर्गौरवं विशेषसामग्र्या अतिप्रसंगवा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰दा॰लिं॰ग॰ रणस्याकस्यकत्वे विषयनिवेशोपि फलमित्याशयेनाह ज्ञानत्वेनवेति ननु पक्षज्ञानत्वस्य पक्षताघटितत्वान्नदूषरी
९२ रेच साध्यादिविशेषांतर्भावात् कथमनुगम इत्यत आह पक्षोपि चेति प्रकृते पक्षपदार्थेपीत्यर्थः धर्मिमात्र
मिति तथा च पक्षतानंतर्भावान्नानुगम इति भावः न चैवं धर्मितस्य केवलान्वयित्वे न तथा धर्मिविषयकत्व
मव्यावर्तकं तथा कारणतावच्छेदककोटौ निवेशानर्ह इति वाच्यं एतदालेस्यैव कल्प्यांतरानुसरणात् ज्ञा
नत्वादेरनुमितिकारणतावच्छेदकपरामर्शत्वव्यापकत्वेपि न तेन रूपेणान्यथासिद्धिः परामर्शत्वस्या
ननुगतत्वात् तथा विशेषरूपावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतावच्छेदकत्वेन तथा ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नजनकतावच्छेदकत्वा
भिमतत्व शुद्धानुमितित्वावच्छिन्नजनकतानवच्छेदकत्वात् एतदभिप्रायेणैव परामर्शत्वादेरनुमितित्वसामा
ल न्यजनकतावच्छेदकत्वनिराकरणात् अथ ज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वे संयोगत्वविभागत्वादिनैव कथं न
हेतुता यावद्विशेषसामग्रीतोऽतिप्रसंगवारणस्यानत्यकत्वात् यावि निगमकस्य दुर्लभत्वादिति चेदगत्याऽवि
निगमनाविरहेण नानाकारणताया उपगमात् अत्र तु विनिगमनाविरहेण नानाकारत्वकल्पनापेक्षया
परामर्शत्वाख्यजातिविशेषं कल्पयित्वा तेनैव रूपेणानुमितिहेतुत्वकल्पनं युक्तं तेनैव रूपेण हेतुत्वे च न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रि
षा

विंमेशे नाविरहावकाशः कारणतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः न च तादृशजातेश्चाक्षुषत्वादि
नासंकरप्रसंगः मानसज्ञान एव तदभ्युपगमात् चाक्षुषादि परामर्शस्थलेपि तदुप
नीततत्तत्सदार्थविषयकमानसपरामर्शकल्पनया क्षणैक व्याजे नानुमित्युप
पादनसंभवात् पक्षादिनासमं चक्षुरादिसन्निकर्षसत्वेपि चक्षुर्मनोयोगाघभा
वस्य फलबलेन कल्पनाच्चाक्षुषादिसामग्रीविगमोपपत्तेः। चाक्षुषादिपरामर्शा
नंतरं तज्जन्यसंस्काराधीनस्मरणात्मकपरामर्शकल्पने नानुमित्युपपादनसंभ
वेन स्मृतित्वव्याप्यैव कथं न जातिरिति तु न वाच्यं लाघवाभावेऽधिके कल्पना वि
रहेबस्यान्याय्यत्वात् अनुमितिपूर्वं स्मृतिकल्पने उभयबाधासिद्धतत्स्थले यत्स्मृ
तिसामग्र्याः उभयबाधसिद्ध्योः मानसं प्रति प्रतिबंधकत्वकल्पनापि विस्यन गौ
रवात् तद्बोधकानुगमेन स्मृतिसामग्र्या अनुगमे नगमात् उपसिद्धिस्मृतिसामग्रीस्थ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 लीयप्रतिबंधकतायाअनिर्वाहात् न च परामर्शत्वस्य स्मृतित्वव्याप्यत्वे विशेषकारणतायाम
 पितज्जातेरवच्छेदकघटकतया तत्र संशयान्यत्वानिवेशेन लाघवं संशयरूपस्मृतेरभावेन तद
निवेशेऽप्यतिप्रसंगविरहादिति वाच्यं । परामर्शत्वस्य मानसत्वव्याप्यतामतेऽपि संशये तदनुभ
पगमादेव ततोऽनुमितिप्रसंगनिरासात् मतेऽपि विशेषकारणतावच्छेदकगर्भे संशयभिन्नत
त्या न्यांनिवेशादिति तत्राज्ञानाद् इय संयोगादावप्यनुमितिजनकतावच्छेदकतयाजातिविशेष
कल्पनासंभवेन विनिगमनाविरहानुसारात् परामर्शत्वावच्छिन्नस्य व्यापाराविरहेणाक
रणत्वासंभवात् ज्ञानत्वेन करणताया आवश्यकत्वाच्च । अत एव विभागत्वाभ्युपगमादा
यविनिगमनाविरहस्यापि नावकाशः विभागादीनां परामर्शाजनकतया करणत्वासंभ ण
वात् एतेन विशेषकारणकार्यतावच्छेदकेऽनुमितित्वानिवेशस्यावश्यकतया तत एव तद
क वच्छिन्नोत्पत्त्यौपयिकस्मृतेरावारणादनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति सामान्यतो ज्ञानत्वेन हेतुत्वं नि
र्युक्तिकमित्यपि परास्तं । विशेषकारणस्य परामर्शादेरनुमित्यकरणतया ज्ञानत्वेन त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ःकरणताकल्पनस्यावश्यकत्वादिति। उक्तं पक्षत्वेन विशिष्य पक्षतावच्छेदकमनिवेश्य वह्न्याद्यनुमि
तिं प्रति वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन किंचिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतानिश्चयत्वेन वा सामान्यतो हे
तुत्वं कस्यचिदभिमतं दूषयति। तत्तत्पक्षतावच्छेदकेति। तर्हि केन रूपेण वह्न्यनुमितित्वाद्यव
च्छिन्नहेतुतेत्याकांक्षायामाह। किंत्विति। विशेषसामग्र्या अतिप्रसंगवारणस्यावश्यकत्वे व्या
प्तिविषयकत्वनिवेशनमफलमित्याशयेनाह वस्तुतस्त्विति वह्निज्ञानत्वेनैवेति। ज्ञानत्वमात्रे
णैव न कथं हेतुतोपेयत इति वुनवाच्यं। सामान्यविशेषयोरेकरूपावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकत्वाभावनिय
मात् वह्न्यभावानुमितिं प्रत्यपि वह्निज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्यानुषंगेनावेयः तत्पूर्वं वह्न्यभा
वज्ञानस्यावश्यकत्वे वह्निज्ञानस्यापि तथात्वादिति भावः। अयं चाभ्युपगमवादः। तत्तत्पक्षताव
च्छेदकावच्छिन्नवह्न्याद्यनुमितित्वरूपविशेषकार्यकारणतावच्छेदकगर्भे वह्न्यनुमितित्वादि
निवेशादेवोपपत्तेस्तदवच्छिन्नं प्रति हेत्वंतरस्य निर्युक्तिकत्वात् सुखादिसाधारणजन्यास
विशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति मनस्त्वेन करणताकल्पनात्तत्रैवानुमितेः सकरणकत्वनिर्वाह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० लिंगक० ९४

अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वादिना हेतुमपि निर्मुक्तिकमित्यस्वमबीजमत्रबोध्यं॥ ॥ समाप्तेयं दीधिति त्व
लिंगपरामर्शटीका॥ ॐ नमो गणेशाय॥ अनुमानं विभज्य केवलग्रंथे केवलान्वयिपदस्य प्रसिद्धार्थपरत्वे ज्ञा
नकारणतापक्षे ज्ञानस्य केवलान्वयित्वासंभवादसंगतिः लिंगकरणतापक्षेपि केवलान्वयिसाध्यकव्य
लक्षणोव्यतिरेकि तिरेकिहेतोरसंग्रहः अन्वयपदार्थव्यतिरेकिपदस्य यथाश्रुतार्थकतया गृहीतसाध्यसहचारव्यतिरेकप्रति
योगित्वमेवान्वयव्यतिरेकित्वमस्तु तथा चोक्तहेतुरन्वयव्यतिरेकिण्येवांतरभवतु नत्वेवमसद्विपक्षकेव
= लान्वयीति मूलोक्तलक्षणविरोधः विपक्षपदस्य साध्याभाववदर्थकतया प्रसिद्धेन साध्ये केवलान्व =
ते यित्वस्यैवालाभादिति वाच्यं तथाहि केवलान्वयिनो अभिधेयत्वस्य न विपक्षतेति लक्षणसंगमात् इ
विपक्षपदस्य साध्याभाववदर्थकत्वे अभिधेयत्वस्यात्यन्ताभावेन तस्याभाववन्मात्रार्थकतया आवश्यक विपक्षपदस्य
त्वात् लक्षणस्य तत्सदंशस्यापि तदर्थकतौचित्यात् न च साध्यस्य केवलान्वयिताया केवलान्वय्यनुमाना
तर्भावे तत्र साध्यसंदेहरूपपक्षतायाः साध्याकाराप्रसिद्ध्या असंभवादनुमित्यनिर्वाहशंकया
प्रामाण्य असंगतिरिति वाच्यं हेतोः केवलान्वयित्वे साध्यस्यापि तथात्वमावश्यके अन्यथा सद्धेतुता गद०
सा निर्वाहादिति तदाशंकासंगतिरिति चेन्न केवलान्वयिसाध्यकव्यतिरेकिहेतोरन्वयव्यतिरेकित्वे तादृशस ९४
द्धेतुकानुमानस्य निर्मासकेरप्युपगंतव्यतया तेषां साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्याप्तित्वाभ्युपगमविरोधा

११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्तिज्ञानं विनाग्निर्गंधत्वानुमित्यनुपपादिति अयं भावः निरुक्तनिश्चयत्वस्यावच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबंधविशेषः
व्याप्तित्वेन पक्षधर्मतावगाहिनिश्चयस्याप्यनुमितिजनकतया तदसंग्राहकस्य व्याप्तिविशिष्टवत्तानिश्च
यत्वस्य तादृशावच्छेदकत्वासंभवात् किंत्वनतिरिक्तवृत्तित्वं एवं च निर्गंधत्वव्याप्यवत्त्वावगाहिज्ञानसाधारण
स्य दर्शितहेतुतावच्छेदकविशिष्टवत्तानिश्चयत्वस्य निर्गंधत्वानुमितिजनकतातिरिक्तवृत्तित्वात् तत्र न
निरुक्तव्याप्तित्वमिति यद्यपि धूमत्वाद्यवच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वस्य स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकताश्रयत्वमादा
य धूमत्वाद्यवच्छिन्नहेतुकान्वयिन्यपि लक्षणानुपपत्तेः व्यतिरेकव्याप्त्यवच्छिन्नहेतुकान्वयिपर्यंतानुस
त रणमनुचितं तथापि किंचिद्व्यापकताघटितत्वरूपं अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्यन्यतरत्वरूपं वा व्याप्तित्वं यदि जन
कज्ञानविषये निवेश्यते तदा धूमत्वादौ तद्विरहे पानतद्वच्छिन्नहेतुकेऽनुपपत्तिरिति व्यतिरेकव्याप्त्यवच्छि
न्नहेतुकस्थले दर्शितरीत्याऽनुपपत्त्युद्धारः इदमुपलक्षणं प्रकृते तत्साध्यीयव्यतिरेकव्याप्त्यवच्छिन्नहे
तुके केवलान्वयिन्यव्याप्तिवारणाय वक्ष्यमाणरीत्यापि तत्तद्दोषोद्धारो बोध्यः ननूक्तरीत्या साध्यांतरी
क यव्यतिरेकव्याप्तिहेतुतावच्छेदकके केवलान्वयिन्यव्याप्तिपरिहारेऽपि वह्निमान् वह्निव्यापकीभूताभा
वप्रतियोगिनः इत्यादौ केवलान्वयिन्यव्याप्तिदुर्वारैव तत्र हेतुतावच्छेदकरूपाया व्यतिरेकव्याप्तेरप्रसि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा०केव०
१०७

तत्साध्यकानुमितिसौपाधिकत्वात् तद्विशिष्टवत्ताज्ञानसत्त्वे व्याप्यंतरबोधं विनापि प्रकृतसाध्यानुमितेः
सत्तेरिसत्त्वात् आह वस्तुत्स्यभावावानिति नतु स्वैवव्यतिरेकव्याप्तिरेव प्रकृतसाध्यकानुमितिसौपाधिकीस्या
नुषज्यते प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टविशेषणतापन्नयद्धर्मविशिष्टवत्ताज्ञानत्वं प्रकृतानुमिति
जनकतावच्छेदकं तत्त्वमनुमितिसौपाधिकत्वं प्रकृते विवक्षणीयमिति भावः अथ दर्शितव्यतिरेकव्याप्ति
रूपहेतुतावच्छेदकविशिष्टविशेषणतापन्नमेयत्वादिविशिष्टवत्तानिश्चयत्वस्यापि प्रकृतानुमितिज
नकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् मेयत्वादौ च प्रकृतसाध्यव्याप्तित्वाभावाद्व्याप्तिर्दुर्वारैव अनुमितिप्रयोजकवि
षयताश्रयत्वेन धर्मविशेषणे च व्यतिरेकव्याप्त्यवच्छिन्नान्वयव्याप्तेरप्यनुमितिसौपाधिकत्वं [redacted] दुर्घटं त
दनवगाहिनोपि व्यतिरेकव्याप्ति [redacted] विशिष्टवत्ताज्ञानादनुमितेस्तस्य सा तद्विषयताया अप्यनुमित्य
प्रयोजकत्वादन्वयव्यतिरेकव्याप्त्यन्यतरत्वेन धर्मविशेषणे यत्र व्यतिरेकव्याप्तिरप्रसिद्धा तत्साध्यका
नुमानाव्याप्तिरिति चेन्न निरुक्तव्याप्तिविषयतात्वव्यापकव्यतिरेकव्याप्तिविषयतात्वाभावकत्वस्य विव
क्षणीयत्वात् व्यतिरेकव्याप्तेर्वाच्यत्वादिसाध्यकेऽप्रसिद्धावपि न क्षतिः खंडशः प्रसिद्धानां तत्र घटकप दाम०
दार्थानां विषयताकूटस्य विवक्षणीयत्वात्। वस्तुतस्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारक १०७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निश्चयत्वं अनुमितिकारणतानतिरिक्तवृत्तित्वमेवानुमितिः सोपाधिकव्याप्तित्वं मेयत्वादिकं च न तथा मे
क यत्वाद्यवच्छिन्नवह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रकारस्यापि व्याप्त्यंतरानवगाहिनोऽनुमितिजन
कत्वात् यदवच्छिन्नाभावत्वेन व्यापकताव्यतिरेकव्याप्तिशरीरप्रविष्टा तत्प्रकारकनिश्चयस्यानुमितिज
नकत्वात् एवं च तादृशनिश्चयत्वस्य जनकतातिरिक्तवृत्तित्वात् वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस
हितस्य जलसादेः यत्र हेतुतावच्छेदकत्वात् तत्र केवलान्वयितायाः एवानुपगमात् अन्वयव्याप्तेस्तदवच्छिन्नां
शेऽभानेऽपि अनुमितावनुपयोगात् निरुक्तहेतुतावच्छेदकासहितव्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारकनि
श्चयस्यानुमितिजनकत्वमिसाद्वायेनैव वह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपहेतुतावच्छेदकस्याप्यनु
मिः सोपाधिकव्याप्तित्वानिराकरणं न च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणांशासत्त्वावानित्यादिज्ञानाद
नुमितिवारणाय हेतुतावच्छेदकसहितस्यैव व्यापकसामानाधिकरण्यस्य हेत्वंशे भानमनुमतानुपयुज्य
तां साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य च केवलस्यैव भानमुपयुज्यतामिति वाच्यं तथा सति द्रव्य
त्वाद्यभावव्यापकविशिष्टसत्ताद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिसत्तादिमत्ताज्ञानाद्गुणादौ द्रव्यत्वाद्यनुमा
नापत्तिः हेतुतावच्छेदकस्य व्याप्तिधर्मितावच्छेदकतया भानं यदि नोपयुज्यते तदा नोपयुज्यतामिति एतेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰दा॰ केव॰ १०८ केषांचिद्व्यतिरेकव्याप्तिरनुमितिसौपाधिकी न तु सैनान्वयव्याप्तिरेवमेवकारोऽप्यपार्थ एवं च तत्र केवलान्वयि
ता नाभ्युपेयत एव । अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य किंचित्करत्वादित्यलक्ष्य[illegible]यानाव्याप्तिरिति व्याकारोऽव्याकार
एव एतन्मते तूक्तानुमानस्य वह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नहेतुकेवलान्वय्यनुमानत्ववत्तद्वच्छि क
न्नहेतुकव्यतिरेक्यनुमानत्वमपि न संभवति तद्रूपावच्छिन्नव्यतिरेकव्याप्तेरग्रहे यातस्य हेतुतानवच्छेदकत्वा
त्तनचतादृशानुमानस्य वह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नलिंगकव्यतिरेकित्वासंभवेऽपि तद्रूपपुरी
रेय तद्रूपावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकत्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नहेतुकव्यतिरेकित्वमव्याहतमिति तदेवो
पगंतव्यमिति वाच्यं तथा सति ग्रंथकृतो वह्निव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादिहेतुनिर्देशासंगतेरिति चिंत
नीयं । सांप्रदायिकास्तु जलं निर्गंधमित्यादिकं प्रकृतसाध्यकेऽसत्यव्यावृत्तिप्रदर्शनपरं वह्न्यभाववानि
त्यादिकं तु प्रकृतहेतुके सत्यव्यावृत्तिप्रदर्शनपरमिति वदंति तदसत् जलं निर्गंधमित्यादौ हेतुतावच्छे
दकीभूतपृथिवीत्वाभाववानुमितिसौपाधिकव्याप्तेर्वह्न्यभाववत्साध्यकेहेतुतावच्छेदकीभूतवह्निव्यापकाभाव
क प्रतियोगित्वरूपव्याप्तेरिव प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्याप्त्यभावादेव वारणे तत्र प्रकृतसाध्यकत्व ग॰म॰
निवेशव्यावृत्त्यसंगतेः न च पदवच्छिन्नाभावत्वेन हेत्वभावनिष्ठासाध्याभावव्यापकता यादृशाव्यतिरेकव्याप्तौ १०८

प्रविष्टाभावत्वधर्मावच्छिन्नहेतुकाव्याप्तिः एवं च जलत्वत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकताघटितव्याप्तेः पृथिवीत्व
व्यापकाभावप्रतियोगितावच्छिन्नहेतुकत्वविरहेपि पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्न
व्यापकताघटितव्याप्तेः तादृशाभावप्रतियोगितावच्छिन्नहेतुकतया तादृश्याः पृथिवीत्वव्यापकताघटितव्या
प्तेरेव च प्रकृते विवक्षणान्न प्रकृतहेतुकेसन्नेनतद्व्याप्तिरिति वाच्यं एवं सति पृथिवीत्वव्यापकतावच्छेदकपृथि
वीत्वव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छिन्नाभाव[redacted]त्वव्प्रतियोगित्वमेव प्रकृतहेतुतावच्छेदकं अभावप्रतियोगि
तावच्छेदकतया तदन्तर्भूतं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वं नैतत्स्वरूपं शरीरे स्वात्मभावासंभवादिति पृ स्व
थिवीत्वव्यापकतावच्छेदकजलत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वव्प्रतियोगित्वमेव तथा च तन्निरुक्तप्रकृतहेतुतावच्छेदका
घन्यदेवेति तदवच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकताघटितं प्रकृतहेतुतावच्छेदकं ननु प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ना
भावत्वावच्छिन्नव्यापकताघटितमिति निष्कर्षे हेतुतावच्छेदकीभूतव्याप्तेः प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकव्याप्ति
त्वं तथा च प्रकृतहेतुतावच्छेदकाभेत्तदवच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकतायाश्च तद्रूपघटितत्वेन कथंचिदपि तन्नि
वेशासंभवात् प्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपव्याप्तेः प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकत्वं दुर्घटमेव अन्ये तु वस्तुभा
ववान्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादिके प्रकृतहेतुकत्वव्यावृत्तिप्रदर्शनपराफक्किकेव प्राथमिकी।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० केव० तदुपरि जलं निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादिकं प्रकृतहेतुके सत्यव्याप्तिस्थलं कि
१०९ मर्थमुपेक्षितमित्याकांक्षायां चरमाजलं निर्गन्धमित्यादिपङ्क्तिका जलं निर्गन्धमित्यादौ हेतुतावच्छेदकव्यतिरेक
व्याप्तेः प्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकत्वाभावादेव वारणे प्रकृते हेतुके सत्यनन्तद्वारणप्रयोजनकत्वमिति तदर्थमि
त्याहुः तदपि न सम्यक् वह्निमान् धूमादित्यादेः केवलान्वय्यनुमानस्यैव तद्घटितत्वादिना धूमादेर्व्यतिरेकितांद
शायां संग्रहाय प्रकृतहेतुकेत्यस्यावश्योपादेयतया तद्घटितस्थलान्तरानुसरणानौचित्यात् ॥ व्यतिरेकेणा
प्तिरनुमित्यौपयिका न तु सैव अन्वयव्याप्तिरेवं एवकारोऽप्यर्थे एवं च तत्र केवलान्वयित्वेनाभ्युपेयत एव अन्व
यव्याप्तिज्ञानस्याकिंचित्करत्वादित्यलक्षतयानाव्याप्तिरिति भावः प्रतिग्रहीतव्याप्तिर्नेदाऽऽदे प्राचीनसंवादमा
ह। अत एवेति यल्लिंगकानुमितौ यद्रूपावच्छिन्नलिंगविषयता न प्रकृतसाध्यानुमितिहेतुर्न प्रकृतसाध्यानुमितिज
नकतावच्छेदिका तथा चेतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नलिंगविषयतासामान्यं
अभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नलिंगविषयतासामान्यं वा तत्कालीनतत्स्वरूपीयप्रकृतसाध्या गदा०
नुमितिजनकतावच्छेदकत्वशून्यत्वं तद्रूपावच्छिन्नतत्कालीनतत्स्वरूपीयप्रकृतसाध्यककेवलान्वय्यनुमानमिति समुदायार्थः १०९
यद्यप्यत्र साध्याभावातिरिक्तकिंचिद्व्यापकाभावप्रतियोगित्वस्यान्वय[redacted]प्तेर्बहिर्भावेऽपि विषयालिंगतावच्छेदकावच्छिन्न
व्या

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यैकस्यैव समूहालंबनवैलक्षण्येन ज्ञानं तत्र केवलान्वयिन्यव्याप्तिः तत्र तादृशाभावप्रतियोगित्वप्रकारतानि
रूपिताया एव विशेष्यताया अन्वयव्याप्तिप्रकारतानिरूपिततया प्रकृतानुमित्यौपयिकत्वात् केवलान्वयिसाध्यके
साध्याभावाप्रसिद्ध्या प्रकृतसाध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वप्रकारतापर्यंतनिवेशासंभवात् तथापि
तादृशाप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितलिंगविषयतास्थले लिंगविषयतानिरूपितत्वादृशाप्रतियोगित्वप्रकारता
याएव विवक्षणान्न दोषः एवं चाभावप्रतियोगित्वप्रकारतामात्रनिवेशे नानुपपत्तेः अभावविशेषणव्यापकताप्र
वेशानमनर्थकमिति साध्ये न अभावप्रतियोगित्वेन वैस्तः साध्यसामानाधिकरण्यरूपाया अन्वयव्याप्तेरपि सा
ध्यसंबंधितिष्ठसंबंधप्रतियोगित्वरूपतया असत्त्वप्रसक्तो भावोपादानं केवलान्वयिप्रमेयत्वादिहेतुकस्थले चाभा
वप्रतियोगित्वे न लिंगतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताभ्रमए व प्रसिद्धेति नाव्याप्तिरिति सर्वत्र भ्रमस्याप्रामाणिकतया
स्वयमन्यथा केवलान्वयित्वनिरूक्तमिति बोध्यं एवं केवलव्यतिरेकित्वादिकमिति यथामतं अन्वयसहचाराच्चयव्या
प्तिस्थाने व्यतिरेकसहचारव्यतिरेकव्याप्तिं निवेश्य केवलव्यतिरेकित्वं अन्वयसहचारमन्वयव्याप्तिं निवेश्य अन्वयव्य
तिरेकित्वं निर्वाच्यमिति संक्षेपः केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षस्तत्संभिधेयत्वसाध्यककेवलान्वय्यनुमानल
क्षणसंगमनपरे मूलग्रंथे अभिधेयत्वं यदि शब्दबोध्यत्वरूपं विवक्षितं तदा यथा काशाकाशब्दाद्बोधाश्रयत्वमनभि
धेयमप्युपतिष्ठते इत्यग्रिमग्रंथविरोधः प्राचीनमते शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदाशक्यत्वेपि शब्दबोध्यत्वरूपाभिधेयत्वे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० केव० ११० स

विवादादन्यथा शाब्दानुपतिष्ठत इत्यस्यैव व्याघातादिस्तथोऽभिधेयत्वं व्याचष्टे अभिधेयत्वमिति अनभिधाने अ-
भिधेयत्वशून्यत्वार्थके अभिधेयत्वशून्यत्वरूपाभिधेयत्वविपक्षताविरहप्रसंजकत्वरूपं तद्व्याघातकत्वं न संभ-
वतीति व्याघातपदमन्यथा व्याचष्टे विपक्षत्वेति विपक्षत्वासिद्धिरिति विपक्षादिपदेन विपक्षतयाभिमतस्या-
नभिधाने तत्र शब्दप्रमाणाप्रवृत्तेस्तद्वृत्तौ च न्यायसाध्यपदार्थानुमानस्यानवकाशात् परं प्रति तस्य विप-
क्षत्वसिद्धेरसंभव इति भावः मूले नभिधेयमिति तच्छब्दानभिधेयमित्यर्थः उपतिष्ठत इति संबंधितस्य तोपका-
रां शेसंबंधग्रहस्यानपेक्षतया शाब्दाश्रयत्वस्य शाब्दत्वेपि तत्प्रकारेणाधर्मिणि शाब्दिकग्रहादेव तत्प्रकारेण धर्मि-
णोस्मरणस्य तद्धर्मीयबोध्यत्वसाधनादिव्यावर्तकानतिप्रसक्तत्वरूपशक्यावच्छेदकत्वग्रहादेव च तत्प्रकारकशाब्द-
बोधस्य च संभवादिति भावः एतद्योपलक्षणं लक्षणायाः नभिधेयस्योपस्थितावपि दृष्टांतत्वसंभवात् शाब्दान-
भिधेयस्य विपक्षस्योपस्थितावपि तत्र विपक्षत्वेमानाभावः शाब्दस्य परं प्रत्यासिद्धेतत्वासिद्धेः अनुमानं च साध्याप्र-
प्रसिद्ध्या न संभवतीत्याशंक्य अभिधेयत्वविपक्षसिद्धिपर्यवसायिसाध्याप्रसिद्ध्याघनास्कंदितमभिधेयत्वप-
क्षकमनुमानमाह एवं चेति अनभिधेयत्वेपि शाब्दानुपस्थितिसंभवे चेत्यर्थः एतेन विपक्षस्यैकानुमानेपि
सामान्यतः साध्यघटकतया शाब्दात्तदनुपस्थितौ शाब्देन साध्यादिप्रतिपादनासंभवात् परार्थानुसंभवो गम०
निरस्तः प्रकृतानुमानेनैव विपक्षत्वधर्मिपर्यंतसिद्धये धर्मिणामननुगमेपि पतिकुलोपीति इत्यस्यनुमानाक्षिप ११०
मान ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऽप्रसिद्धिरिति दोषः अव्याप्तत्वे सर्वैत्रिककत्वे केवलान्वयिव्याप्तत्वरूपस्याव्यभिचारविरहेऽप्येवमत्येपि व्याप्तत्वस्य असंताभा
वप्रतियोगित्वरूपत्वे एवमसंताभावप्रतियोगित्वस्य साध्यादिना व्याप्तत्वस्य साधेः पौनरुक्त्यं अतो व्याप्तत्वं हि मन्यथा व्याच
ष्टापाए व व्याप्तत्वस्य साध्यादिनाप्रदर्शित व्यभिचारमुद्दस्य असंताभावप्रतियोगित्वे व्यभिचारप्रदर्शनपरमेव मिसाध्यादि ग्रंथ
मवतारयति … तेनत्विति अन्योन्याभावेति अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं केवलान्वयित्वमिसाध्याभेनति
रुक्तव्याप्तत्वस्य … सार्थीयः लघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे अन्योन्याभावप्रतियो
गितावच्छेदकत्वस्य … व्याप्तत्वसाधकानुमाने कंबुग्रीवादिमत्वाद्यावेवच्छेदर्मत्वहेतौ व्यभिचार इत्यतस्तन्निराकरणाय गुरो
रप्यवच्छेदकत्वमंगीक… तिलच्छिति व्याप्तत्वं यतो व्याप्तत्वं तत्र केवलान्वयित्वनिर्वचनमुक्तव्यभिचारं निरस्यति गगनेति
इति न व्यभिचार इस्तत्र इति नात्र तद्वस्य घटे नतु कंबुग्रीवमेव परामृष्यते प्रथमेसाध्यसत्वाद्गगनादौ चधर्महेतुविरहाव्य
भिचारनिरासो बोध्यः मूले केवलान्वयीति असंताभावप्रतियोगित्वस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्याप्त
त्वाप्रसक्तिरिति भावः नानेति तथा चैकधर्मिनिष्ठव्याप्तत्वादिकं तद्रूपवद्धर्मान्तराद्व्यावृत्तत्वस्य च न केवलान्वयित्वसं ग
वदस्यतो न व्यभिचार इति भावः तयोरनुगतयोः सिद्धेः ननु अव्याप्यवृत्त्यभावादेः केवलान्वयित्वाकथनात्तन्निराकरणमूले
युक्तं यदि च लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासंगं वं दर्शयितुं यस्य मस्य केवलान्वयित्वं तस्यैव तथात्वं निराकर्तुमयमुद्यमस्तथापि अभा
वप्रतियोगित्वादेस्तथात्वस्य प्रदर्शितत्वात्तदप्रनिराकरणे न न्यूनत्वमतो न त्विति प्रतियोगिहत्वादिकमपि साध्यादिना अन्योन्याभावप्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰दा॰के॰वं॰ त्रियोगितावच्छेदकत्वपरिग्रहः अभावाधिकरणादिना अवच्छेदकपरिग्रहः विशेषणतावच्छेदकेति स च धर्माभावत्वादिकं एवं च
१११ उक्तरीत्या स्वतन्त्राभावप्रतियोगित्वादेर्यन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं तस्य च न केवलान्वयित्वमिति भावः एवं च अस्वतन्त्राभावप्र
तियोगित्वादिः केवलान्वयिनि त्वात्संभवो वेत्यर्थः अभ्युपगमाद् ध्वंसप्रागभावयोरसंत्वाभावविरोधित्वाभ्युपगमे तो
क्तिः तादृशाविरोधस्य स्वयमनभ्युपगमात् प्रकारान्तरेणाश्रयनाशाजन्यगुणत्वाश्रयतात्वाभावस्य केवलान्वयित्वं
निराकरोति वस्तुतः इति तुल्ययोगित्वेत्यनेन तन्नीकाभावः केवलान्वयीति पूरणीयं दैशिकः स्वप्रतियोगिसमवायित्वाधि
श्रयोऽबोध्यः आश्रयसत्त्वदशायामुत्पन्नस्य नाशस्य प्रतियोगिसमवायिनीवाश्रयनाशाधीननाशस्य प्रतियोगिस गुणना॰रा
मवायिनोऽधिकरणे प्रत्ययस्यानुत्पत्तिकतया न तद्वर्तमानतेति भावः तादृशाश्रयस्य यो विवादस्तन्न वाक्यसमये चेति का
लिकविशेषणतायाएवसंबन्धतया दैशिकविलक्षणविशेषणतासंबन्धेन तादृशानाशाभावस्य केवलान्वयित्वाक्ष
नि तेराह आकाशाभावतुल्यत्वाच्चेति आकाशाभावस्यावृत्तिप्रतियोगिकत्वेऽपि प्रतियोगिस्वरूपाभावप्रतियोगितया न के
वलान्वयित्वं तथात्वं नाशस्यावृत्तित्वेऽपि तद्भावस्य तदात्मकाभावप्रतियोगित्वान्न केवलान्वयित्वमित्यर्थः प्रतियोगिनो ऽ
भावाभावत्वनियममन्तरेणाकाशस्य प्रतियोगितयास्वाभावाभावत्वव्यवस्थापनं न संभवतीति अभावाभावस्येति
स्वा मूले अभावाभावस्य वैसदृश्यकतया व्यावर्णयति अभावेतिवाच्यत्वादेः किंचिद्विशिष्टस्याभावाभावत्वेऽपि भावत्वस्याभावा रा॰म॰
भावत्वव्याप्यत्वनियुक्तिकमतो भावपदं प्रतियोगिपरतया व्याचष्टे भावत्वादिति प्रतियोगित्वस्य चाभावाभावत्वनियतत्वं नि १११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७ अन्योन्यासंसर्गाभावसाधारणो·

ष्ठस्यूहमेव अन्योन्याभावाभावत्वस्यैव प्रतियोगितारूपत्वात् अत्रैवाचार्यसंवादमाह यदाहुरिति ननु ध्वंसप्रागभावयोरसं
सर्गाभावविरोधितामते ध्वंसप्रागभावदशायामपि तदधिकरणेऽसंसर्गाभावविरहसत्त्वात्तस्य च प्रतियोगिरूपत्वासंभ
वात् प्रागभावादेरेवाचतद्रूपतात् तथा चासंसर्गाभावाभावः प्रतियोग्येवेति मूलासंगतिरत आह प्रागभावादेरिति त
दभावत्वस्य तया प्रागभावाद्यभावरूपतया तस्यापि प्रागभावादेरपि प्रतियोगिरूपत्वात् असंसर्गाभावप्रतियोगिता
त्वघटाद्यसाधारणधर्मरूपादिविशेषकंबुग्रीवादिमत्त्वादेर्घटादिभेदाभावत्वविरहात् असाधारणो धर्म इति मूलस्य
यथाश्रुतार्थासंगतेराह प्रतियोगितावच्छेदक इति प्रतियोगितावच्छेदकः संबंध एवान्योन्यासंसर्गाभावसाधारणोऽभा
व इति योजना अन्योन्यासंसर्गाभावयोः साधारणः स च संबंधविधया अवच्छेदकः कचित्तु भेदप्रतियोगितायां केचित्संस
र्गाभावप्रतियोगितायां प्रतियोगिसंबंधवत्ताज्ञानस्याभाववत्ताज्ञानाप्रतिबंधकतया न प्रतियोगिसंबंधस्याभावाभाव
त त्वमिति समाधत्ते यद्वत्वेहीति ज्ञात इत्यंतं न प्रतीयते अवच्छेदकीयेरसा न यान्वयि तथा च तदभावव्याप्यत्वादिना अगृहीतसद
र्गवत्त्वज्ञानं यत्र प्रतीत्यनुत्पादे यदभाववत्ताव्यवहारे वा प्रयोजकमित्यर्थः यदधिकरणे कदापि कस्यापि तदभावभ्रमो न
जातस्तदभावप्रतीतेः प्रतियोगिमत्ताप्रत्ययानुत्पादप्रयोजकत्वविरहात्तस्यैव तदभावात्मकत्वमिति नियमासंभवः अ
तोऽभावव्यवहारस्यापि निवेशः व्यवहारः सामान्यतः सर्वत्रैवं संभवतीति न व्यवहारविषये [illegible]तिप्रसंग इति शंकापि
मिथस्तथात्वे पि तु परस्परप्रतीत्यनुत्पादप्रयोजकत्वं परस्पराभाववत्ताव्यवहारप्रयोजकत्वं वेत्यर्थः तथा च न प्रतियोग्य
भावयोः परस्पराभावत्वानुपपत्तिरिति भावः तत्संबंधवत्त्वं प्रतियोगिसंबंधवत्त्वं तद्विषयः अभावप्रतीत्यनुत्पादादिप्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०प्र० केव० योजकधीविषयः ननु प्रतियोगिसंबंधप्रकारकबुद्धिसत्वेपि अभावप्रत्ययानुत्पादस्यानुभविकत्वे स्यत आह क्व
११२ चिच्चेति विशेषदर्शनतया व्यावर्तकधर्मदर्शनतया नस्खलतः व्यावर्तकदर्शनतामपुरस्कृत्य तस्याभावविरोधि
त्वं किंतु तत्संबंधस्यैवेति शेषः तथा च तत्संबंधएव तदभावाभावः विरोधिनएवाभावाभावत्वादिति भावः प्रति
योगितावच्छेदकसंबंधस्य घटसंयोगादेः अभाववत्ति घटाद्यभाववति कर्मादौ संबंधांतरेण कालिकादिना
नतयात्वेन संबंधसामान्येन विरोधित्वं तुल्यमेव प्रतियोगिसाधारणमेव क्वचित्प्रतियोगिनः क्वचित्तत्वाव
च्छेदकस्याभावत्वकल्पनेकल्पनाच्छेद इति कल्पनैवप्रानुबोधात् संबंधस्याभावत्वमित्युक्तं दूषयति अनतिप्र
सक्तरूपे चेति अनतिप्रसक्तरूपे घटसंयोगादेः घटाद्यभावाभावत्ववारणाय अनुगमसत्वे नोपि अनुगमस्यै
कस्य कल्पनासंभवे नापि स्वात्मत्वादिति शेषः तद्वृत्तिगुणाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगादिसंसर्गवति
अभावविलयप्रसंगात् अभावसत्वे न तदभावासत्वप्रसंगात् प्रतियोगिनिरूपिततादृशसंबंधएवाभावा
भाव इति यदुच्यते तत्राह अवतामिति अवतां प्रतियोगिरूपाभावानां वै प्रतियोगितया व्यधिकरणसंबंधावच्छि
न्नाभावस्य च केवलान्वयित्वं खंडयतां। तदभावे तिव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नगगनाद्यभावाभावे सर्वेः विलो ग
यप्रसंग इति प्रतियोगिनिरूपिततादृशसंबंधाप्रसिद्धेरिति भावः तादृशगगनाद्यभावस्याभावाप्रतियोगि ग०म०
त्वस्य मतद्वयेप्येवेति अवतामित्युक्तं पूर्वपक्षिणा लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणसत्वस्योक्तत्वात् लक्ष्याप्रदर्शनमेवोचितं ११२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्यन्ताभावले

ननु लक्षणाभिधानं लक्षणस्य प्रागेवोक्तत्वादत आह लक्षणमिति गगनाभावादिसाधारणानुमानानां लक्ष्यता
निर्वाहाय लक्ष्यो विशेषणान्तरं प्रक्षिपतीत्यर्थः आकाशादेः स्वाभावाभावत्वस्य निर्युक्तिकतया आकाशाभा
वादिसंग्रहाय अभावे वृत्तिमत्त्वविशेषणदानमयुक्तमित्यालोच्य तन्मूलकतां निरस्यमाह आकाशस्येति घटा
देरिवाकाशस्यापि स्वाभावाभावत्वमविशेषात् स्यादित्याशंक्य तद्विशेषं प्रदर्शयति भावयतीति भावो घटादि
रूपः प्रतियोगितदभावास्वत्वप्रतीत्या तदभावाभाववत्त्वप्रतीत्या इह च वृत्तिस्थले च न तथा न प्रतियोगिमात्रत्रा ता
वाभाववत्त्वप्रत्ययः संभवतीति शेषः प्रतियोगिमत्त्वएवाप्रसिद्धेरिति भावः अधिकरणविनिर्मोकेन च न नञ्
पदोल्लेखी प्रत्ययः संभवति अभावादिपदोल्लेखी संभवन्नपि प्रकृते सिद्ध इति नाधिकरणानुपरक्तगगनाभावा
भावप्रत्ययबलात् गगनस्य तत्त्वमिति शंकावसरः ननु गगनस्य स्वाभावाभावत्वानुपगमे तस्य स्वाभा
वप्रतियोगित्वानुपपत्तिरित्याशंक्याह अभावप्रतियोगित्वं चेति स्वरूपसंबंध एव न तु अभावाभावत्वं अधस्ता
त् व्याप्तिवादे [illegible] ननु प्रतियोगित्वमभावत्वानात्मकमपि लघ्वाप्यलयात् [illegible] ये देवेसत आह [illegible] भावप्रति न
योगित्वं चेति आकाशादेः स्वाभावाभाववत्त्वविरहेपि प्राचीनकेवलान्वयिलक्षणे वृत्तिमत्पदोपादानं संबंधवि
शेषस्य चकत्या समगम्यतीति एवं चेति संबंधविशेषनिवेशप्रयोजनमाह अत एवेति समवायेनेति स्वं
बंधेनाभावप्रतियोगित्वेपि सन्निधानेनान्वयः विषयतयाज्ञानस्य परंपरासंबंधेन स्वसमवायिविषयत्वरूपेण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा०केव० ज्ञानत्वस्य स्वरूपसंबंधेन च ज्ञानविषयत्वादेः केवलान्वयित्वं तेषां केवलान्वयिताघटकतत्तत्संबंधावच्छिन्नाभाव
११३ प्रतियोगित्वादिति भावः प्रतियोगितायां केवलान्वयिताघटकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च प्रतियोगितावच्छेदक
संबंधेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य निवेशाभिप्रायेण। तत्र प्रकृतसंबंधनिवेशानेन न प्रतियोगितायां संबंधाव
च्छिन्नत्वं निवेश्यं॥ ॥ ननु प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं यदि स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणो यस्तदन्यत्वं तदा संयोगादे
रपि केवलान्वयितापत्तिः संयोगाभावस्य द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणतया तदन्यत्वाभावात् नापि तदभावनिष्ठं
यत्तदभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तदसत्ताभाववत्त्वं तत्सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमे तद्दोषस्यै
वदुर्वारत्वात् किं तु स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमेव एवं च तद्धि शेषणाकस्याभावस्यैव स्वपदार्थतया गगनाभावप्र
तियोग्यधिकरणाप्रसिद्ध्या न तदभावस्य तथात्वमिति तथाविधाभाववत्त्वं तत्प्रतियोगित्वमादाय गगनादेः केवलान्वयि
त्वापत्तिरलब्धाहाः। आकाशेति। अघटत्वात्। व्याप्तिवादे केवलान्वयितावच्छेदकसंबंधसामान्ये यदभावप्रतियोगिप्रतियो
गिकत्व किंचिदधिकरणानुयोगिकत्वोभयं तदभावस्तत्वं यत्किंचिदधिकरणावृत्तित्वानवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्
पप्रतियोगिवैयधिकरण्यं वा विवक्षणीयं तस्याकाशाभावसाधारणमिति भावः मूलेनोपात्तवृत्तिमत्त्वस्य प्रतियोगित्व
विशेषणतये गगनादिवारणे उक्तयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे गौरवादयुक्तेः स्वाश्रयेनाहवृत्तिमत दाम०
इति वृत्तिमत्त्वं प्रकृतसंबंधेन बोध्यं तेन संयोगादिना गुणादेर्न केवलान्वयिता आह वृत्ताभावेति प्रतियोग्यनधिकरणवृत्त्यभावे सप्तम्यर्थः ११३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावा यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं किंचिद्वृत्तिमत्त्विष्टं लघुत्वमिति फलितार्थः अतो जगत एव किंचिद्देशकालादि
वृत्तित्वविशिष्टतदभावात्मकप्रतियोगिमत्तयास्वरूपसंबंधस्य केवलान्वयिताघटकत्वस्थले प्रतियोगिवैयधिकरण्याऽ
सिद्धिरिति दोषानवकाशः प्रकारांतरेणासंयोगाद्यभावस्य केवलान्वयित्वमुपपादयन्नाकाशादिकं च वारयतो वृत्तिमत्पद
मपि सार्थकं कुर्वतोऽन्यस्य मतमाह व्याप्यवृत्तिसार्थकमिति अभावविशेषणा अभावविशेषणबोधकं व्याप्यवृत्तित्वं चेदं यद्यव
च्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं तदा संयोगाद्यभावस्य तथात्वात् संयोगादावतिप्रसंगः यद्यनवच्छिन्नवृत्तिकत्वं तथा कालिकसंबंधावच्छिन्न ८
प्रतियोगिताकघटत्वाद्यभावस्य तद्वृत्तिकालेऽपि तदनधिकरणदेशावच्छेदेन वर्त्तमानतया केवलान्वयिनोऽसंग्रहप्रसंगः तदभा
वस्य घटत्वादेः समवायेन व्याप्यवृत्तित्वात् येन संबंधेनाभाववत्तासामान्यं यत्प्रतियोगिमात्राऽसामानविरोधी तेन संबंधेन व्याप्य
वृत्त्यभावीयत्वं प्रतियोग्यन्यत्वनिवेशे च गौरवमिति सत्त्वरसः ननु तादात्म्यसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणतया वृत्तिमत्त्वस्य चा
प्रसिद्ध्या तेन संबंधेनाभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिरत आह तादात्म्येनेति अभिधेयस्य अभिधेयत्वाव भि
च्छिन्नस्य व्याप्तिवदिति यथा व्याप्तिशरीरे अधिकरणत्वादिस्थले संबंधत्वमन्तर्निवेशितं तथाऽत्रापि तन्निवेशनीयमिति सर्थः
ननु प्रमाजातीयविषयत्वरूपत्वेऽपि प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिर्दुर्वारैव अनुगतधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वेऽपि तदवच्छिन्नव्यक्तीनां विशेषरूपेणाभावप्रतियोगित्वाक्षतेरतोऽनवच्छेदकत्वघटिततया तल्लक्षणं परिष्कार्यमिति मूला
शयं प्रकाशयति तथा चेति अनवच्छेदकं यद्रूपं तद्वत्त्वेन रूपेण केवलान्वयीति विवक्षणीयं तेन घटादेर्न घटत्वादिना केवला
न्वयित्वं किंतु प्रमेयत्वादिनेवेति नियमोपपत्तिः इष्टं चाप्रतियोगित्वस्थले प्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिवेशनेनेति चाप्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तियोगित्वघटितलक्षणेऽव्यगुणाभेदयोः प्रतियोगिव्यधिकरणाऽत्यन्तभेदत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वेन केवलान्वयि
त्वापत्तिविरहात् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यपर्यन्तनिवेशावश्यकत्वमिति स्पष्टं च संगतिः द्विता
दिना न केवलान्वयित्वमिति तदन्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि तदवच्छिन्नासामानाधिक
रण्येन लक्षणाघटकत्वादिति भावः अन्यतरत्वेन केवलान्वयित्वस्येष्टत्वाद्वित्वादिनेत्युक्तं आदिना धर्मान्तरस्यापार
पादित्वादिपरिग्रहः इदमुपलक्षणं गगनाभावादेर्घटत्वादिविशिष्टत्वेन न केवलान्वयित्वमित्यपि द्रष्टव्यं तादृशाधर्मा
वच्छिन्नस्य प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य अधिकरणावृत्तितायाः अधिकरणसंबंधतया विवक्षितत्वादिति
तथा च तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकयत्किंचिदधिकरणनिष्ठकेवलान्वयिता घटकसंबंधप्रतियोगितावच्छेदकं
यद्रूपं तद्रूपवत्त्वं तेन रूपेण केवलान्वयित्वमिति लक्षणाकरणीयमिति भावः तादृशोऽन्वयेति विरुद्धोऽन्वयेत्यर्थः तस्मात्तथा
त्वात् विरुद्धयोरन्यतरस्य संबंधप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् सिद्ध्यभावपक्षतामते साध्यसंदेहस्यानपेक्षणात् तथापि
साक्षेपासंगतेराह संदिग्धेति मूले न प्रमेयपक्षकः प्रमेयधर्मिकः तर्हि किंधर्मिकस्तत्राकांक्षायामाह किंचिदिति अतो
ऽत्र न विषयकः प्रकृतानुमितिविषयताविलक्षणविषयतावान् तथा चाविलक्षणविषयताशालिसाध्यसंदेहस्यैवानु
मितिहेतुतया सोऽनुपयुक्त इत्यभिमानः प्रमेयत्वसाध्यकानुमानासंभवेऽपि प्रमेयत्वपक्षकास्तित्वानुमानमेव केवलान्व
य्यनुमानं निष्प्रत्यूहमिति शंकां निरस्यति प्रमेयत्वपक्षकेति अस्तित्वस्य परार्थसाधर्म्यरूपस्य केवलान्वयितया तत्साध्य
कानुमानस्यान्वयव्यतिरेकि साध्यभिधानेन घटत्वस्य तत आह दीधितौ अस्तित्वेति घटास्तित्वं घटवृत्तित्वं केवलान्वयिनोऽस्ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ता त्वस्य यत्र साध्यैतत्र संशयानुपपत्त्या अनुमितिसत्त्वनिर्वाहः तादवस्थ्यादिति भावः विषयतावैलक्षण्ये विषयतावैलक्षण्य
मिसाशये न शंकते मूले अथेति समानविषयकत्वेनेति तथा चैकस्यानुमितिसविलक्षणाविषयताकत्वे अन्यस्या
पि तथात्वमावश्यकमिति प्रमेयत्वधर्मिकसंशयादपि तत्साध्यकानुमितिर्निष्प्रत्यूहैवेति भावः अर्थान्तरेदात्त विष
यतावैलक्षण्यात् ग्राह्यसंदेहस्याप्रतिबंधकतयाविरोधिपदं प्रतिबध्यपरतया व्याचष्टे दीधितौ साध्यसिद्धीति
साध्यं पक्षनिष्ठात्वेव प्रतियोगिनैव समसमानविशेष्यकसंशयः कथं साध्यवत्त्वानिश्चयप्रतिबंध्य इत्याशं
क्याह विशेष्येति विरोधिविषयतामात्रेणेति याद्यविरोधि धर्मप्रकारकत्वधर्मिसंबंधविषयतामात्रपुरस्कारेण
तु अन्वयमेव द्रढयति नहीति तदभावस्येत्यत्र तत्पदेन पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन ज्ञानपरामर्शोर्थे अप्र
तियोगित्वज्ञानान्तं प्रतियोगित्वज्ञानान्तरभावेन व्याचष्टे पक्ष इति लक्ष्मानप्रतिबंधकत्वरूपत्वद्विरोधित्वमेवा
प्रतियोगित्वानिरूपत्व न अर्थ इति भावः अबाधितज्ञानस्यानुमितिहेतुतया साध्यकपदस्य सिद्धिकारणपर
तान्तरसंभवतीस्त्यत इत्याचष्टे साध्येति कथंचित् तादृशबाधनि[illegible]या भावसंपादनेन साध्यकपदस्यासि ध्य
द्धिकारणपरत्वमुपपादयितुमन्यथा व्याचष्टे पक्षनिष्ठेत्यादि तत्सदस्याविशेष्यीभूताभावपरतया [illegible]
कर्म धारयोपगमे अभावपदस्य धर्मिमतः षष्ठीतत्पुरुषाभिप्रायेण व्याचष्टे तदभावस्येति केचित्तु तस्यैऽग्रिमेऽ स
भावस्येत्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वयितया च परकल्पाभिप्रायेण कर्मधारयएवाचलं वर्णीयस्ताद्धदस्यावि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० केव०
११५

शेषणपरामर्शकतायाऽपि तत्कुशोदर्शनात्तच्छंकानिरासायाभावपदमित्याकूतः अभावप्रतियोगित्वप्रका
रकज्ञानत्वेन तत्तज्ज्ञानाभावस्य पक्षताघटकत्वे साध्याभाववानुपक्ष इति निश्चयदशायां पक्षव्यवहारप्रसंग
इत्यतस्तत्साधारणप्रतियोगितावच्छेदकं दर्शयति साध्येति साध्यविषयतानिरूपितां इत्राप्रतियोगित्वविषय ता
ताशालिनिश्चयत्वेनेत्यर्थः प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः स्वरूपसंबंधविशेषत्वानुपगमे साध्याभाववान्पक्ष इति
ज्ञानस्य न साध्यांशे प्रतियोगितावगाहित्वं किंतु अभावांशे एव तदनुयोगितावगाहित्वमतो नोक्तरूपेण त
त्संग्रहः एवं साध्यांशे कालिकादिसंबंधेन प्रतियोगित्वप्रकारकधीवारणाय साध्यांशे प्रतियोगित्वप्रकार
कधियः स्वंबंधविशेषावगाहित्वे नैवन्निवेशनीयत्वयाप्रतियोगितासंसर्गकबुद्धौ च तदीयसंसर्गांशानादपि
न तयोरुक्तरूपेणानुगमसंभवः एवं अभावे साध्ये प्रतियोगिमत्त्वावगाहिबाधबुद्धेः संग्रहश्चेत्यतः प्रकृतपक्ष
धर्मिकप्रकृतसाध्यविशिष्टबुद्धिप्रतिबंधकत्वेन तदुच्चयमनुगमयति साध्यविशिष्टेति तत्प्रतिबंधकत्वं चाग
स्याऽननुगतमेव वाच्यमिति ध्येयं सपक्षसत्त्वादिरूपगमकतौपयिकगणनेव्यतिरेकपदेन विपक्षासत्त्वस्या
गणना व्यतिरेकाविकलत्ववदित्यत्र व्यतिरेको भासने इत्यत्र च व्यतिरेकपदस्य लक्षणार्थकतां स्फुटयति व्यतिरेक
इति व्यतिरेकव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकतां व्यवस्थाप्य व्यतिरेकस्य सहचारविधया तादृशव्याप्तिग्राहकत्वेनानु राम०
नुमित्युपयोगित्वं व्यतिरेको भासने इत्यनेनाभिहितं पुनर्विपक्षवृत्तित्वशंकानिवासमात्रद्वारा व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे ११५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पयोगितासन्निधानं विरुध्यते अन्वयव्याप्तिग्रहे तदनपेक्षणे व्यतिरेकव्याप्तेश्च विशिष्योपादानेन अन्वयव्या
प्तिग्रहे तदनपेक्षालाभात् । केवलान्वयिन्युक्तशंकानुदये न तदनपेक्षासन्निधानमप्यसंगतमतो व्यतिरेकव्या
प्ताविति मूलस्यान्वयव्या[redacted] प्त्यर्थकतामाह व्यतिरेकेति । केवलान्वय्यनुमानेऽस्वातंत्र्येण एवं उपितुमुपक्र
मते अत्र वदंतीति व्याप्तिरिति अनुमितिः सोपाधिकमित्यर्थः । एवकारेण केवलान्वयिसाधारणव्यापकसामाना
धिकरण्येऽनुमितिसोपाधिकत्वव्यवच्छेदः । लाघवादिति व्यापकसामानाधिकरण्यापेक्षया लघुशरीरत्वादित्यर्थः ।
व्यापकतागर्भव्याप्तौ वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकविशेषणकसामानाधिकरण्यस्य हेतुमन्निष्ठाभा
वप्रतियोगितावच्छेदकसाभावस्य हेतुविशेषणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणवृत्ति
त्वाभावत्वरूपशरीरत्वेऽपि अनवच्छेदकत्वधर्मितावच्छेदकत्ववह्नित्वत्वादेः साध्यसामानाधिकरण्यस्य चाधिक
स्यानिवेशेन गौरवं बोध्यं एवं च तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तासामान्यहेतुतामते अधिकविषयतानां द्विधा हेतु
विषयतायाश्च निवेशात् कारणतावच्छेदकगौरवान्न विनिगमनाविरहेणान्वयव्याप्त्योरनुमितिप्रयोजकते
ति भावः । एतन्मते अवच्छेदकलाघवमुक्त्वा कल्पनालाघवमाह प्रायस इति । साधनभेदेपीति । साधनतावच्छेदक
भेदेपीत्यर्थः । अभेदादिति । तथा च धूमत्वालोकत्वाद्यवच्छिन्नलिंगकबहुविधपरामर्शानां वह्न्याद्यभाववदवृत्ति
त्वावच्छिन्नप्रकारकपक्षधानिश्चयत्वेन एकमेव हेतुत्वमेतन्मते व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेश्च हेतुतावच्छेदक

गदा० के०
११६

विशेषघटितत्वयात्तदवच्छिन्नप्रकारकज्ञानहेतुतायाः हेतुतावच्छेदकधूमत्वादिभेदेन भेद इति गौरवं। न च व्याप
कतायाहेतुतावच्छेदकधूमत्वाद्यवच्छिन्नघटितत्वेपि व्यापकताघटकपदार्थानां विषयताकूटे निवेश्यमाने हेतुता
वच्छेदकावच्छिन्नविषयतायाः सामान्यतः किंचिद्धर्मावच्छिन्नविषयतात्वेनैव कारणतावच्छेदककोटौ निवेशा
नीयतया व्यापकताज्ञानहेतुतामतेपि न धूमत्वादिभेदे तद्भेद इति वाच्यं। धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणाद्य
वान्निसादिज्ञानवारणाय तत्तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्येन तत्तद्धर्मेण चावच्छिन्नाया प्रकारता
तद्वत्वेनैव हेतुतया अनुगमासंभवात् तत्स्वावच्छिन्नव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नत्वोभ
यसंबंधेन सामान्यतो धर्मविशिष्टत्वेनानतिप्रसक्तेन धूमादिन्योक्तादिनिष्ठपरामर्शप्रकारतानामनुगमः संभवती
ति तु न समयक्तत्ताद्रशापरंपरयाः संबंधत्वेमानाभावात् जातिविशेषत्वादिना धूमत्वाद्यवगाहिनो जातिविशेष
व्यापकसमानाधिकरणधूमवान्निसादिज्ञानादनुमित्यापत्तेश्चेति भावः। वह्न्याद्यभाववति धूमादेः समवायादि
नावृत्तेर्हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगादिना अवृत्तित्वस्य प्रवेशनीयतया एकसंबंधेन साध्याभाववदवृत्तित्वं अ
परसंबंधेन च पक्षधर्मत्वमवगाहमानात्तत्ज्ञानादनुमित्यापत्तेर्वारणाय विशिष्यसंबंधान्निवेश्यस्यैव संबंध
घटितव्याप्तिपक्षधर्मताविषयकज्ञानस्य हेतुतायाः कल्पनीयतया विभिन्नसंबंधेन व्याप्यत्वेषु धूमरूपविशेषा राम०
दिषु व्याप्तेर्भेदात्तद्विषयकपरामर्शकारणतोच्छेदश्चावश्यक इति प्रायशाद्रक्ष्यं। अथ हेतुतावच्छेदकमनिर्वच्य ११६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारज्ञानकालेपि निर्द्धर्मितावच्छेदकव्याप्तिज्ञानोत्पत्त्यास्यानुमित्यापत्तिरावश्यकत
याव्यभिचारस्य हेतुदोषत्वानुपपत्तिरिति चेन्न किंचिद्धर्मावच्छिन्नहेतुताकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् वस्तुतः पक्षवृत्तित्वेन
निश्चीयमानधूमत्वाद्यवच्छेदेनाव्यभिचारनिश्चयं विना पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन व्यभिचारसंशयस्यानिवृत्तेः पक्षेऽव्यभि
चारिसामान्याभावकोटिकसंशयस्यापि साधारणवर्जितस्य संभवे नाव्यभिचारांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकस्यापि पक्षेऽव्यभिचारि
निश्चयस्यासंभवे न धूमत्वादिविशिष्टे व्यभिचारग्रहस्यानुमित्यासत्तिविरोधित्वात्। अथ धूमालोकादिपरामर्शानामे
करूपेणाहेतुत्वे धूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपा पक्षता धूमलिंगकपरामर्शस्यैव सहकारिणी न त्वालो
कलिंगकपरामर्शस्येति सहकारित्वनियमानुपपत्तिः। सिद्धिकाले धूमलिंगकानुमितीच्छासत्त्वे धूमपरामर्शसत्त्वे च यद
कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमात्मिका सामग्री फलं जनयतीति तस्याः तदानीमसत्त्वे धूमपरामर्शस्येति चालोकपरामर्शेन
स्याप्यावश्यकतयाऽनुमितेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न एतन्मते हि पक्षता लिंगविशेषनियंत्रिता नोपेयते अपि तु तत्तल्लिंगपरा
मर्शविशिष्टतत्तल्लिंगकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपा एकैव पक्षता नानालिंगकपरामर्शसहकारिणीत्यत्र
नातिप्रसंगशंकापि न चैवमेकान्यानंतानां परामर्शानां विशिष्टेच्छाभावानां निवेशे तेषां मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिग
मनाविरहेण बहुतरकारणताधिक्यप्रसंग इति वाच्यं। सिद्धिकाले विनापि तत्तल्लिंगकेच्छामालोकलिंगकेच्छाबलाद्धूमालो
कोभयलिंगकसमूहालंबनपरामर्शाद्धूमलिंगकानुमितिफलस्याव्यभिचारेण तत्तल्लिंगकानुमितौ तत्तल्लिंगकानुमितीच्छाविरह

धूमे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० के० ११७

विशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन हेतुत्वासंभवादुक्तरीतेः सर्वैरेवादरणीयत्वात् तल्लिंगकपरामर्शविशिष्टतत्तल्लिंगकानुमि
तीच्छातोऽस्वीयव्याप्तिपक्षधर्मत्वविषयतानिरूपितविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नलिंगकत्वप्रकारकत्वसंबंधेनपरा
मर्शविशिष्टानुमितित्वेनानुगमय्य एक एवाभावः सिद्धौ विशेषणतया निवेश्यत इत्यप्याहुः ननु धूमालोकादिप
रामर्शानामेकरूपेणाहेतुत्वे तदवच्छेदकनिश्चयत्वशरीरे धूमत्वालोकत्वाद्यवच्छिन्नाभावकोटिकसंशयानामनुग
तरूपेणाननुगतरूपैर्वा प्रवेशस्यैव निवेशनीयतया वह्निव्याप्यधूमवानयं वह्निव्याप्यालोकवांश्चेत्याद्याहार्यसंश निखिल४
यादनुमित्यनुदयापत्तिः नच संशयत्वघटकव्याप्यविषयताभिन्नत्वं अनुमितिजनकतावच्छेदकव्याप्यविषयतायां नि
वेशनीयमित्यत्र तज्ज्ञानीयधूमादिविषयतायाः संशयत्वाघटकतया न तत्संग्रह इति वाच्यं प्रत्येककोटिनिश्चयीयविष
यतातिरिक्तविषयतायाः संशयेऽप्रामाणिकतया निश्चयीयव्याप्यविषयताया एव विपरीतकोटिसहितायाः संशयघ
टकत्वात् स्वनिष्ठसंशयत्वघटकीभूताविषयतान्यव्याप्यविषयताश्रयं यत् यद् तद्व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वोपगमे त त्व
त्संशयव्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेण प्रवेशे भेदकूटनिवेशपर्यवसानात् तावतां भेदानां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमना
विरहेण कारणतानंत्यप्रसंगादिति चेन्न व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावकोटिकसंशयभेदस्यैव निवेशनीयः ननु धूमत्वालो
कत्वाद्यवच्छिन्नाभावकोटिकसंशयानां तत्तद्रूपेण भेदकूटः। धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावकोटिकव्याप्यंतर निश्चया रा म०
नात्मकेऽव्याप्यवत्तासंशयेऽपि उपस्थितव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावविषयकत्वमपि कल्प्यते तादृशाभावमात्रविरोधिनोऽन्या ११७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्यवत्तानिश्चयस्य व्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चयस्य वा प्राक्सत्त्वे तदुत्तरं जायमानो धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावकोटिकोऽपि संश
यो व्याप्यत्वपर्याप्तप्रकारताकनिश्चयरूप एव तादृशनिश्चयसामग्र्यास्तत्राक्षतत्वादिति ततो जायत एवानुमितिरिति
न कश्चिद्दोष इति। केचित्तु विरोधानुपस्थितिकालीनाभावाभावसंशयस्य तदुभयसमुच्चयविलक्षणत्वनिर्वाहेन
विरोधविषयकतया संभवति अनुपस्थितविरोधस्याप्रकारत्वात् तत्संसर्गताया अप्रामाणिकत्वात् एतदनुरो
धेन तदुपगमे संशये कोटिविषयताया एव विलक्षणाया उपगन्तुमुचितत्वात् तथा च संशयत्वघटकविलक्षणकोटि
विषयताभिन्नत्वमेवानुमितिजनकतावच्छेदकं व्याप्यविषयतायां निवेशनीयं वैलक्षण्यं च तस्याः पदार्थान्तररूपं क्लृप्तान
गतरूपं वेत्यन्यदेतत्। न च विरोधानुपस्थितिदशायां नाभावाभावयोः संशयः अपि तु तदुभयसमुच्चय एवेति विरोध
स्यानिखिलसंशये प्रकारतयैव भानमिति वाच्यं। भावाभावयोर्विरोधभानमते तदेव तदुभयसमुच्चयस्यानुमि[illegible]त्वात्॥ चविरुध्द७
न च तदानीं संशयसमुच्चयावेवानभ्युपगन्तव्याविति वाच्यं प्रत्येकसामग्रीभ्यां प्रत्येकं स्वस्वकार्यजनने बाधकाभावात्तदनु
भयवत्सामग्र्याः परस्परफलप्रतिबन्धकत्वात् अन्यथा संशयोच्छेदादिसाङ्कः। अन्ये तु संशये भावाभावोभयप्रकार
तानिरूपिताएकविशेष्यतासमुच्चये तु प्रकारभेदेन तद्भेद इत्युभयोर्वैलक्षण्यं एवं च भावाभावप्रकारतानिरूपितव्याप्य
प्रकारतानिरूपितविशेष्यताकत्वमेव सर्वसाधारणं व्याप्यवत्तानिश्चयत्वं। भावद्वयकोटिकोऽनु संशयः प्रामाणिकः
धूमवान् जलत्ववान् वायमिति संशयाभावद्वयस्यापि नानोपगमात्। अभावभासकसामग्र्याः सत्वे विरोधाग्रहे समुच्चयस्ये
वोपगमात्। विरोधग्रहदशायां तस्यैव विरोधिप्रकारकत्वेनैव सामग्रीसहितस्य तत्प्रकारकालौकिकविषयताशालिज्ञानप्रति

निश्चये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग दा० के० बंधकतयाउभयप्रकारकज्ञानस्यैवासंभवात् निश्चयसामग्री च तदभावप्रकारकज्ञानसामग्र्यसमवहिततत्
११८ त्प्रकारकज्ञानसामग्री न तु निश्चयत्वावच्छिन्नसामग्री निश्चयत्वजन्यतानवच्छेदकत्वात् तदसिद्धेः पीतत्वशंखत्वयो
र्विरोधित्वेन ज्ञायमानयोर्दोषवशादेकधर्मिण्येव निश्चयविषयतया भावद्वयकोटिकज्ञाने संशयत्वासंभवे स्य
न असति दोषविशेषे लौकिकसंनिकर्षादौ च एकधर्मिणि तादृशयोर्निश्चयासंभवेन च तादृशप्रतिबध्यप्रति
बंधकभावस्य प्रामाणिकत्वादिति तदसत् अभावत्वघटितधर्मावच्छिन्नहेतुमत्वपरामर्शस्य व्याप्यत्वावच्छि
न्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायां अभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वसत्वेन तादृशपरामर्शनिश्चयत्वा स्य
नुपपत्तेन च व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रकारतात्वेन विरोधिकोटिप्रकारतानिवेशात् न्यायं दोष इति वाच्यं।
यत्र विरोधिकोटेरपि साध्यव्याप्यतया भानं तादृशसंशयस्य दुर्वारत्वात् एवं शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छेदेनाभावप्रका
रकस्य नीलपर्वतत्वादिविशिष्टे व्याप्यवत्तावगाहिनः संशयस्य न्यूनाधिकधर्मावच्छिन्नभावाभावोभयप्रकार
तानिरूपितविशेष्यतयोरैक्यासंभवात् नीलरूपावत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयादिदशायामपि तादृश
संशयोत्पत्तात्र नीलपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां वह्निव्याप्याभावप्रकारतानिरूपितत्वानुपगमासंभवात्।
तादृशसंशयएवासिद्धः एकधर्मपर्याप्तकोटिद्वयधर्मितावच्छेदकताकबुद्धेरेव संशयत्वादिति तु न वाच्यं। यदंशा राम०
भानप्रयुक्तं संशयत्वं तज्ज्ञाने अधिकस्य एकतरकोटिधर्मितावच्छेदककोटौ भानेपि अधिकं किंचित्सादिन्यायेन ११८
संशयत्वावश्यकत्वात् तुल्यबलसामग्रीभ्यां तादृशाज्ञानजननेबाधकविरहेण तथाविधज्ञानमेव न जायत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृश्यत्वसंभवात् संशये कोटिद्वयनिरूपितविशेष्यत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः समुच्चये तु न तथा एवं चा
भावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानवच्छिन्नतत्प्रकारकविशेष्यताकत्वं तन्निश्चयत्वमित्यपि न युक्तं स्वविरुद्ध
त्वयाज्ञायमानद्वयोपस्थापितभावाभावोभयविशिष्टधर्मिविषयकज्ञाने विशृंखलधर्मिविषयताद्व
यीपगमे ज्ञानस्य समूहालंबनतया एकवाक्यताविरहेण समासानुपपत्त्या धर्मिविषयताद्वयस्यावच्छेद्या
वच्छेदकभावध्रौव्येन तादृशज्ञानस्य निश्चयत्वानुपपत्तेरित्यादिकं भावद्वयमात्रकोटिकोपि संशयोऽभ
भावभानस्य सामग्र्यसत्वेऽनुभवसिद्धः। समानबलसामग्रीद्वयसंवलनसिद्धोक्तसामग्री प्रतिबंधकता
याम प्रामाणिकत्वात्। संशयत्वे च कोट्यंशे लौकिकविषयताविरहस्य प्रयोजकतया कल्पितदोषविशेष
जनिश्चये तदभावनिर्वाहात् लौकिकविषयत च साक्षात्त्वजातिव्यंजकविषयता सा च दोषविशेषजन्या
नेपि शंखः पीतद्रव्यादिभ्रमानंतरं पीतिमानं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायोदयात् एवं चाभावप्रकारतानि
रूपितत्वादिना व्याप्यविषयतीयानिश्चयत्वघटकत्वेऽतिप्रसंगो दुर्वार एवेत्यपि वदंति इदं तु बोध्यं संशय
समुच्चययोर्वैलक्षण्याय संशये कोटिद्वयप्रकारतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते एवं च किंचि
त्प्रकारतानवच्छिन्नव्याप्तिप्रकारितत्वं ज्ञानत्वमेव व्याप्यवत्तानिश्चयत्वं धूमालोकादिपरामर्शसाधा
रणमनुमितिजनकतावच्छेदकं तत्र च न काचिदनुपपत्तिः। अभेदेऽवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहात् न तत्प्रका

गदा० केव० रकसस्यतत्प्रकारकत्वावच्छिन्नत्वरूपं कापि संशयत्वं मानसत्वव्याप्यजातिरव्याप्यवृत्तिं सर्वत्र संशयस्य मान
११९ सत्वतया एवोपगमाच्चेत्क्षः स्वन्निकर्षादिनाऽयऽन्निकसंशयदशायां पर्वतं पश्यामीत्यनुव्यवसायश्च संशयस्य
पूर्वं परतो वा जायमानतद्विषयकचाक्षुषादिज्ञानकल्पनेन तद्विषयकतयैवोपपादनीयः संशयत्वस्य चावच्छेद
कं तत्तद्धर्मिविषयकत्वावच्छिन्नतत्तत्कोटिविषयकत्वमेव एवं च पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रका
रकत्वावच्छेदेन संशयत्वाभाववत्त्वमेव पक्षे व्याप्यवत्तानिश्चयत्वं वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निव्याप्याऽऽलो
कवांश्चायं पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्यत्र वह्निव्याप्यधूमवत्त्वाद्यात्वादिसंशये च पर्वतत्वविशेष्यकत्वावच्छिन्न
धूमप्रकारकत्वावच्छेदेन संशयत्वाभावोऽननुभवसिद्ध एव पर्वते धूमं न संदेह्मि प्रतीतेः सर्वानुभवसिद्धत्वादि
ति नानुपपत्तिः चाक्षुषादिज्ञानस्यापि संशयत्वे सांकर्यभयेन नानैव संशयत्वजातिस्वीक्रियते तेन तदभावकू
टवत्त्वमेव निश्चयत्वं घटकं अनंतहेतुतावच्छेदकभेदेन अनंतकारणत्वकल्पनापेक्षया कतिपयसंशये
त्वजातिभावघटितनिश्चयत्वेन सर्वसाधारणकारणत्वकल्पने लाघवात् जातेरव्याप्यवृत्तितानिश्चयादिभिर
पि स्वीक्रियते इति नायं सिद्धांतभीतिः न च तु वा संशयत्वजातिरव्याप्यवृत्तिरेव तद्विशिष्टनिरूपितत्वं संशय
कोटिविषयतायाएवोपेयते न च तु च संशयनिश्चययोर्विषययोर्विषयताभेदः तं विना संशयसमुच्चययोर्वैल राम०
क्षण्यानुपपत्तेरुक्तत्वात् एवं च संशयत्वविशिष्टानिरूपितत्वस्य पक्षविषयतानिरूपितव्याप्यविषयतायां निवेशात् सर्व ११९
पृथक् सामंजस्यमिति धूमत्वालोकत्वावच्छिन्नाभावघटितत्रमत्वज्ञानानामाभानोद्दिष्टकूपरामर्शविशेषणतायाः सहकारितामावाश्रेतु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रोधात्साध्यनतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणताभेद-आवश्यक इति केचिद्दिधितिकारमाक्षिपंति तत्तद्विषयतासंबंधेन तत्त
दप्रामाण्यग्रहविशिष्टधूमादिप्रकारताभेदकूटविशिष्टत्वेन व्याप्यविषयतानां कारणतावच्छेदकत्वे आलोकादिविषयताया धू
माभावादिघटितभ्रमत्वग्रहेस्यात्तं-अपणाभावेपि तादृशभ्रमत्वग्रहविशिष्टधूमादिविषयताभेदसत्वात्तदानीमालोकादिपरामर्शादनु
धू.ह मितिः अप्रामाण्यग्रहाहिंसत्वे च कालांतरीपात[illegible]विषये तद्विशिष्टत्वे हेतौ गमान्नोनुपपत्तिः वस्तुतस्तु कारणतावच्छेदकव्याप्य प
प्रकारतायाः किंचिद्धर्मविशिष्टविषयताविशिष्टत्वं निवेशनीयं विषयतायाः धर्मवैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्व
स्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यतानिरूपितस्वप्रकारतानिरूपितत्वोभयसंबंधेन संशयविषयतावैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकप्रकार
तावच्छेदकावच्छिन्नत्व स्वनिरूपकज्ञानसमानाधिकरणज्ञाननिरूपितत्व स्वनिरूपकज्ञानविशेष्यीभूतज्ञाननिरूपितत्वेन
त्रितयसंबंधेन वाच्यं तादृशी च विषयता धूमाद्यप्रामाण्यज्ञानीयधूमादिप्रकारितानिष्ठेति ज्ञानभेदेन विषयताभेदमतेन
कश्चिद्दोष इति केचित्। समादधति। परे तु जनकतावच्छेदकप्रकारतायां यद्धर्मावच्छिन्नत्वं फलोत्पादप्रयोजकं तदवच्छिन्ना-
भावघटितभ्रमत्वज्ञानमकिंचित्करं एवं च हेतुतावच्छेदकानवगाहिज्ञानकारणतावादिनां व्याप्यप्रकारतायामवच्छेदकतया धू
मत्वाद्यभावोपि व्याप्यवानयमिति ज्ञानादनुमित्यसत्त्वाद्वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यादिज्ञानाद्धूमाभाववद्वृत्तिधूमप्रकारकमि
दंशोनंदसप्रामाण्यग्रहे दशायां वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वाग्रहे जायत एवानुमितिः यत्र नानुमितिस्तत्र तादृश
भ्रमत्वग्रह एव कल्प्यते व्याप्यधर्मीतरानिश्चये यत्र स्थले व्याप्यधूमादिनिश्चये प्रामाण्यग्रहसत्वे व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावस्य धर्मिणि
संशयसंभवेन तद्धर्मिविशेष्यकज्ञाने तादृशाभावघटितभ्रमत्वस्य संशयस्योचितत्वावर्जिततया प्रायशः संभवात्। एवं च व्याप्यत्वा
वच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वज्ञानाभाव एव परामर्शस्य विशेषणं सहकारी वा न तूदासीनधूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वज्ञाना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०टी०के०व० भावइति न किंचिदनुपपन्नं यत्साध्यपक्षकस्थले व्याप्यतावच्छेदकधर्मविशेषाभावघटितत्वमत्यग्रहदशायामितरानुमि
१२० तिकारणसमुदायसत्वे व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावघटितत्वमत्यग्रहनियमस्तत्साध्यपक्षकस्थलेऽपि प्रामकमेवैतल्लाघ
वात्तिर्ध्यानमितिवदंति ननु साध्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिपक्षे सामानाधिकरण्यप्रविष्टसाध्यसंबंधत्वमेवा
नुमितौ विधेयतावच्छेदकसंबंधताप्रयोजकं तत्घटितोक्तव्याप्तेरनुमित्सहेतुत्वे च संबंधभानेन नियामकस्य कुर्व
चते साध्यांशे निरस्यति। यत्संबंधेनेति उक्तव्याप्तिघटकसाध्याभावप्रतियोगितायामवच्छेदकतया भानमेव वि
धेयतावच्छेदकतया संबंधभानेन नियामकमिति स्पष्टः ॥ ननु व्याप्तेः साध्यसाधनसामानाधिकरण्याघटितत्वप
क्षे कदाचित्संयोगेन हेतुमत्ताज्ञानादेवानुमितिः कदाचित्तु समवायादिने स तत्र किं नियामकं व्याप्तेस्तदघटि
तत्वे च तादृशसामानाधिकरण्यघटकसाधनीयसंबंधेन पक्षे साधनवत्ताज्ञानस्यानुमितिहेतुतया तन्नियम
इत्यत आह साध्याभाववतीति येन संबंधेनावृत्तित्वमिति यत्संबंधावच्छिन्नवृत्तेरभावइत्यर्थः नातिप्रसंगः नाभ्रांतस्य
समवायेन धूमादिमत्तिवत्ताघमनुमितिप्रसंगः ननु उक्तव्याप्तेरवृत्तिसाधारणत्वात्तद्धेतुकाप्यनुमितिरभ्रांतस्यस्या
दित्यत आह अत्र कात्राहदेरिति तथात्वेपि साध्याभाववदवृत्तित्वेपि अभ्रांतस्य तत्र पक्षधर्मताज्ञानविरहान्नानुमितिः
मं नन्वेवमपि व्याप्तिज्ञानं विनावृत्तिहेतुकानुमितिरित्यनुभवो व्याहन्यते इत्यत आह निर्विशंता चेति या काचेत्ऽनास्वा ग०प०
मांउक्तानुभवस्य सविवादत्वात् तत्र तादृशाव्याप्ताववृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यमिति तथापि दर्शितत्वोपपत्तौ क्षते १२०
रितिभावः वृत्तिमत्त्वनिवेशेनैवोक्तातिप्रसंगवारणसंभवे साध्याधिकरणतानिवेशो निरर्थकः हेतौ साध्यसामाना

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नि धिकरण्य[?]श्रेदृशायामनुमित्यापत्तेर्व्यापकतापरामर्शहेतुताविचारोपदर्शितरित्यानिरास
संबंधेन२ संभवादित्याशयेनाह वृत्तिमत्त्वेति वृत्तिमत्त्वं व्याप्यताघटकसंबंधित्वेऽतस्तादात्म्यसंबंधेन
आकाशादेरपि द्रव्यत्वादिव्याप्यतापत्तिः साध्याभाववद्वृत्तितादात्म्येनाभाव साध्याभाववद्वृत्तिभि
न्नत्वरूपसाध्याभाववदवृत्तित्वस्य प्रत्येकं हेतुत्वे च ननुगमः एकतरस्येव हेतुत्वे विनिगमनावि
रहः तदुक्तं च साध्याभाववद्वृत्तिभिन्नत्वशरीरे एकस्य धर्मिणोऽधिकस्य निवेशे न गौरवे पि तद
प्र हेतुत्वेऽनुगमविरोधः अनुमितिहेतुता[illegible]योजकस्य व्यभिचारज्ञानविरोधित्वस्याविशेषादि
ति तादृशव्याप्त्योस्तद्विषयधियोर्वा ऽननुगमे व्यापकसामानाधिकरण्यस्य तद्विषयो वा ज्ञानानु
गमकरूपाक्रान्तत्वेन व्यापकसामानाधिकरण्यधीरप्यनुमि[illegible]तिहेतुः स्यादेवेत्याशंकते अथे
त्यव्यभिचारधीति साध्याभाववद्वृत्तित्वधीत्यर्थः विरोधिविषयत्वेनेति उक्तरूपव्याप्तिद्वयम
नुगमस्य तद्विषयकत्वेन ज्ञानानुगमः शिरोवेष्टनेन नानाशास्पर्शतुल्य इति व्यभिचारज्ञान
विरोधित्वेन ज्ञानानुगमकरूपेण हेतुतायामेव तात्पर्य्यं व्यभिचारके[illegible]साध्याभाववद्वृत्ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०ता०के० त्वबुद्धिं नचैवमिति व्यापकताधियः साध्याभाववद्वृत्तित्वधीप्रतिबंधकत्वमेव नेत्यर्थः मानाभावादितिभा
१२१ व वः ननु तुल्यभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञाने तुल्यवित्तिवेद्यतया वह्नित्वे धूमवद्वृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभा
नात् वह्नित्वधर्मिक तादृशावच्छेदकत्वाभावरूपव्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिनो ज्ञानस्य ग्राह्याभावाव
गाहितया विरोधित्वमपि यादृ मेवत्या शंक्या ग्राह्याभावावगाहिनोपि ज्ञानस्य विशेष्यांशे समानप्रका
आ रकस्यैव विरोधितांतित्वादिना भासमानवह्नित्वादौ अवच्छेदकत्वादिबुद्धिप्रतिबंध्यताघ्नवच्छिन्ने तत्रानव व
च्छेदकत्वधियो विरोधित्वात् एवं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावगाहिप्रतियोगिज्ञाने प्रत्येवाभावज्ञानं
विरोधि अन्यथातिप्रसंगादित्याशयेन प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावाभिमतज्ञानयोः समानप्रकारकत्वं व्यधि
चाज्ञाने ग्राह्यस्यावच्छेदकत्वस्य संबंधताप्रदर्शनेन तत्संबंधानवगाहित्वं च दर्शयति वह्न्यभाववद्वृत्ति
रिति वह्नित्वं स्वरूपेणोति भासत इत्यग्रिमेणान्वयः स्वरूपेणाभाने निष्प्रकारकभानं न तु स्वप्रकारेणाभा
नं वह्नित्वं यदभाववद्वृत्तिर्धूमो इति वह्नित्वावच्छिन्नविषयकधी विरोधित्वेनानुगमे च स्वरूपतो रामः
वह्नित्वावगाहिनो वह्न्यभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञानासंग्रहो बोध्यः। संबंधमर्यादयेत्यनेन तादृशेति १२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष प्रकारकत्वमपि दर्शितं विषयविरोधविरहादिति विरोधिताप्रयोजकविषयताविरहादित्यर्थः अवच्छेदकत्वतद्
भावरूपविषययोर्विरोधस्यानिर्विवादत्वात् यथाश्रुतासंगतेः विशिष्टस्य महानसीयत्वादिरूपविशेषणांतरं धर्मि
तावच्छेदकतापन्नस्य अवच्छेदकत्वेन धूमसमानाधिकरण्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वानुपपत्त्या प्रकारांतरानुसरणे अनवच्छेदकत्वेनानवच्छेदतापर्याप्त्यवच्छेदकानवच्छिन्नपर्या
प्तिकविषयताकत्वादिविवक्षणे। वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकतादितरावच्छि[illegible]भिन्नप्रतियोगिता
द निवेशो यानवच्छिन्नपर्याप्त्यवच्छेदकतायाः प्रत्येकं वह्नित्वादिवैभावसोल्लभ्येन यथाश्रुतमेवसा
धितिवा [illegible] एवं सति महानसीयवह्निभिन्नवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेः साध्य[illegible]तावच्छेद
कघटकयोर्महानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वयोः प्रत्येकमवच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहेण तदनतिरि
क्तविशिष्टस्याप्यनवच्छेदकतापादकतया स्वीकारात् सुतरामिति विषयविरोधविरहादित्यनुषज्यते तु
प व्यभिचारज्ञाने दर्शितरीत्या परिष्कारिणीं व्यापकताप्रविष्टाभावस्य धर्मितत्प्रतियोगितावच्छे
ना दकावच्छिन्नत्व[illegible]त्वाभा[illegible]दिति भावः ननु व्यभिचारज्ञानव्यापकज्ञानयोर्मध्ये किमेवं चाद्दित्याये ता
प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदके सनेन यादृशधर्मे साध्यतावच्छेदकतापर्याप्तिः तादृशधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकानवच्छिन्न किंचिद्ध
र्मपर्याप्तिमत्त्वविवक्षणे महानसीयत्वासहितवह्नित्वादिपर्याप्तावच्छेदकतायाः पर्याप्त्यवच्छेदकोनगुरुत्ववह्नित्वमात्र इति धर्मः स्वरूपविलात्
तथा च मादृशधर्मानवच्छिन्नबुद्धिविशेषयतावच्छेदकत्वादिधर्मस्य पर्याप्तिमादाय वह्नित्वादेर्धूमादिव्याप्यतावच्छेदकत्वमिति भावः ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० के० नैव परस्परविरोधिता न तु ग्राह्याभावावगाहित्वेनेति समानप्रकारकत्वमनपेक्षितमत आह मणाविति इदमुपलक्षणं व्याप
१२२ कतावच्छेदकज्ञानस्य व्यभिचारधीविरोधित्वेपि सामानाधिकरण्यविषयतायास्तन्निरूपितहेतुविषयतायाः अप्रतिबंधकतानवच्छे
दकतया पक्षविषयतानिरूपितहेतुविषयतायास्तादृशधीप्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वेन परामर्शकारणतावच्छेदकनि
हा शासंभवात् क्रिव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इत्यादिसमूहालंबनरूपाद्व्यभिचारधीविरोधिज्ञानादनुमित्यापत्तिर्दुर्वा
रेत्यपि बोध्यं ननु केवलान्वयिसाध्यकानुमितेर्भ्रमं विनोपपादनाय गुरुशरीरापि व्यापकसामानाधिकरण्यरूपा व्याप्ति
रेवानुमितिप्रयोजिका वाच्येत्यत आह व्यापकतेति ज्ञानादिमानित्यनुमितेरिति स्वरूपतो ज्ञानत्वादिविधेयतावच्छेदका
वगाह्यनुमितेरित्यर्थः अयोगादिति यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदके व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्तेन रूपेणैव साध्यता
वच्छेदकमनुमितिविषय इति नियमस्यावश्यमभ्युपगंतव्यत्वादिति भावः व्यतिरेकिसाध्यकस्थले साध्याभाववद्वृत्ति
त्वज्ञानं केवलान्वयिसाध्यकस्थले तु व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानं हेतुरित्युक्तौ वह्न्यभाववद्वृत्तित्वज्ञानात् स्वरूप
तो वह्नित्वादिविधेयिन्या वह्निमानयमित्याद्यनुमितेर्निर्वाहात् विषयतया केवलान्वयिनो ज्ञानस्य साध्यतानुसरणं
वाच्यत्वत्वादिरखंडधर्मत्वाभावेन स्वरूपतो भानात् तदवच्छिन्नसाध्यकोपेक्षानि धर्मितावच्छेदकव्यापकतावच्छेद गदा०
स्य कत्वग्रहस्य व्यभिचारग्रहप्रतिबध्यतया तैस्समानधर्मितावच्छेदं स्वरूपतो ज्ञानत्वानवगाहितया च न तस्य ज्ञानवानि १२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्यनुमितिहेतुतासंभव इति ध्येयं रूपांतरेण व्यापकतावच्छेदकावगाहिपरामर्शस्य स्वरूपतो विधे
यतावच्छेदकभासकत्वोपगमे बाधकमाह अन्यथेति तन्मात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण तत्र व्यापकतावच्छे
दकत्वग्रहस्य स्वरूपतस्तद्धर्मभासकत्वोपगमे त्वा[redacted]तित्वेन जात्यंतरसाधारण्येन व्यापकतावच्छेद
कत्वग्रहान्नानुमितिप्रसंगः इत्याशयेनाह अनुभवत्वव्यापकेति प्रत्यक्षात्व[redacted]नुभवत्वादिसाधारण्य
धारण्यायानुभवत्वव्यापकेति अनुभवत्व इत्यत्र तृतीयार्थकं स्मृतित्वव्यावर्त्तनायानुभववृत्तित्वस्य स्व
रूपसत्तानिवेशः सत्ताद्युपात्वव्यावर्त्तनाय गुणत्वव्याप्येति किंचिद्रूपाश्रयत्वार्थकं तथा च ग्रहेपि व्या
पकतावच्छेदकत्वग्रहेपि तत्प्रसंगात् स्वरूपतो ज्ञानत्वविषयकानुमितिप्रसंगात् न च तद्रूपेण व्याप
कतावच्छेदकत्वग्रहस्य स्वरूपतो ज्ञानत्वादिप्रकारकज्ञानानुमित्यजनकत्वेपि ज्ञानत्वत्वेन तद्ग्रहस्य
तादृशानुमितिजनकत्वमविरुद्धमिति वाच्यं तथा सत्यस्मृतिसिद्धिविरोधादिरूपतादृशानुमितिप्रति
द्वा बंधकेज्ञानत्ववत्ज्ञानवानयमित्येतावन्मात्राकाराया अनुमितेर्विलोपप्रसंगात् यत्तु स्वरूपतो यत्र धर्मे ज्ञा
नत्वादिकं सामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकतया भासते तादृशव्यापकतावच्छेदकज्ञानत्ववत्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा० के०
१२३

च ज्ञानसमाधिनो करणहेतुमानयमित्यादि परामर्शात् ज्ञानवानयमित्याद्यनुमितिः यत्र च ज्ञानत्वला
दिनैव तत्तथाभासतो ताद्दशव्यापकतावच्छेदकज्ञानत्ववत् समानाधिकरणहेतुमानयमिति ज्ञा
री ता ज्ञानत्ववद्ज्ञानयमित्याद्याकारानुमितिरिति केचिदुच्यते। तदसत् व्यापकतावच्छेदक
मा जातिविशेषवत् समानाधिकरणहेतुमानयमित्यत इव ताद्दशाज्ञानत्ववत्ज्ञानसमानाधि
करणहेतुमानयमित्यतोपि ज्ञानवानयमित्यनुमितेरयोगात्। ताद्दशपरामर्शयोरविशेषेण
एकस्मात्ताद्दशानुमितिर्नान्यस्मादिति फलवैषम्यस्यानुभवविरुद्धत्वात्। अन्यथा वैपरीत्यस्या स
पि सुवचत्वात् ज्ञानत्ववत् ज्ञानवानयमित्याकारानुमितिर्द्विधा ज्ञानत्वविषयिणीकृदापि
तज्ज्ञानवानयमित्यनुमितिरिति नियमस्यतावतापि निर्वाहात्। तद्धर्मावच्छिन्नेतरावृत्ति
त त्वेन व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानात् धर्मप्रकारेण साध्यानुमितिः तत्रैतेत्वप्रतियोगितावच्छेद राम
कतया तद्धर्मस्य भानमनुमितावपि तस्य ताद्दशभानमिति नियमः। अतो व्यापकता १२३

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वच्छेदकज्ञानत्ववदितरावृत्तिधर्मवत् समानाधिकरणहेतुमानयमिति ज्ञानाज्ञानत्ववत्वानयमित्यनुमितिः
पकतावच्छेदकज्ञानेतरावृत्तिधर्मवत्समानाधिकरणहेतुमानयमित्यादिपरामर्शाच्च ज्ञानवानय
मित्याद्यनुमितिरिति तु सूक्ष्मदर्शिनः। प्रतियोगिताधर्मिकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वघटि
तोभयाभाववज्ञानमनुमितिहेतुः तत्र साध्यतावच्छेदकस्य स्वरूपतोपि भानसंभवात्तदीयसा
ध्यतावच्छेदकविषयतातुल्याऽनुमितौ तद्विषयतेति नियमान्नो किंचिदनुपपन्नमित्यपि
वदंति तन्न वह्नित्वरूपेण प्रतियोगिनोपि वह्नित्वरूपेण प्रतियोगित्वाभावमभ्युपगच्छतः
प्रगल्भस्य मते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वज्ञानमेवानुमितिहेतुः तत्र स्वरूप
तोपि साध्यतावच्छेदकभानसंभवात् सर्वसामंजस्यमिति ध्येयं ननु साध्याभाववदवृत्तित्व
ज्ञानमात्रस्यानुमितिहेतुत्वे भ्रमं विना केवलान्वयिसाध्यकमनुमानं नोपगंतव्यं तथा
च केवलान्वयिसाध्यकहेतुमत्तापरामर्शादेवानुमितिहेतुरास्तां व्यतिरेकिसाध्यके
तु केवलान्वयित्वभ्रमादेवानुमितिरिति विपरीतमेकुवतो न स्यादित्यत आह अतएवेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.ता.के० १२४ ज्ञानत्वत्वावच्छिन्नेकेवलान्वयितावच्छेदकत्वज्ञानात् स्वरूपतो ज्ञानत्वादिप्रकारकज्ञानाद्यनु
मितेरनुपपद्यमानत्वादेवेत्यर्थः। उक्तरीत्या तदनुपपत्तिमाशंक्य दूषणांतरमाह सर्वेति घटघ
मानव्यतिरेकवत्त्वादिज्ञानं मानसमेवेति तत्रांकानिरासाय सर्वजनीनानुभवसिद्धानुमितित्वकथ
नं केवलान्वयित्वभ्रमासंभवाय घटघमाद्यव्यतिरेकेति नन्वेवं केवलान्वयितायां घटमाण
वाच्यत्वादेरनुमितिनिर्वाहाय व्यापकताज्ञानहेतुताकल्पनमपि दुर्वारमेव न च वाच्यत्वत्व
मभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानकाले पि संबंधविधया अभावे वाच्यत्वत्वाद्यवच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वावगाहि असमानप्रकारकव्याप्तिज्ञानं संभवत्येवेति न व्यापकताधी
हेतुतेति वाच्यं अभावत्वावच्छेदेन अनुयोगितात्वावच्छेदेन वा स्वरूपसंबंधावच्छिन्नवा
च्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गावच्छिन्नवाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावज्ञानदशायां साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहस्य दुरुपपादत्वात् समानप्रकारकविरो
धिज्ञानसत्वात् स्वरूपसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाप्रसिद्धावपि त्र राम० १२४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मात्मकबाधज्ञानसंभवात् अभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन
प्रकारत्वे तादृशाव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वत्वाभावविषयकप्रमात्मकविरोधिज्ञानस्यापि बाधन्
सुलभत्वात् वस्तुतः स्वरूपसंबंधेन वाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानादिनिष्ठवाच्यत्वविषयिता
यामेव तादृशप्रतियोगिताकत्वं प्रसिध्यति न च विषयितानिष्ठस्य प्रतियोगिकत्वं अभावादिवी
न तैक ५ निष्ठऽन्यजातीयमेव जातीयमिति वाच्यं मिथो वैलक्षण्यस्य प्रामाणिकतया एकजातीयता वनिशान्तो
या अभावरूपकत्वात् अत एव संयोगादिसाधारणस प्रतियोगिकत्वमेवाभाववत्त्वमित्यस्यासंभवं द
ष्यति विरोधग्रंथे यत्तु अभावत्वाविषयकं साध्यरूपप्रकारांशे निष्ठधर्मितावच्छेदकं दर्शितविपरी
तज्ञानं प्रतिबध्यं साध्याभाववदवृत्तिमानित्याकारकव्याप्तिज्ञानं तदापि संभवतीति केचित् तन्न
तादृशव्याप्तिज्ञानस्य केवलान्वयिसाध्यकानुमितिरुपपादेव व्यापकताघटितत्वमंतरेण एवं
तद्ज्ञानं प्रति तदीयत्वादिसहिताभावत्वेनाभावविषयकं [redacted] तदीयत्वसहितानु
योगिताविशेषत्वेनानुयोगिताविशेषरूपाभावत्वविषयकं वा तत्त्वाप्ती त्याकारकज्ञानमेव यथा
अनतिप्रसक्तेन २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा॰ के॰ १२५

विरोधित्वं तु विषयितादिसाधारण्यात्तयातिप्रसक्तेन केवलं तदीयत्वादिना अभावानुयोगितां वा अवगा
हमानं तथा हेतुमति साध्यं नास्तीत्याकारकं साध्यीयत्वाभावत्वाभ्याम् अभावविषयकं तदीयत्वानुयोगि
ताविशेषत्वाभ्यामनुयोगिताविषयकं वा व्यभिचारज्ञानमेव अनुमितिजनकज्ञानविरोधि न त्व
तिप्रसक्तेः तदीयत्वादिमात्रेणाभावादिविषयकं। एवं चाभावत्वानवच्छिन्ने अनुयोगिताविषत्व शे
रूपेणानुयोगितायां वा तदीयत्वावगाहिज्ञानाप्रतिबध्यं ज्ञानं नानुमितिहेतुः संभवति तदीयत्व
मात्रेणाभावादिविषयकसाध्याभाववद्धेतुसामानाधिकरण्यज्ञानदशायामनुमित्यनुपपत्तेरित्य
धि पदर्शितकेवलान्वयित्वग्रहे अनुमितिर्दुरुपपादैवेत्याशंक्य तत्र केवलान्वयित्वज्ञानदशायां तत्साध्यका धि
नुमित्यसंभ[illegible]वेपि तत्र पक्षतारूपत्वानुमित्यैव तत्कार्यस्य पक्षे तत्संशयनिरासादेः संभवद्व्यानाप
न वानाह प्रमेयत्वादिरिति नु केवलान्वयित्वस्य प्रमेयत्वादावग्रहदशायां घटादौ तत्संशयनिवर्तिका धि
अनुमितिः कथमन्यतस्योपपद्यतामित्यत आह कथंचित्त इति धर्मव्यापकत्वेनेति। लिंगेने
तिशेषः। व्यापकताज्ञानात् घटादौ प्रमेयत्वादिसाध्यकानुमितिवादिमतेपि प्रमेयत्वादौ घटादिवृ गदा॰
त्तित्वानुमापकोक्तलिंगज्ञानस्यावश्यकत्वादिति भावः ननु यत्रास्तु ... यत्र घटवृत्ति[illegible]यत्वादि १२५
ज्ञे

५

हेतुस्तत्र प्रमेयत्वमित्यादिसहचारग्रहाभावात् घटवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतामेयत्वादौ नह्यवगंत
ज्ञेये हेतावपि तु यत्र ज्ञेयत्वं तत्र प्रमेयत्वमित्यादिसहचारादिज्ञानात्त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितव्यापकतामा
त्रे तत्र सिद्धं इति मते घटादौ प्रमेयत्वानुमितिः संभवति न तु प्रमेयत्वादौ घटादिवृत्तित्वानुमितिरुक्त ज्ञानाद्धेयप्रये
लिंगग्रहादित्यत उक्तं कथंचिदिति व्यापकत्वनिरूपकतया भासमाने ज्ञेयत्वत्वाद्यवच्छिन्ने न पल ज्ञानात्द्वेमात्र
क्षणविधया घटादिवृत्तित्वग्रह इति रीत्या अभावप्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया भानस्याप्रामा
णिकत्वे तु विशिष्टव्यापकताघटकप्रत्येकयावत्पदार्थोपस्थितौ विशिष्टव्यापकताविरहव्याव
र्तके विशेष्यव्यापकत्वे निश्चीयमाने विशिष्टस्य सहचारग्रहमनपेक्ष्यैव विशिष्टव्यापकताज्ञान निश्चय
स्य संभवेन तद्वृत्तिधर्मव्यापकत्वरूपलिंगस्य प्रमेयत्वादौ निश्चयोपपत्तेरित्यर्थः इदमत्रावधेयं के
वलान्वयिसाधारण्यव्याप्तेः साध्यसामानाधिकरण्यरूपाधिकांशाघटिततया गौरवेन तत्साध्यका
नुमानानभ्युपगमोऽनुचितः पक्षवृत्तिहेतुव्यापकं साध्यमिति ज्ञानादेवानुमितेः स्वीकरणीय
त्वात् यदि च व्यापकताज्ञाने प्रतियोगित्वादिकं प्रकारः साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञाने तु संसर्ग इत्यतः
किमपि लाघवं मन्यते तदा पक्षीयहेतुमत्त्वावच्छेदेन साध्यवत्त्वावगाहिनः साध्यांशेऽव्यापकता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रूपसंसर्गावगाहित्वेनहेतुताकिन्नोपयतेव्यापकताज्ञानेवक्लिप्तत्वादिविषयतानिवेशेनगौरवाच्चेदिच्छि
न्नव्यापकत्वावच्छेदकत्वावगाहिज्ञानस्यपक्षेमेयत्वादिसाध्यकानुमितिहेतुताकिंमुपेक्षितिप्रमात्ववि
षयतानिवेशस्योभयमतेतुल्यत्वात् एकरूपेणावर्त्तदप्रमादिरूपसाध्यतावच्छेदकांशेप्रमात्वादिरू
व पविशेषणांशेभेऽवच्छेदकेपिअन्यरूपावच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वाभावस्यसुवचत्वात् सर्वविषयकप्रमाव्यक्ती पि
नांतत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपिप्रमात्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक
तायाः सुघटत्वात् केवलान्वयिहेतुताकस्थलेविश्वविषयकेश्वरीयप्रमायाव्यतिरेकिहेतुके हेतौ
मघावद्विषयकान्यतमप्रमायाश्चकेनापिरूपेणाहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वासंभ
वाच्चप्रमात्वसामानाधिकरण्येनव्यापकतावच्छेदकत्वस्याप्रत्तेः विशिष्यहेतुतावच्छेदकविषय
तामनंतर्भाव्यकारणताकल्पनेव्यापकतापरामर्षहेतुतावादितोपिशक्यमितिकेवलान्वयिव्या
प्तव्याप्तेः साधनभेदेप्यभेदे आकिंचित्करव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यप्रामाणिकत्वेसा रा०म०
ध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानहेतुत्वेमतेपिकेवलान्वय्यनुमानंनिराबाधमेवसाध्यतावच्छेदकंविशि १२६
ष्ट~~प्रतियोगिकस्य~~साध्याभावस्याप्रामाणिकत्वेपिव्यधिकरणासमवायित्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वादि

मद्भेदवत्व्यधिकरणवाच्यत्वत्वविशिष्टावच्छिन्नाभावनिष्ठाप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावरूपव्याप्तेः प्र
सिद्धिसंभवात् न च व्यधिकरणसाध्यावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वाभावस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारिहेतावपि साध्या
वच्छिन्नान्यदीयाभाववद्वृत्तित्वाभावमादाय सल्लिङ्गपरामर्षसंभव इति वाच्यं। साध्यतावच्छेदकविशिष्टस
हिताभावत्वमाभावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकताया एव व्याप्तिघटकत्वात्। धूमीयत्वादिना घटाभाववद्वृ
त्तित्वाभावीयप्रतियोगितानिरूपिताया अभावनिष्ठावच्छेदकताया धूमादेरिव समानाधिकरणतयाप्य
टादेरप्यवच्छेदकत्वात्। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः व्यधिकरणादिव समाना नावच्छेदक
धिकरणेऽपि स्वीकारादिति तु नवीनः पंथाः। अथ समवायित्वेन वाच्यत्वं वह्नेरिति प्रतीतिबलात् भेदप्र
वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताको न त्वसंतानाभावोऽपि तथा एव दीधितिकृता प्रमे प्रत
यत्वादिधर्मावच्छिन्ने हेतुके स्थले तद्रूपस्य व्यधिकरणतया प्रतियोगित्वासंभवेन सामान्याभावसजातीयत्वव्या प्या
पकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं निराकृत्य यथाश्रुतमिश्रोक्तलक्षणदूषणमपि संगच्छते अन्योन्यास
मवायित्वादिना प्रमेयत्वादेरपि तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन तल्लक्षणानिर्वाहात् न च ता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग०दा०के० दृशाभावोव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताच्छेदकतां एव नत्तु तादृशप्रतियोगिताकत्वेन साध्या के०
१२७ भावसजातीय इति न तल्लक्षणघटक इति वाच्यं समनियताभावानामैक्यं [redacted] धर्मावच्छिन्न
प्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्य च स्वमतेनीयत्वात्तादृशप्रतियोगिताकाभावरूपत्वादिति चेन्न स
मवायितया वाच्यत्वघटान्न्याय्यमिति प्रतीतिवत् समवायितया वाच्यत्ववान्नास्तीति प्रतीतेरपि
सुवच्यत्वादिति मामहूव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकोऽभावस्तथापि
साध्यवदनिरूपितत्वावच्छिन्नाधेयत्वाभाव एव व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यवदनिरूपित
त्वं किंचिदनिरूपितघटादेरप्रसिद्धं तदवच्छिन्नाधेयत्वाभावः तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताक एव प्रसिद्धः व्यभिचारिणी व्यभिचारनिरूपकाधिकरणाधेयत्वे प्रति
योगिनि साध्यवदनिरूपितत्वसत्वेन तद्रूपावच्छिन्नाधेयत्वाभावः समानाधिकरणधर्मा रा०म०
वच्छिन्नाभाव एव तस्य हेतावसत्वं नातिव्याप्तिः सत्तादिनिष्ठद्रव्यगुणादिनिरूपिताधेय १२७
तास्वस्वनिरूपकद्रव्यगुणादिरूपाधिकरणभेदात् भिन्नं तत एव अत एव द्रव्याद्याधेयता

// अत्रेदं बोध्यं तादृशाभावसिद्धौ दीधितिकृतां यथाश्रुतमिश्रलक्षणदूषणं प्रसङ्गत इति नाशंकनीयं तादृशाभावानभ्युपगमेऽपि तदभेदमादाय तस्य
// व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वेन साध्याभावसजातीयतया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रमेयत्वेऽक्षततया तद्घटितार्थस्यैव तस्य स्वमतानुसारेण
// दूषणमिति ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्याः गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नत्वाद्गुणाद्याधेयतायाश्च तदनवच्छिन्नत्वानेनरूपेणा
सत्तादेर्गुणाद्यवृत्तित्वात् अतः सत्तादिनिष्ठगुणाद्याधेयत्वं द्रव्यत्वादिसाँवदतिरूपितमेव यत्तुव्य ध्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमोपि हेतुतिष्ठसाध्यवन्निरूपिताधेयत्वभिन्नाधेय
त्वश्चन्यत्वरूपाव्याप्तिः केवलान्वयिसाध्यकेसाधारणासंभवति हेतुभिन्नपदार्थनिष्ठसा
ध्यवदाधेयतायाएवतत्रहेतुनिष्ठाधेयताताभिन्नापाः प्रसिधेरिति तन्नसाध्यकेयत्रकेवला
ता न्वयिसाध्यकेप्रमेयसामान्येस्येवहेतुतत्रतादृशाधेयत्वाप्रसिधेः सत्तादेः साध्यत्वेसमवाय म्य
संबंधेनसमवेतत्वादिनाहेतुतायांहेतुनिष्ठाधेयताभिन्नहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधे
यत्वाप्रसिधेश्च यदिचस्वनिष्ठसाध्यवदाधेयत्वभिन्नतादृशाधेयत्वाशून्यत्वंस्व[illegible]व्या
प्तिः एकहेतुव्यक्तिनिष्ठतादृशाधेयताभिन्नाधेयताहेतुत्वंतरप्रसिद्धात्तच्छून्यत्वंतत्तद्धेतु स्य
व्यक्तौसुघटमेवतत्कच्यतेततदाहेतुव्यक्तिभेदतव्याप्तिभेदः स्यात्हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰दा॰के॰ १२८ माद्यताधेयत्वभेदं निवेश्य निर्वाहेऽपि विशेषधर्मावच्छिन्नाधेयत्वकूटस्यैव सामान्यधर्माव
च्छिन्नत्वेऽपुष्कर इति । परं तु साध्याभाववद्वृत्तितायाः साध्यवद्वृत्तितान्यवृत्तितात्वेन न निवेशः अन्य
थात्राव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तेः अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभेदस्याव्याप्यवृत्तितानपेसाध्या
भाववस्थाने साध्यवद्भेदनिवेशेऽपि तदप्रतीकारात् एवं च केवलान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धिर्वेध ति
नाव्याप्तिवारणाय साध्यवन्निरूपितवृत्तौ हेतुनिष्ठत्वं निवेशनीयं तथा च वाच्यं ज्ञेयत्वा
दित्यादौ ज्ञेयत्वादिनिष्ठं यत्साध्यवद्वृत्तित्वं तदन्यावृत्तिराकाशाभावे प्रसिद्ध्यतीति तदभावस्य
ज्ञेयत्वादौ सत्वाल्लक्षणसमन्वयः न च तथापि वाच्यं प्रमेयादिसाध्यौ साध्यवन्निरूपितप्रमे त
यनिष्ठवृत्तिभिन्नवृत्यप्रसिध्या ऽव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं स्वनिष्ठं साध्यवद्वृत्तित्वं तद्भेद थ
निवेशेन सामंजस्यात् प्रमेयत्वहेतुव्यक्तौ लक्षणं संगमनीयं तदा स्वपदेन तस्यैवोपादेयतया रा॰म॰
तत्तत्प्रमेयव्यक्तौ साध्यवन्निरूपिततत्तद्व्यक्तिनिष्ठवृत्तिभिन्नप्रमेयांतरनिष्ठवृत्तिशून्यत्वमादा १२८
य लक्षणसमन्वयात् अवच्छेदकभेदेनाधेयताभेदे हेतुनिष्ठत्वस्थाने हेतुतावच्छेदकावा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नत्वन्निवेशस्य एवंचोक्तस्थले रूपांतरावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्वएववििशिष्टान्यत्वप्रसिद्धिः॥
हेतौहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्वृ[redacted]त्तित्वान्यरूपांतरावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्वसत्वेपिनक्षतिः
ध्य ताद्दशसाध्यवद्वृत्तित्वान्याव्यावर्त्तित्वस्तदनवच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्वस्यविवक्षणीयत्वात् अवच्छेदकत्वं
देप्याधेयतायाअन्नेदेहेतुतावच्छेदकनिष्ठंयत्साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वंतदन्याधेयतावच्छेदक
तान्यत्वंहेतुतावच्छेदकेनिवेशनीयमित्याहुःअर्थापत्तेःप्रमाणांतरत्वंव्यवस्थापयिष्यन्व्यतिरेक
व्यापकतायाःअपिअनुमित्युपयोगितांस्वरूपयतिएवमितिगौरवादितिसाध्याभाववद्वृत्तित्वा
पेक्षयेत्यादिःतत्रतादृशप्रतियोगित्वज्ञानस्याविजातीयप्रमितिहेतुतायाःभवतोप्यावश्यकत्वात्
शरीरगौरवमकिंचित्करमतआहव्याभिचारज्ञानेतिव्यभिरैचोज्ञानाविरोधिज्ञानघटित
सामान्याअनुमितिप्रयोजकत्वेआकांक्षादिज्ञानघटितसामग्र्याअपितथात्वापातेनस्वतंत्र
प्रमाणतोच्छेदप्रसंग[redacted]इतिभावःननुहेत्वभावाभावेहेतौसाध्याभावसामानाधिकरण्यग्र
हरूपव्यभिचारज्ञानेहेत्वभावेसाध्याभावव्यापकताधीर्विरोधिन्येवव्यापकाभिमतस्याभावव्या
प्याभिमतस्यसामानाधिकरण्यग्रहेव्यापकताज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वादित्यतआहवस्तुभावेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्र धूमे कदाचिद्विरुद्धत्वादिति धर्माभावत्वेन वह्न्यभावसामानाधिकरण्यग्रहे तुल्यवित्तिवेद्यत
यावह्न्यभावसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगितायां धर्माभावे भानात् तत्र तादृशाभावप्रतियो ना
गित्वज्ञानस्य ग्राह्याभाववगाहित्वादिति भावः प्रतियोगित्वस्य संसर्गविधया ज्ञाने प्रतियोगित्वा
भावज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेन वास्तवेद्व्यापारायेन कदाचिद्विरुद्धत्वान्ननु धर्मत्वेनेति तत्र वह्न्यभावे
सामानाधिकरण्यबुद्धिं विरुणद्धीति विपरीतमनुपपद्यते भिन्नप्रकारकत्वादिति धर्माभा
८ वाभावत्वप्रकारकत्वेन तुल्यवित्तिवेद्यत्वेपि धर्माभावे प्रतियोगित्वानवगाहनादित्यर्थः न
नु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादपि पक्षे साध्यनिर्णयो भवति तस्य च पक्षसत्त्वादिरूपत्वासंभवेन तानुमि
तित्वमावश्यकमित्यत आह व्यतिरेकेति न त्वनानुमितित्वेनाननुभवतादिति अर्थापत्तिरित्यनु
व्यवसायस्यैव तत्रोत्पत्तेरिति भावः ननु तत्रानुमितित्वानुभवस्य सत्त्वविवादेपि अनुमितिसाम राम०
ग्रीजन्यतया अनुमितित्वमावश्यकमित्यत आह तत्र भाति साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यैव लाघ १२९
वेनानुमितिहेतुतायाः क्षमत्वादिति भावः ननु व्यतिरेकव्याप्तिघटितसामग्रीजन्यत्वमपि पक्षगानुमिति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वप्रयोज्ञयोजकं वा व्याप्तिस्थलमाह सामग्रीभेदेति। विजातीयेति। अनुमितित्वविरुद्धजातिमतीत्यर्थः। अनुमिनो
मीत्यनुव्यवसायबलात्तस्य विजातीयानुमितिवृत्तित्वाच्छ्यामीत्यनुव्यवसायबलात्तत्काले व्यप्रमितिसंतरवच्चार्थापयामी
त्यनुव्यवसायबलादपि विजातीयप्रमासिद्धिर्दुर्वारत्वात्। तस्या अनुमितित्वाननुभावेपि अनुमितित्वे शाब्दादिव्यु=
च्छेदपि तथात्वप्रसंगाद्व्यतिरेकव्याप्तिघटितायोरुवाक्योक्ताशाब्दज्ञानादिघटिताया अपि सामग्र्या अनुमितित्वप्रयोजक
त्वसंभवादिति भावः। नन्वेवं तत्कारणस्य प्रमाणान्तरताप्रसंग इत्यत्रेष्टापत्तिमाह। तत्कारणमपीति। अर्थापत्तिः र्था
प्रमाणान्तरमेवेति योजना। अर्थापत्तिरनुपपद्यमानो यो अर्थः तज्ज्ञानं। नन्वेवमन्वयव्याप्तिप्रकारेण साध्याभावव्या
पकाभावप्रतियोगित्वप्रकारेण च पक्षे हेतुमत्ताज्ञाने ज्ञानयौगपद्यानुपगमेतु भयमजातीयज्ञानमेव स्वीकरणीय
मिति जातिसंकरप्रसंग इत्यत आह। कुत्रेति। प्रमाणद्वयसमाहारः शाब्दानुमानादिरूपप्रमाणद्वयसंवलनं। तत्सम
शीलं युगपदन्वयितिव्यतिरेकिधर्मद्वयप्रतिसंधानं। अर्थापत्त्यनुमानयोः संवलनं। तथा च यथा तत्रैकसामग्र्या बल
वत्त्वान्नैकदा मिथो विजातीयप्रमाद्वयसामग्रीसमावेश इति न कुत्र शाब्दानुमितित्वादीनां संकरः। तथा प्रकृतेपि साम
ग्र्या बलवत्त्वकल्पने चानुभवानुरोध एव विनिगमकः। फलसंदेहे च या सामग्री गुरुशरीरा तस्या एव बलवत्त्वं कल्प्यते। त
स्या दुर्बलत्वे स्वीयफलेच्छाविशिष्टत्वेन तत्प्रतिबंधकताया कल्पनीयतये च्छयासमं तत्र विष्टकारणानां विशेषवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गदा०के०
१३०

शेषणाभावे विनिगमनाविरहेणागुरुसामग्र्याः प्रतिबंधकताबाहुल्येन गौरवात्. न चोभयदिदृक्षासत्वे स्वभावब उत्तरग्रंथ
लात्सामग्र्येव फलजननोन्मुखानीमुत्तेजकबलेन सामग्रीतः फलवारणाय स्वफलेच्छाविरहविशिष्टायां दुर्बलसामग्रीफलेच्छा
या एव बलवत्यां सामग्र्यामुत्तेजकत्वं वाच्यं। दुर्बलसामग्र्यां च बलवत्सामग्रीफलेच्छाविरहविशिष्टत्वं स्वफलेच्छाविशेषणं
वाच्यं। तथा च दुर्बलसामग्र्यां नाधिकप्रवेश इति किंतु तस्याः गौरवेणेति वाच्यं।। इच्छाविरहविशिष्टाया इच्छायाः यत्र वि
शेषणत्वं तस्या इच्छातद्विरहयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे तयोः प्रत्येकं कारणांतरैश्च संयं विशेष्यविशेषभावे विनि
गमनाविरहेण प्रतिबंधकतापि स्यात्। यत्रेच्छाविशेषविरहविशिष्टेच्छाया उत्तेजकत्वं न तु विशेषणत्वं तस्यास्तयोरे
वमपि परस्परत्वे विनिगमनाविरह इति प्रतिबंधकत्वस्याल्पतरत्वमिति गुरुसामग्र्या एव बलवत्त्वोचितत्वात्. वस्तु
तो बलवत्याः सामग्र्याः प्रतिबंधकतायां इच्छाविरहविशिष्टाया इच्छायाः नोत्तेजकत्वं किंतु विनिगमनाविरहभये
न इच्छायामुत्तेजकीरसमेकं प्रतिबंधकत्वं। स्वफलेच्छावैशिष्ट्यं निवेश्यैव चोक्तप्रतिबंधकत्वं कल्प्यते तावतोभय स्य
दिदृक्षादशायां दुर्बलसामग्रीप्रतिबंधकत्वोपपत्तेरिति। दुर्बलसामग्र्यामिच्छातद्विरहयोरेकत्र निवेशे प्रति शम०
बंधकताबाहुल्यमतिस्फुटमेव। प्रकृते च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानघटितासामग्री गुरुतरा शरीरात्मा इच्छाव्याप्ते ..... रादि १३०
श्रमस्व कपदार्थघटितत्वात्. अधिकपदार्थानां विनिगमनाभावादिति तन्निवेशाच्चेतिदिक्। सौपन्यथानुपपत्तिज्ञानजन्याधीरपि.

१०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वे

स्वानुमितिरितीति। तथा च तत्करणं प्रमाणांतरमित्यर्थः। नन्वेवं व्याप्तिज्ञानाजन्यत्वे व्याप्यपक्षताजन्यापि सा
न क्लृप्तानुमितिसामग्रीजन्येति न तत्रानुमितित्वप्रयोजकरूपसत्वं इत्यत्राह। अनुपदेनेति। सामग्री
जन्यत्वापेक्षयेत्यादिः। परामर्शाजन्यत्वे स्वव्याप्यवत्पक्षवैशिष्ट्यप्रत्यक्षत्वादिसाधारण
तया अनुमितित्वप्रयोजकत्वासंभवात् पक्षताजन्यत्वे निवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः।
एवं पक्षताजन्यत्वमात्रस्य न याथात्वे तथात्वोपपत्तिः अनुमितित्वोपपत्तिः। तत्रापि विषयतया
पक्षतायाः हेतुत्वादिति भावः। पक्षतायाः प्रत्यक्षमेव न संभवतीत्याह। इच्छेति। एकका
लीनत्वादीति। एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपानीदृश्यानुमित्साविरह
संवंच घटितत्ववृत्तित्वोपनितावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः। तस्याः। पक्षतायाः। पक्षतायाः अनुमि
तिहेतुत्वमभ्युपेत्यापि क्षमनीयतस्यैव प्रयोजकत्वमित्याशयेन दूषयति। साध्यादी
ति। व्याप्यत्वमेव प्रयोजकत्वेतं त्रमन्यथा सामग्र्याऽप्यननुगमेन तज्जन्यत्वस्यापि प्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग.दी०के० योजकत्वासंभवादित्याशंक्य प्रयोजकत्वस्य दुर्वचत्वं परामर्शादिग्रहोक्तं स्मारयति प्रयोजकत्वं चेति। एतेन प्र
१३१ योजकतायाः दुर्वचत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्यत्वमनुभवत्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नव्यापकताज्ञानजन्यत्वमनुभ
वत्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वविशेषणाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षादिव्युदासः। अन्वयव्यतिरेक
व्यापकतयोरनुगमासंभवादादीति। तेनाभावज्ञानजन्यतालाभः। नचैवमप्यभावादिज्ञानानुव्यवसायेत
द्विषयत्वघटितधर्मावच्छिन्ननिरूपितजन्यत्वविवक्षणेपि अभावादिघटिताकांक्षादिज्ञानजन्यशाब्दबो
धेऽतिप्रसंगो दुर्वार एवेति वाच्यं। तज्जन्यत्वपदेन तत्कारणकत्वविवक्षणाच्छाब्दबोधे च पदज्ञानत्वेनैव का
रणतयाऽतिप्रसंगविरहात्। व्यतिरेकिस्थलेपि अन्वयव्याप्तिज्ञानादेव साध्यनिश्चयः ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञा
नात्। अन्वयसहचारज्ञानाभावेनान्वयव्याप्तिप्रत्यक्षानुपपत्तावपि व्यतिरेकव्याप्यात्तदनुमानसंभवादिति
कॢप्तानुमितिसामग्रीजन्यत्वे च सा अनुमितिरेवेति न प्रमाणाधिक्यमिति सिद्धांतं समर्थयितुं मतमुपन्यस्य
ति। साध्याभावेति ननु साध्यप्रसिद्धिस्थले हेतौ साध्यव्याप्यत्वानुमानसंभवेप्यप्रसिद्धाभावसाध्यकस्थ ग.म०
ले साध्यव्याप्यत्वस्यापि प्रसिद्ध्यभावेनानुमितिः संभवतीत्यत आह। प्रसिद्धसाध्यकैवेति। साध्याप्रसिद्धि १३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्थले तन्निश्चयस्यैवानभ्युपगमात्तन्निश्चयस्थले प्रतियोग्यादीनां खंडशः प्रसिद्ध्याधीनसाध्यप्रसिद्धा
देः कल्पनादिति भावः। न चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योर्व्याप्यव्यापकभावाज्ञानदशायामपि व्यतिरेकिहेतुना सा
ध्यनिश्चयस्यानुभाविकत्वादनुपपत्तेः प्रमाणांतरत्वमावश्यकमिति वाच्यं। तद्व्याप्यव्यापकभावघटकस
कलपदार्थोपस्थितिसत्वेन मानसलक्षणस्य प्रकृतहेतुनिष्ठप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिमानसस्यापि व्य
तिरेकव्याप्तिज्ञानदशायां सर्वत्र संभवद्रूपत्वात्। अनुमितिस्थले साध्यस्य मानसनिश्चयसंभवेप्यनु
मिनोमीत्यनुव्यवसायबलादनुमानस्यैव साध्याभावव्यापकीभावप्रतियोगित्वरूपान्यथानुपपत्तिज्ञान
कालीननिश्चयेऽर्थापयामीत्यनुव्यवसायबलादर्थापत्तेः प्रमाणांतरत्वं दुर्वारमित्यस्वरसः केचिदित्य
नेन सूचितः। ननु साध्याभाववदवृत्तित्वस्य व्याप्तित्वे व्यतिरेकिसाध्यकस्थलेपि यत्र हेतुतावच्छेदकसं
बंधशून्य एवाधिकरणे साध्यव्यतिरेकप्रसिद्धिस्तत्र साध्याभाववद्वृत्तिहेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तेरप्र
सिद्ध्याप्रमं विना तत्रानुमितिर्विलीयेतेति साध्ये तु प्रथमतो हेतुतावच्छेदकसंबंधमुक्तव्याप्तौ निवेशनीयमपि
व्यापेति। विशिष्यैवाभावस्तत्तत्संबंधावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वेन रूपेणाभावो वाच्यः। तत्तत्संबंधा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग॰दा॰के॰
१३२

यच्छिन्नव्याप्तिरूपतयास्वीकार्य इत्यादिकं समवाय संयोगादिना गुणघटादिहेतुकानुमानं। अप्रसिद्धेरि
ति। नच साध्याभाववदनुयोगिकत्वाभाववत् संबंधप्रतियोगित्व[illegible]वियक्षस्यानायं दोष इति वाच्यं। यनि
मद्भून्यसंयुक्तघटादीनामपि संयोगादिना वन्ह्यादिव्याप्यत्वापत्तेः वन्ह्यादिमदनुयोगिकसंयोगादौ वन्ह्या
द्यभाववदनुयोगिकत्वाभावसत्त्वात्। तादृशाभाववदनुयोगिकत्वाभाववत्त्वप्रतियोगिकसंयोगादिसा
मान्यकत्वनिवेशे च सामान्यपदार्थस्य व्यापकताघटिततया व्यापकसामानाधिकरण्यापेक्षयापि गौ
रवात्। सामानाधिकरण्यसंबंधेन साध्याभावाभाव एव व्याप्तिर्जासभावादिः। समवायादिघटितसामा
नाधिकरण्याप्रसिद्धावपि तादृशाव्याधिकरणासंबंधावच्छिन्नतदभावः सुलभ एवेति व्यसनियाम
कतायाः सामानाधिकरण्यस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वानुपपत्त्या हेये। एतदपि। उक्तानुमा
नमपि। केवलान्वयिनः समभिति। तथा च विशेषदर्शिनां तदनुमितिर्नोपियत एव किंतु आ सा हावेवस
मवाप्य व्यसभावकत्वादिना तत्र जलादिसमवेतत्वानुमितिः। साध्याभाववदसमवेतत्वादिग्रहविरोधि रा॰म॰
नो भाववत्तिसमवायादिविरहग्रहस्य सत्वेऽ उक्तहेतोः सुग्रहत्वादिति भावः। स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावक १३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वमिति॥तथाचसाध्याभाववत्तिसमवायाद्यसत्त्वग्रहेपिसाध्याभावेहेतुसमवाय्यवृत्तित्वग्रहसत्त्वान्नोक्ता
नुमानानुपपत्तिरितिभावः॥नचात्रापिसत्ताभाववान्जातित्वादित्यादौहेतुमतिविरोधिताघटकसंबंधे
नवृत्तेरप्रसिद्ध्याग्रहदशायामनुमित्यनुपपत्तिर्दुर्वारैवेतिवाच्यं॥तत्रसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिज्ञानाद
वानुमित्युपगमात्॥व्यापकताज्ञानहेतुतावादिनापिभेदत्वावच्छेदेनहेतुमद्वृत्तित्वग्रहदशायांनादरा
व्याप्तिज्ञानादेवानुमितेरुपगंतव्यत्वात्॥प्रतियोग्यधिकरणभिन्नत्वविशेषितहेत्वधिकरणघटितव्यापक
तायास्तदानींदुर्ग्रहत्वात्॥नचसंयोगसंबंधावच्छिन्नघटाभावसाध्यविषयितयाघटादिहेतुकानुमानेकागतिः
तत्रहेतुमतिज्ञानादौसाध्यरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगेनवृत्तेरप्रसिद्धेः साध्याभाववतिचसंयो
गिनिविषयितारूपहेतुतावच्छेदकसंबंधाप्रसिद्धेः उपदर्शितव्याप्तिद्वयस्यासंभवादितिवाच्यं॥वृत्त्यनियाम
कसंबंधेनव्याप्तेःप्राचीनैरनभ्युपगमेनतत्रविषयितादिहेतुकानुमानस्यैवोपगमात्॥नन्वेवंस्वत्वाननुगमा
त्साधनतावच्छेदकभेदेनव्याप्तिभेदप्रसंगइत्यत्रेष्टापत्तिमाह।स्वत्वेति।स्वहस्तितत्वादिति॥स्वव्यापकसा
ध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिवादिनापीत्यभेदः।तथाप्येतन्मतेप्रतियोगितावच्छेदकत्वांशस्यसंबंधत
यानिवेशेनलाघवस्यानपायादितिभावः।साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिपक्षेनुपपद्यमानायाःसाध्यव्यभि घ १२
चारिण्याविशेष्यव्यक्तेर्विशेषणतावच्छिन्नत्वेनव्याप्यतायाःनिर्वाहकरूपमेतत्कल्पावलंबनप्रयोजनंदर्शयति॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्रा० के०

१३३

ए तेनेति॥ नीलरूपवान् नीलरूपवत्समवेतत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादिकं। चित्ररूपवति व्यभिचारेण सदनुमानमतो
नीलेतररूपसाध्यके नीलरूपवद्समवेतत्वविशिष्टगोत्वहेत्वनुधावनं। गोत्वरूपविशेष्यविशेषणप्रवेशाद्गुण
कर्मविशेषादौ गगनादौ च न व्यभिचारः नीलान्यसमवेतत्वे विशिष्टगोत्वस्य शुद्धगोत्वानतिरेकिणि नीलेतररूपाव्य
भिचारस्य दुर्घटत्वेपि समवेत भेदेन भिन्नत्वे गोत्वविशिष्टत्वेन गुणादिव्यावृत्ति नीलान्यसमवेतत्वव्यक्तिषु व्यभि
चारसत्वेन विपरीते विशेष्यविशेषणभावापन्नहेतुकानुमानमेव सुघटं। तद्विशिष्टगोत्वस्थानदशायां गोत्वविशि
ष्टत्वस्थानस्यापि संभवादिति विशिष्टगोत्वहेतुकानुमानविलोपस्तु तिविरहदृत्यालोच्याखंडनीलसमवेतत्वाभा
वं विशेषणतयोपात्तवान्। न च साध्याभाववद्वृत्तितानवछेदक एव व्याप्तिर्वाच्या नीलसमवेतत्वाभावविशिष्ट
गोत्वत्वेन च गोत्वस्य न नीलगोवृत्तित्वमतो विशिष्टगोत्वत्वं तदनवछेदकमेवेति वाच्यं॥ विशिष्टस्यानतिरेके साध्या
भाववद्वृत्तितावछेदकविशेष्यीभूतगोत्वत्वे विशेषणांतरविशिष्टे पितदनवछेदकत्वासंभवाद्तदभिसंधायैव
द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति न त्वादिस्थत्राव्याप्तिर्नोपदर्शिता॥ तत्रस्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन गुणकर्मान्यत्वमात्र
स्य साध्याभाववद्वृत्तितानवछेदकतया तदाश्रयैव विशिष्टसत्तस्य व्याप्यतोपपत्तेः। नीलासमवेतत्वे स्यता दृ
शासंबंधेन वैशिष्ट्यं च द्रव्यत्वादिनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तितायामवछेदकमिति न तन्मात्रमादायापि विशि
ष्टगोत्वादेर्व्याप्यत्वोपपत्तिः॥ अथैतकल्पेपि द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाभाववान् द्रव्यत्वादिति चेन्न॥ अत्र तु

ग्रु ष्टसत्तानतिरेकिण्याः हेत्वधिकरणवृत्तित्वादि

त्वादित्वाव्याप्तिः साध्याभावस्य विशिष्टसत्तायाः

१३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योगिताविशेषरूपसाध्याभावत्वे स्वाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकत्वस्यविवक्षणीयत्वात्। अनुयोगिता
याः प्रतियोगितावच्छेदकाभेदेनभिन्नतयाशुद्धसत्ताभावादिनिरूपिताभावत्वस्यद्रव्यादिवृत्तितावच्छेदक
त्वेपिविशिष्टाभावनिरूपिताभावत्वे तदभाव सोलभ्यात्॥ एतेन जात्यभाववान्द्रव्यान्यत्वादित्यादौ
साध्याभावस्यद्रव्यत्वादेर्हेत्वधिकरणगुणादिवृत्तित्वेपिसाध्याभावसामान्यमनिवेश्याप्युपपत्तिः। प्रति
योगितावच्छेदको ऽभावव्यक्तिभेदेनानुयोगिताभेदानभ्युपगमात् गुणत्वादिसाधारणतयासाध्य
निरूपिताभावत्वेस्वाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकत्वस्यस्य दुर्घटत्वात्। अथैवमपिसत्ताभाववान्गु
णकर्मान्यत्वेसति द्रव्यान्यत्वादित्यादावगतिरेवविशिष्टहेतुमतिसाध्यरूपाभावप्रतियोगितावच्छेद
केसमवायेनवृत्तेरप्रसिद्धेः साध्याभाववतिगुणादौहेतुघटकविशेष्यस्य वृत्तेः व्याप्तिरूपस्येवानिर्वा
ह्यादितिचेत्। एतदभिसंधायैवविशिष्टहेतुकस्थलेविशेषणविशेष्यसंबंधस्यहेतुत्वमनुसृतंपरं परेषा
द्विनाकेचित्तु अभावस्यचभावस्याप्यभावत्वेन वृत्तिर्विशेषणताविशेषेणैवनास्तीतिप्रत्ययेसर्वत्रै
कजातीयसंबंधावगाहितायाआनुभविकत्वादितिस्वाधिकरणअवृत्तित्वमभावस्यविशेषणतयैवविव
क्षणीयं आकाशाभावोदेशादौ आकाशाभावःत्वादिनैवदैशिकविशेषणतयावृत्तिः नतु कालिक
संबंधावच्छिन्नस्वाभावाभावत्वेन कालएवआकाशाभावस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावोस्तीतिप्रत्ययात्॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्र. क.

कालिकसंबंधावछिन्नाभावोस्तीतिप्रत्ययात् कालिकसंबंधावछिन्नत्वाभावस्याभावरूपआकाशाभा
वआत्मनीत्याऽधाराधेयभावप्रत्ययेतादृशाभावत्वस्योपलक्षणतयैवभानोपगमादित्याकाशाभावादेः
कालिकसंबंधावछिन्नाभावेसाध्येआत्मत्वादिहेतौनाव्याप्तिरितितत्तद्विशिष्टहेतुकस्थलेस्वाधिकरणे
त्यादिव्याप्तिरेवनिवेहतीत्यप्याहुः॥ छ ॥ गदाधरीयेकेवलान्वयिग्रंथः॥ छ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=08.01.20 14:43
,TRANSFERRED=2020/01/08 at 15:33:00
,PAGES=400
,TYPE=STD
,NAME=S0002504
,Book Name=M-2373-GADADHARIYE KEVALANYI GRANTH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF
,FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF
,FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF
,FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,FILE400=00000400.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection